

Гене́за

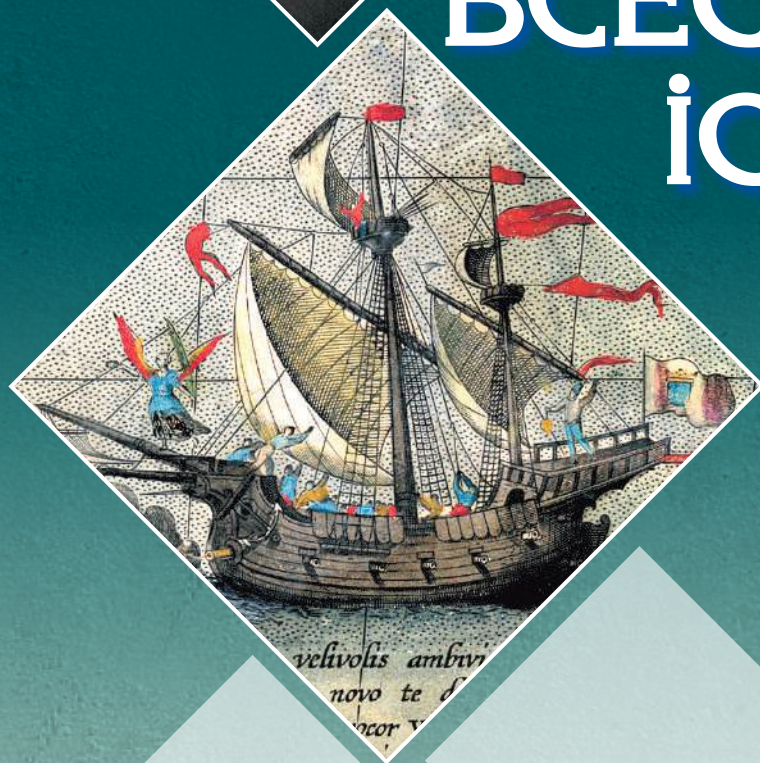
НОВА УКРАЇНЬКА
ШКОЛА

ТЕТЯНА ЛАДИЧЕНКО,
ІЛОНА ЛУКАЧ, ОЛЬГА ІВЧЕНКО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

8

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ТЕТЯНА ЛАДИЧЕНКО, ІЛОНА ЛУКАЧ, ОЛЬГА ІВЧЕНКО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«ГЕНЕЗА»
2025

УДК 94(100)(075.3)
Л15

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідає модельній навчальній програмі
«Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт.: Щупак І. Я., Посулько А. С., Бакка Т. В., Бурлака О. В.,
Власова Н. С., Желіба О. В., Махонін О. О., Мелешенко Т. В.,
Павловська-Кравчук В. А., Піскарьова І. О., Худобець О. А.)

Інтерактивний електронний додаток до підручника
<https://faino.school/>

Усі матеріали інтерактивного електронного додатка
розміщено на відкритому ресурсі
<https://cutt.ly/yeCn53nn>

Ладиченко Т. В.

Л15 Всесвітня історія : підруч. для 8-го кл. закл.
заг. серед. освіти / Тетяна Ладиченко, Ілона Лукач,
Ольга Івченко. – Київ : Генеза, 2025. – 192 с. : іл.,
карти.

ISBN 978-617-8468-06-4.

УДК 94(100)(075.3)

ISBN 978-617-8468-06-4

© Ладиченко Т. В., Лукач І. Б.,
Івченко О. С., 2025
© «Генеза», оригінал-макет, 2025

ДОРОГІ ВОСЬМИКЛАСНИКИ ТА ВОСЬМИКЛАСНИЦІ!

Ви розпочинаєте вивчати новий (модерний) час – період історії, що тривав понад п'ятсот років: від епохи Великих географічних відкриттів кінця XV ст. до початку Першої світової війни, яка вибухнула в 1914 р. Цього року ви вивчатимете перший період нового часу – ранній новий час, який охоплює події до Французької революції кінця XVIII ст.

Підручник, який ви тримаєте в руках, дасть вам змогу зазирнути в захопливий світ модерної доби та ознайомитися з її відкриттями й видатними постатями на теренах Європи та за її межами. Ви також пригадаєте події та факти з тогочасної історії України, проводячи паралелі з розвитком інших європейських країн.

Навчальна книжка містить цікавий матеріал, що розкриває найрізноманітніші грані історії нового часу. Зорієнтуватися в підручнику вам допоможуть рубрики. Кожен параграф розпочинає рубрика «Подумайте!»

Подумайте!, яка налаштує вас на вивчення нової теми.

Параграфи підручника поділено на окремі пункти, наприкінці яких запропоновано запитання та завдання, позначені символом ; вони допоможуть перевірити, чи добре ви засвоїли матеріал.

У рубриці «Документ» дібрано оригінальні документи, автори яких були учасниками або свідками подій, що вивчаються. Кожен документ супроводжують запитання та завдання, що розвиватиме вміння їх аналізувати.

Матеріал рубрики «Подобиці» розширить знання про історичних особистостей, дасть змогу дізнатися більше цікавого про окремі історичні події.

Рубрика «Дізнайтеся!» має на меті спонукати вас виконувати пошукові завдання, переглядати відео, здійснювати онлайн-мандрівки, розвивати аналітичне й творче мислення.

Завдяки рубриці «Україна і світ» ви впродовж навчального року матимете нагоду зіставляти події та процеси, що відбувалися одночасно в різних точках земної кулі й на теренах України, і вкотре переконуватиметеся, що Україна завжди була частиною європейського світу.

Рубрика «Діємо творчо» пропонуватиме здійснити власні пошуки, аналізувати новий матеріал, брати участь у дискусіях, іграх та історичних реконструкціях.

Параграфи завершує рубрика «Перевіряємо знання» , кожне з питань якої покликане формувати предметні компетентності та наскрізні вміння.

Засвоєнню навчального матеріалу сприятимуть ілюстрації та карти, які допоможуть уявити перебіг історичних подій, відчувати дух епохи, сформувані цілісне сприйняття світу.

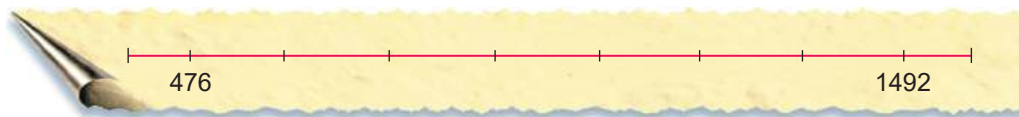
Сподіваємося, що підручник допоможе вам поринути в захопливий вир подій раннього нового часу та почути голос далекого минулого.

Щиро бажаємо, щоб історія стала для вас невичерпним джерелом пізнання світу!

§1 СЕРЕДНІ ВІКИ В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

Подумайте!

Роздівіться лінію часу. Який період європейської історії на ній позначено? Які події знаменують його початок і завершення?

1. Епоха європейського середньовіччя. Епоха європейського середньовіччя тривала понад тисячу років – від V до XV ст. Вона позначилася Великим переселенням народів і виникненням нових держав. За тих часів сформувалася більшість сучасних країн і загалом визначилися їхні кордони, було закладено основи майбутніх націй і національних мов. За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи й Азії, зародилися нові цивілізації.

За доби середньовіччя виникли та зросли міста як центри ремесла й торгівлі, згодом ставши осередками освіти і науки, формування нового світогляду й культури. На зміну язичництву прийшло й утвердилось християнство, яке пізніше розділилося на західну та східну гілки – католицизм і православ'я. На Сході виник і перетворився на світову релігію іслам. На відміну від християнства, він не став панівною вірою Сходу, а мав своїх прихильників поряд із буддизмом, конфуціанством, індуїзмом та іншими віруваннями.

Доба пізнього середньовіччя стала часом поширення в Європі університетів, посилення жаги до знань та відкриттів. Змінювалися уявлення людей про навколишній світ і самих себе. У XIV–XV ст. під впливом суспільних змін зародилася нова культура. Вона сформувалася на основі гуманізму – системи ідей і поглядів, за якими найвищою цінністю є людина, усебічно розвинена й здатна до наукової та мистецької творчості. Колискою нової культури стала Італія, де найкраще зберігся античний спадок. Її творці негативно ставилися до «середньовічного варварства» і намагалися відродити розуміння цінності людської особистості. Звідси й походить назва *Відродження* (французькою Ренесанс).

Панорама Флоренції – батьківщини культури Ренесансу

Пригадайте, як називався суспільно-економічний устрій середньовічної Європи. У чому він полягав?

Україна і світ

В історії України період середньовіччя пов'язаний із розселенням слов'ян, поштовхом до якого було Велике переселення народів, і створенням держави з центром у Києві – Русі (Руської держави). Це був час її визнання на міжнародній арені, розвитку дипломатичних, торговельних і культурних зв'язків з країнами Західної Європи та Візантією. Після монгольської навали спадкоємицею Русі стала Волинсько-Галицька держава (Королівство Руське), яка продовжила традиції державного та культурного життя на теренах сучасної України. Але наприкінці середньовіччя українські землі втратили самостійність: більшість з них увійшла до складу Великого князівства Литовського, Польського та Угорського королівств і Молдавського князівства. 🇺🇦

Зустріч київського князя Святослава та візантійського імператора Іоанна Цимісхія. Мініатюра з «Хроніки Іоанна Скіліци». XII ст.

Шлюб короля Франції Генріха I та доньки київського князя Ярослава Мудрого Анни. Мініатюра з «Великих французьких хронік». XIV ст.

Луцький замок – пам'ятка XIV ст., що ввібрала риси європейської оборонної архітектури

2. Криза європейського середньовіччя. Доба європейського середньовіччя характеризується багатьма досягненнями та винаходами, якими ми користуємося й досі. Утім, тогочасне суспільство не уникло викликів, які зрештою підвели ризик під середньовіччям як етапом розвитку людства.

Тривалі війни розорювали країни і народи, спустошливі навали чергувалися із жорстокими втратами суперників у боротьбі за владу. Хід історії багато в чому змінило поширення наприкінці середньовіччя вогнепальної зброї. З появою гармат та рушниць значення важкоозброєного рицарства різко впало.

Облога Орлеану 1428 р. –
перше відоме
західноєвропейське
зображення битви
із застосуванням гармат.
Мініатюра XV ст.

У XIV–XV ст. Європа переживала загострення міжнародних конфліктів, які вплинули на її політичну карту.

- Після перемоги в Столітній війні (1337–1453) Франція перетворилася на сильну централізовану державу.
- 1453 р. турки-османи завоювали Візантію, прибравши до рук головний торговельний шлях між Європою та Сходом.
- 1492 р. падінням Гранадського емірату завершилася Реконкіста, було покладено край арабському пануванню в Іспанії.

На схилку середньовіччя Священна Римська імперія та Італія були роздробленими, натомість у Центрально-Східній Європі набрали сили Польське, Чеське та Угорське королівства. За правління Івана III Московське князівство перетворилося на потужну централізовану державу. Здолавши внутрішню роздробленість, воно почало зазіхати на сусідні українські території, що поклало початок військовим конфліктам із Великим князівством Литовським.

Не бракувало середньовічній Європі й соціальних протиріч, зокрема міських і селянських повстань, спричинених майновим розшаруванням та феодалними утисками третього стану. Дедалі більше обурення викликало свавілля священників і заможність католицької церкви. Навіть прості люди піддавали сумнівам її вчення, що призводило до конфліктів і релігійних війн.

До політичних і соціальних проблем додалися і природні катаклізми. Період від XIV до XIX ст. називають малим льодовиковим періодом, адже середня річна температура суттєво знизилася, а зими стали суворішими. Різке похолодання на початку XIV ст. призвело до невро-

жаю, голоду, вимушених міграцій населення, зокрема із сільської місцевості до міст. Виросли смертність, злочинність, швидко поширювалися хвороби. Чи не найбільшою трагедією стала «чорна смерть» – чума, яка прокотилася Європою в 1346–1353 рр., забравши життя близько третини населення. Боротьбу з епідемією ускладнювала антисанітарія і відсутність належної медичної допомоги.

Наслідком «чорної смерті» було не лише різке скорочення чисельності населення, а й економічні зміни. Майно й гроші загинулих від епідемії перейшли до тих, хто вижив. Нерідко в одних руках зосереджувалися величезні багатства. Нові власники стали засновниками могутніх купецьких і банкірських династій. Нестача робочих рук зумовила зміни у виробництві та сільському господарстві, вплинула на оплату та умови праці найманих працівників, прискорила механізацію виробничих процесів.

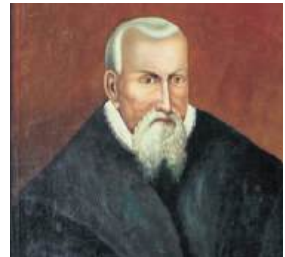
Якщо середні віки стали часом народження у Європі парламентів, то з кінця XV ст. влада королів дедалі посилювалася. Це згодом привело до появи нового типу держави – абсолютної монархії, за якої вся повнота влади належала монарху.

Які події та явища зумовили зміни на політичній карті Європи наприкінці доби середньовіччя? Як на розвиток середньовічної Європи вплинула епідемія чуми?

Дізнайтеся!

Найстаріший університет Європи виник в італійському місті Болонья в XI ст. Відомо, що вже в XIV ст. серед його вихованців були вихідці з українських земель. З Болонським університетом пов'язана діяльність відомого астронома, математика й філософа, уродженця міста Дрогобич Юрія Котермака (1450–1494). Тут він здобув ступені доктора філософії і доктора медицини, викладав астрономію та математику, а згодом був обраний ректором. Юрій Котермак є першим українським автором, чия книга «Прогностична оцінка поточного 1483 року» було надруковано (латинською мовою). Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/7edE2YCA> або кодом, перегляньте відео та підготуйте на його основі біографічну довідку про Юрія Котермака. Обговоріть у загальному колі, як діяльність ученого сприяла поширенню ідей гуманізму.

Портрет
Юрія Котермака.
Невідомий
художник.
Початок XX ст.

Прочитайте уривок з праці. Чи погоджуєтеся з думкою авторів, що пам'ятки середньовічної культури оточують нас і в сучасному світі? Чи збереглися вони у вашій місцевості? Підготуйте коротке повідомлення про одну з них.

Пройдіться вулицями та майданами багатьох сучасних міст Європи – на кожному кроці надібаєте спадщину середньовіччя. Це – і міське планування, й архітектура багатьох споруд, насамперед романських і готичних соборів і ратуш з їхніми скульптурним та іконописним оформленням, вітражами. Одним словом, середньовіччя значною мірою збереглося в нашому побуті, нашій культурі, нашій ментальності (*Крижановська О. О., Крижановський О. П. Історія середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського середньовіччя. Київ, 2004*).

1. Назвіть кілька подій з історії європейського середньовіччя. (За бажання додайте до переліку ті, які відбулися на українських землях.) Які з них, на вашу думку, були ключовими? Відповідь аргументуйте.
2. Схарактеризуйте політичну карту Європи на кінець доби середньовіччя.
3. Чому середньовіччя ще називають «темними віками»? Чи є підстави для такої характеристики?
4. На основі раніше набутих знань і матеріалу параграфа обґрунтуйте висновок про те, що історія України доби середньовіччя була частиною всесвітньої історії, зокрема європейської. У яких сферах зв'язки та впливи були найпомітнішими?
5. Що таке гуманізм і як поширювалися його ідеї?

§2 НОВИЙ ЧАС В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Подумайте!

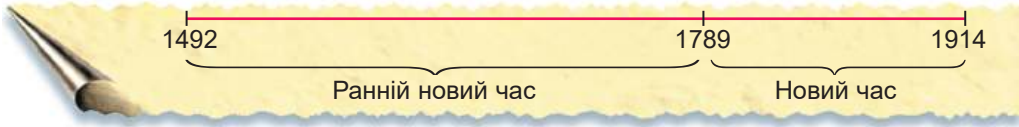
Роздивіться картину видатного італійського художника Сандро Боттічеллі «Весна» (1482 р.). Джерелом натхнення для митця стали твори давньоримських поетів Овідія, Горація, Вергілія та Лукреція. Використавши образи античної міфології, художник зобразив пробудження природи. Картину вважають алегорією, тобто художнім утіленням, поняття *гуманізм*. Які деталі картини «Весна» свідчать про те, що її написано під впливом ідей гуманізму? Як гуманізм впливав на світогляд людини? Висловіть припущення, чи може зміна світогляду й способу мислення бути провісником нового етапу в розвитку людства.

1. Поняття та періодизація нового (модерного) часу. Наприкінці доби середньовіччя з'явилася нова людина. Вона усвідомлювала потребу змін у побуті, економіці та політиці, стала активнішою та ініціативнішою, адже успіх приходив до того, хто покладався на власні сили й розум. Люди почали інакше мислити та сприймати себе в цьому новому світі. Серед мислителів епохи Відродження народилося поняття на позначення історичної доби, що йшла після періодів античності та середніх віків, – *новий (модерний) час*.

За найпоширенішим серед учених підходом початок нового часу пов'язують із Великими географічними відкриттями, розпочатими

подорожжю Колумба 1492 р. Завершення нового часу припадає на 1914 р., коли вибухнула Перша світова війна. Цей відрізок часу прийнято розподіляти на два етапи. Ранній новий час, або ранньомодерний, тривав від кінця XV ст. до Французької революції 1789 р., а пізній, власне новий час, – від Французької революції до 1914 р. Слід пам'ятати, що це періодизація європейської історії і вона не завжди прийнятна для країн Сходу, кожна з яких проходила власний історичний шлях.

Цього навчального року ви вивчатимете історію раннього нового часу, який часто називають добою великого прориву. І це не випадково. Завдяки Великим географічним відкриттям європейці ознайомилися з невідомими раніше землями й народами, почали освоювати далекі території.

Нові явища намітилися в економіці та суспільному житті. Феодальні відносини поступово втрачали панівні позиції, а на зміну їм приходили нові – капіталістичні. Унаслідок централізації в більшості європейських країн посилювалася королівська влада й виникла нова форма правління – абсолютна монархія. Майже до кінця XVIII ст. Європа залишалася аграрною цивілізацією і зберігала чимало старих порядків та уявлень. Проте зміни, які відбувалися в матеріальному світі, релігійних поглядах, життєвих цінностях і політичних переконаннях тогочасних людей, роблять цю епоху близькою та зрозумілою нам.

Людина нового часу інакше ставилася до питань віри в Бога. На зміну релігійному світогляду приходив світський, а до католицизму та православ'я додалася ще одна гілка християнства – протестантизм. Згодом це дало змогу сформувати поняття свободи совісті – одне з головних у системі громадянських прав і свобод. Діяльність гуманістів сприяла виникненню нової системи університетської освіти. Недаремно гаслом епохи стали слова англійського вченого Френсіса Бекона «Знання – сила». Із розвитком науки вчені почали застосовувати експеримент і нову систему доказів. Небаченого злету досягла культура. Інакшими, ніж у середньовіччі, ставали повсякдення і побут людини.

Дайте визначення поняття «новий час», назвіть його хронологічні межі. З якими подіями пов'язують його початок та закінчення? На які етапи поділяють?

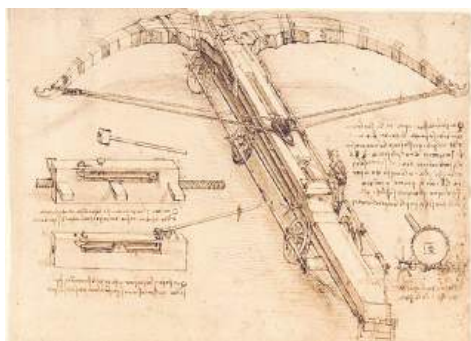
Україна і світ

Доба раннього нового часу в історії України тривала від XVI до кінця XVIII ст. Процеси, які відбувалися в Європі, певним чином впливали і на розвиток українських земель. Найхарактернішою особливістю цього періоду було зародження нового соціального стану – козацтва, яке взяло на себе роль оборонця рідного краю, його ідентичності, віри та культури. Згодом, об'єднавши різні соціальні верстви, козацтву вдалося створити державу – Військо Запорозьке. Зважаючи на роль козацтва, ранній новий час в історії України називають козаць-

кою добою. Втрата козацтвом політичної влади та ліквідація залишків автономії Гетьманщини в другій половині XVIII ст. збігається із завершенням ранньомодерної доби в історії України.

2. Джерела вивчення історії ранньомодерного часу. Ви вже могли переконатися: що ближчою до нашого часу є історична епоха, то більше різноманітних джерел є для її вивчення. Порівняно із середніми віками, джерельна база історії нового часу є набагато ширшою. Нові явища в житті людини та держави сприяли появі та поширенню таких різновидів писемних джерел, як мемуари, наукові, зокрема й історичні, твори, преса. Ми маємо змогу вивчати велику кількість офіційних документів – державних законодавчих актів і міжнародних договорів. Діяльність церкви, її відносини з державою та суспільством теж дедалі частіше закріплювалися документально. Розширенням джерельної бази завдячуємо появі в XV ст. книгодрукування.

На противагу археологічним пам'яткам, зростає роль творів образотворчого мистецтва. Ранній новий час – це період Високого Відродження, твори якого є не лише перлинами світового мистецтва, а й унікальними історичними джерелами. Ми маємо достовірні портрети історичних діячів, зображення будівель, креслення механізмів тощо.

Креслення Леонардо да Вінчі.
Близько 1500 р.

Нерідко про одну й ту саму подію – битву, реформу чи повстання – різні автори з певних причин розповідають по-різному. Щоб з'ясувати об'єктивність джерела, потрібно враховувати причини та обставини його появи, особу й світогляд автора, використувати інформацію з різних джерел.

Передмова Мартіна Лютера
до Віттенберзького хорала. 1524 р.

Король Франції Людовік XIV.
Художник Г. Ріго 1701 р.

Спираючись на матеріал параграфа та раніше набуті знання, доберіть приклади джерел вивчення історії ранньомодерного часу, згрупувавши їх за різновидами: 1) писемні; 2) речові; 3) зображальні; 4) усні.

Дізнайтеся!

У Стокгольмі (Швеція) існує морський Музей Ваза, де експонують єдиний майже повністю вцілілий військовий корабель, який затонув під час першого плавання в серпні 1628 р. Галеон «Ваза» довжиною 69 м і вагою 1200 т був обладнаний 64 гарматами. На кораблі, який пролежав на морському дні 333 роки, збереглися майже всі оригінальні деталі.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/BedE8EQh> або кодом, перегляньте музейний проморолик. Яке значення корабля «Ваза» як історичного джерела? До якого різновиду історичних джерел належить ця пам'ятка? Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, дізнайтеся про причини затоплення корабля.

Модель галеона «Ваза»

Пригадайте, які твори українського музичного та образотворчого мистецтва присвячені добі козацтва. У групах обговоріть роль мистецтва у збереженні історичної пам'яті.

1. Позначте на лінії часу хронологічні межі доби нового часу, зазначивши його періоди та ключові події європейської та української історії.
2. Ключовими процесами європейського раннього нового часу, які визначили подальший перебіг історичних подій, були Великі географічні відкриття, а в культурній сфері – Високе Відродження. Як гадаєте, чи мали ці процеси вплив на розвиток українських земель? Відповідь аргументуйте.
3. Чому історична епоха отримала назву «новий час»? Якими були принципово нові явища, що відрізняли її від доби середніх віків?
4. Укладіть схему (асоціативний куш) з поняттям «новий час», дібравши слова та словосполучення на позначення характерних ознак цієї епохи.
5. Як ви розумієте поняття «свобода совісті»? Подумайте, що для людини нового часу означала можливість обирати віру. Як розцінюється це право зараз?

Розділ 1

ЕКОНОМІКА І СУСПІЛЬСТВО РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§3 ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ

Подумайте! Роздивіться зображення «земного яблука» – так називають найстаріший збережений до наших часів глобус. Його виготовив у 1492 р. німецький науковець і мореплавець Мартін Бегайм. На ньому позначено Європу, частину Азії та Африку. Яких континентів не вистає на глобусі? Як гадаєте, чому?

1. Причини і передумови Великих географічних відкриттів. Ще від часів хрестових походів європейці звикли до чудових тканин, витончених ювелірних виробів, коштовного каміння та духмяних прянощів, які надходили зі Сходу. Проте після того, як 1453 р. турки захопили Константинополь, європейські купці втратили головний торговельний шлях на Схід.

Вільний шлях до Індії через Єгипет і Червоне море перебував у руках арабів, які захопили посередницьку торгівлю східними товарами й різко підняли ціни на них. Особливо подорожчали прянощі (чорний перець, кориця, мускатний горіх), які використовували не лише для покращення смаку їжі, а й задля довшого зберігання продуктів. Тепер їх доводилося переправляти через Індію та арабські країни до Єгипту, де їх збували венеціанцям і генуезцям, від яких товар розходився всією Європою. Таке посередництво робило прянощі дуже дорогими.

Ще однією причиною, яка зумовила пошук нових торговельних шляхів до Індії, Китаю та інших східних країн, була гостра нестача золотої та срібної монет. Місцеві поклади дорогоцінних металів вичерпалися, через що європейців зачаровували розповіді про казково багаті країни Сходу.

Започаткували Великі географічні відкриття країни Піренейського півострова – Іспанія та Португалія, маючи вигідне географічне розташування на виході в Атлантику й потужний флот. Піонерами географічних відкриттів стали португальці. Талановитим організатором великих морських експедицій був принц *Енріке Мореплавець* (1394–1460). Він заснував обсерваторію та мореплавну школу, проводив астрономічні спостереження, листувався з ученими, гуртував довкола себе картографів і розробляв маршрути подорожей.

Енріке прагнув знайти прямий морський шлях між Європою та країнами Сходу й був упевнений, що хоч якою величезною здавалась Африка, десь на півдні вона має закінчуватись і там її можна обминути на кораблях. Споряджені Енріке експедиції досліджували африканське узбережжя, відкривши Острови Зеленого Мису. На землях сучасних Сьєрра-Леоне, Гани та Гвінеї вони знайшли золото й цінну слонову кістку; звідси вивезли в Лісабон та вигідно продали перших африканських рабів. Невдовзі на них почалося справжнє полювання. Налякані африканці тікали від моря в глиб країни, а работорговці йшли слідом, просуваючись усе далі вздовж берегів Африки.

Енріке
Мореплавець.
Художник
Н. Гонсалвеш.
1467 р.

Одного разу Енріке почув про те, як двоє португальських дворян через бурю опинилися на порослому лісом безлюдному острові. Принц спорядив експедицію, і коли вона знайшла острів, назвав його Мадейра, що португальською означає «ліс». Острів віддали тим двом португальцям, які випадково його відкрили. Вони спалили всю острівну рослинність, а натомість завезли на Мадейру виноградну лозу, худобу й цукрову тростину. Мадейра стала важливим пунктом на шляху португальців до тропічної Західної Африки.

Подорожі океанами стали можливими завдяки успіхам у науці й техніці, а також досвіду мореплавства. На кінець XV ст. вдосконалено компас та астролябію – прилади для орієнтації у відкритому морі. Було накопичено інформацію про морські течії, припливи й відпливи, напрямки вітрів. Створили портолані – більш точні карти з детальним зображенням узбережжя. Стали використовувати новий тип судна – каравела – із системою вітрил, яка давала змогу рухатися проти вітру. Це істотно скорочувало кількість веслярів та дозволяло взяти на борт корабля більше харчів і прісної води для далекого плавання.

Астролябія. Початок XV ст.

Портолан. 1541 р.

Що підштовхувало європейців шукати нові шляхи на Схід? Чому в Європі так цінували прянощі? Який внесок Енріке Морепоплаця в організацію морських подорожей? Як гадаєте, чому португальці, побачивши на Островах Зеленого Мису невідомих їм раніше гіпопотамів, називали їх «риба-кінь»?

Христофор Колумб.
Художник
Р. Гірландайо.
Близько 1520 р.

2. Подорожі Христофора Колумба і Васко да Гама. Нових торгових шляхів шукала й Іспанія. У 1492 р. сюди прибув генуезький мореплавець *Христофор Колумб* (1451–1506). Він народився в італійському місті Генуї в родині небагатого ткача. Ставши моряком, потрапив у полон до піратів, але дивом врятувався і дістався Португалії. Там він познайомився з учасниками експедицій Енріке Морепоплаця і, захоплений їхніми розповідями про морські відкриття, вирішив досягти Індії західним шляхом. Колумб розробив проєкт подорожі й представив його португальському королю, але той відхилив план. Так мореплавець вирушив до Іспанії, де король Фердинанд і королева Ізабелла підписали з ним угоду: Колумбу було обіцяно титул віцекороля та великі

прибутки з нововідкритих земель, які мали перейти під владу іспанської корони.

У серпні 1492 р. Колумб на трьох кораблях покинув гавань Палос неподалік Севільї та вирушив на захід. Через 69 днів виснажливого плавання моряки побачили землю. Команда ступила на берег острова, який Колумб назвав Сан-Сальвадор. Упевнений, що досяг Індії, мореплавець дав місцевому населенню назву «індіанці», яка зберігається дотепер. Сам континент довго називали Вест-Індія (Західна Індія), щоб відрізнити її від справжньої Індії. Прибулі на великих вітрильних кораблях європейці здавались індіанцям посланцями богів.

Васко да Гама.
Невідомий художник.
XVI ст.

Пізніше Колумб здійснив ще три плавання за океан і відкрив майже всі Антильські острови, а також частину узбережжя невідомого материка. Проте тих незліченних багатств, на які всі сподівалися, знайти в нових землях не вдалося. Інтерес до Колумба згас, його позбавили майже всіх наданих раніше привілеїв. Великий мандрівник помер, забутий усіма, всього за півтора року після закінчення своєї експедиції. До останнього подиху він був упевнений, що знайшов новий шлях до Індії.

Услід за Колумбом ринув потік морських експедицій. Учасник однієї з них, італієць *Амеріго Веспуччі*, першим заявив, що це не

Азія, а нова, невідома раніше частина світу, і запропонував назвати її Новим світом. В очах сучасників він став людиною, яка насправді відкрила новий материк, який і назвали Америкою.

Відкриття Колумба занепокоїли одвічну морську суперницю іспанців – Португалію. У липні 1497 р. з Лісабона відпливла флотилія із чотирьох кораблів на чолі з *Васко да Гамою*. Обігнувши крайній південь Африканського континенту – мис Доброї Надії, експедиція вперше пройшла вздовж східного узбережжя Африки й опинилася в Індійському океані. Так у **1498 р.** було відкрито морський шлях до Індії. Флотилія Васко да Гама прийшла в Калікут – один з найбагатших індійських портів. Зворотний шлях тривав майже рік. До Лісабона повернулося лише два кораблі та близько третини екіпажу.

Скориставшись картою «Великі географічні відкриття» на с. 16–17, прокоментуйте перебіг морських експедицій Христофора Колумба та Васко да Гама.

3. Навколосвітня подорож Фернана Магеллана. Невдовзі португальці витіснили з Індійського океану всіх конкурентів і стали його повними господарями. Першу подорож Тихим океаном, яка стала й першим навколосвітнім плаванням, здійснив *Фернан Магеллан* (1480–1521) – досвідчений португальський моряк на службі в іспанського короля.

У вересні **1519 р.** п'ять кораблів ескадри залишили гавань Санлукар-де-Баррамеда і взяли курс на захід. Перетнувши Атлантику, Магеллан повільно просувався вздовж берегів Південної Америки в пошуках протоки й був змушений зимувати в антарктичних широтах.

Замість омріяної теплої Індії на долю команди випали морози, шторми та урагани, через що моряки підняли бунт. Утім, Магеллан рішуче навів лад і від своєї мети не відступив. Уже майже втративши надію, він знайшов протоку, пізніше названу Магеллановою.

У листопаді 1520 р. кораблі (їх уціліло лише три) вийшли у відкритий океан. Упродовж усього плавання стояла чудова погода, і моряки назвали океан Тихим. Проте плавання було зовсім не легке: від голоду та спраги померла значна частина екіпажу. Ті, кому пощастило вижити, досягли Філіппінських островів. Тут Магеллан безглуздо загинув у сутичці з місцевими жителями. Уже після втрати капітана команда дісталася Молуккських островів, де придбала великий вантаж прянощів.

У вересні **1522 р.** корабель із символічною назвою «Вікторія» кинув якор у порту Севільї. Перша в історії навколосвітня подорож завершилася. З п'яти суден повернулося лише одне, з 265 членів команди – лише 18. Магеллан довершив справу Колумба й проклав західний шлях до країн Сходу. Його подорож довела, що Земля має форму кулі, а всі океани складають один Світовий океан, що суттєво переважає за розмірами суходіл.

Фернан Магеллан.
Невідомий художник.
XVII ст.

Великі географічні

— Подорож Бартоломеу Діаша (1486–1488 рр.)	— Подорожі Америго Веспуччі (1499–1500; 1501–1502 рр.)
— Перша подорож Христофора Колумба (1492–1493 рр.); відкриття Америки	— Подорожі Афонсу Албукеркі (1506–1514 рр.)
— Подорожі Джона Кабота (1497, 1498 рр.)	— Відкриття Тихого океану
— Відкриття морського шляху в Індію Васко да Гамою (1497–1499 рр.)	— Відкриття морського шляху в Індію Васко Нуньєсом де Бальбоа (1513 р.)
	— Перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана і Хуана Себастьяна Ель Кану (1519–1522 рр.)

відкриття

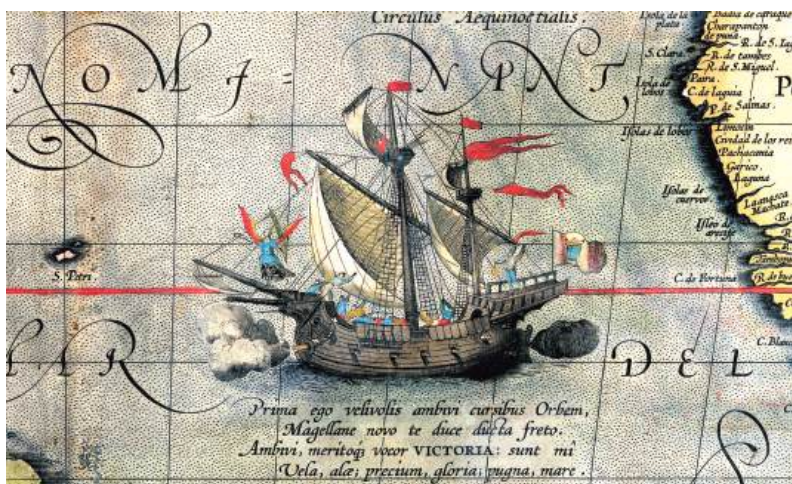
- Експедиції Ернана Кортеса (1519–1535 рр.); завоювання держави ацтеків
- Експедиція Франсиско Пісарро (1530–1534 рр.); завоювання держави інків
- Подорожі Жака Картьє (1534, 1535–1536 рр.); відкриття та початок колонізації Канади

Колоніальні держави та їхні володіння близько середини XVII ст.:

- Іспанія
- Португалія
- Франція
- Нідерланди
- Англія

Лінії розподілу світу між Іспанією та Португалією за Тордесільяським (1494 р.) і Сарагоським (1529 р.) договорами

■ Московське царство 1700 р.

Корабель «Вікторія». Фрагмент карти. 1595 р.

Скориставшись картою «Великі географічні відкриття», прокоментуйте перебіг навколосвітньої подорожі Магеллана. Доберіть аргументи на користь твердження про те, що Магеллан довів до кінця справу Колумба.

Україна і світ

Україна лишалася осторонь Великих географічних відкриттів, але мірою того, як європейці шукали шляхи на Схід і розширювали свої знання про навколишній світ, вони дізнавалися й про українські землі. Джерелом такої інформації були переважно твори мандрівників і дипломатів. Так, венеційський посол Амброджо Контаріні впродовж 1474–1477 рр. здійснив подорож до Персії, де шукав для Венеції союзників у боротьбі проти Османської імперії. Його шлях пролягав через українські землі. Він відвідав Луцьк, Житомир, Київ, Черкаси, Кафу й описав свої враження в подорожніх нотатках. Зокрема, лишив таку згадку про Київ: «1 травня 1474 р. ми приїхали до Києва, яким керує один поляк-католик, на ймення пан Мартин. Дізнавшись від королівських провідників про моє прибуття, він надав мені помешкання... Саме місто розташоване на кордоні з Татарією, і сюди з'їжджається чимало купців з хутрами, що їх везуть з Верхньої Русі; об'єднавшись у каравани, вони прямують до Кафи, але часто, немов вівці, бувають захоплені по дорозі татарами».

Прочитайте уривок із щоденника першої подорожі Христофора Колумба та роздивіться гравюру із зображенням прибуття європейців до Нового світу. Чи вдалося художнику передати атмосферу «зустрічі цивілізацій»? Підготуйте уявну розповідь про цю зустріч від імені корінного мешканця, якому випало зустріти мореплавців. За бажання розіграйте в загальному колі сценку, розподіливши між собою ролі.

Оскільки вони поводитися дружньо, і оскільки я усвідомлював, що краще повернути їх у нашу святу віру любов'ю, а не силою, я дав їм червоні ковпаки і скляні намистини... і багато інших малоцінних предметів, які доставили їм велике задоволення. І вони так добре поставилися до нас, що це здавалося дивом. Вони вплав переправля-

лися до човнів, де ми перебували, і приносили нам папуг, і бавовняне прядиво в мотках, і дрютки, і багато інших речей, і обмінювали все це на інші предмети, які ми їм давали, як, наприклад, на маленькі скляні намистини і брязкальця. З великою охотою віддавали вони все, що мали... і виявляли стільки любові, наче хотіли віддати нам свої серця...

Усі вони ходять голі... І всі люди, яких я бачив, були молодими, ніхто з них не мав більше ніж 30 років, і статуру вони мали гарну, і тіла й обличчя в них були дуже красиві, а волосся грубе, зовсім як кінське, і коротке... Дехто розмальовує себе чорною фарбою, інші – червоною; дехто тим, що потрапило під руку. Одні з них розмальовують обличчя, інші – усе тіло, а є й такі, у кого розмальовані лише очі або ніс. Вони не мають і не знають залізної зброї: коли я показував їм шпаги, то вони хапалися за леза й через незнання різали собі пальці. Ніякого заліза в них немає. Їхні списи – це прямі ломаки... Деякі списи мають на кінці риб'ячі зуби...

Вони повинні бути хорошими, тямущими і кмітливими слугами – я помітив, що вони дуже швидко навчилися повторювати те, що їм казали, і я вважаю, що вони легко стануть християнами, оскільки мені здалося, що в них немає ніяких вірувань...

Прибуття Колумба до Нового світу. Художник Т. Брі.
Гравюра XVI ст.

Дізнайтеся!

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ledE2329> або кодом, перегляньте відео про подорож Колумба до берегів Америки. Що у відео зацікавило найбільше? Як відео доповнює матеріал параграфа? Обговоріть нову інформацію в загальному колі.

1. Знайдіть значення виразу, виконуючи математичні дії з роками вказаних подій. Отримавши відповідь, пригадайте, яка подія, важлива в розповіді про Великі географічні відкриття, відбулася того року.
 $a - b + c - d$, де a – рік відкриття Васко да Гамою морського шляху з Європи до Індії; b – рік відкриття Колумбом Америки; c – рік початку морської експедиції Магеллана; d – кількість кораблів, з якими Колумб вирушив у першу експедицію.
2. За допомогою карти «Великі географічні відкриття» прокоментуйте, як змінювався простір впливу європейської цивілізації на світ унаслідок Великих географічних відкриттів.
3. У XVIII ст. французький географ Жан Анвіль зауважив, що розрахунки флорентійського астронома й географа Паоло Тосканеллі, за якими шлях до Китаю та Індії через Атлантику був набагато коротшим, ніж навколо Африки, стали «найбільшою помилкою, яка сприяла найбільшому відкриттю». Про яке відкриття йдеться? Що стало підставою для такого твердження?

4. Заповніть таблицю.

Великі географічні відкриття			
Очільник експедиції	Час проведення	Країна, що спорядила експедицію	Географічні відкриття

5. Висловіть своє ставлення до капітанів та моряків – учасників Великих географічних відкриттів. Як гадаєте, які якості та риси характеру допомогли їм досягти успіху?

§4 СТВОРЕННЯ КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ

Подумайте! Роздивіться зображення календаря народу мая. Пригадайте, з якою метою створювали календарі. Яким календарем послуговувалися європейці за доби середньовіччя? Про що свідчить існування різних календарів?

1. Цивілізації доколумбової Америки. Під час Великих географічних відкриттів європейці дізналися про незнайомі раніше цивілізації, які дивували оригінальною культурою та мистецтвом не менше, ніж незліченними скарбами, якими вони володіли.

Історія цивілізацій доколумбової Америки сягає сивої давнини. Перші міста-держави народу *мая* з добре налагодженою системою управління з’явилися на початку нашої ери на території сучасної Мексики та інших держав Центральної Америки. Мая – єдиний з народів доколумбової Америки, який мав писемність у сучасному її розумінні. Свої книги (кодекси) мая писали фарбами на довгих смугах матеріалу, виготовленого з рослинних волокон, а потім укладали у футляри. При храмах існували бібліотеки. Мая мали свій календар, уміли визначати затемнення Сонця і Місяця, першими ввели в математику поняття нуля.

Піраміда в місті мая Чічен-Іца.
Сучасна світлина

Історія *ацтеків* до їхньої появи в Центральній Мексиці в другій половині XII ст. сповнена загадок. Своєю батьківщиною вони називали острів Астлан («там, де живуть чаплі»), місцезнаходження якого й досі невідоме, але саме від нього походить слово «ацтек». Кочові мисливці-ацтеки були дуже войовничими й підкорили численні індіанські племена. Виникла могутня імперія зі столицею Теночтітлан (сучасне Мехіко). Ацтеки були

вправними землеробами, знали гончарство й секрети обробки металів.

Найбільшою державою стародавньої Америки була імперія *інків* із центром у місті Куско (на території сучасного Перу), окрасою якого були дивовижні палаци, храми та площі. Інки свою батьківщину називали Тауантинсуйу – «чотири поєднані сторони світу». Інки (саме слово означало «правитель») обожнювали сонце й були досвідченими астрономами.

Вони займалися землеробством, розводили лам, виготовляли якісні тканини. Інки винайшли оригінальне вузликове письмо – кіпу. Воно мало вигляд шнура, до якого прив'язували різнокольорові нитки. Комбінування таких ниток давало змогу робити потрібні «записи». Один із знайдених зразків кіпу важить 6 кг.

Золота маска інків

Схарактеризуйте особливості розвитку та досягнення доколумбових цивілізацій.

2. Конкіста – завоювання Нового світу. Після відкриття Америки почалась *Конкіста* (від ісп. – *завоювання*) – загарбницькі походи іспанців у Новому світі в кінці XV – XVI ст. Золото та влада – ось що цікавило тих, хто ставав конкістадорами: учорашніх воїнів, монахів, розорених ідальго, жебраків, злочинців, які вирушали проти союзів племен і цілих держав. Їхньому успішному просуванню сприяла не лише наявність вогнепальної зброї, а й уміле використання міжусобиць у середовищі індіанців.

На півострові Юкатан конкістадори натрапили на високорозвинену цивілізацію мая. Перед ними постали обнесені мурами міста, величні піраміди й храми. Постійна ворожнеча між містами мая полегшила іспанцям їх завоювати. Від мая конкістадори дізналися, що на північ від Юкатану розташована багата на золото могутня країна ацтеків. У 1519 р. на завоювання цих земель вирушив іспанський загін на чолі з *Ернаном Кортесом* – мужнім воїном і вмілим дипломатом, але жорстокою й підступною людиною. Це був перший похід іспанців у глибоку материка. Щедрі дарунки правителя ацтеків Монтесуми не зу-

Ернан Кортес.
Невідомий художник.
XVII ст.

Кортес у Мексиці. Художник Д. Рівера.
Частина муралу «Історія Мексики», 1929–1935 рр.

Франсіско Пісарро.
Художник
А.-П. Коутан. 1834 р.

пинили Кортеса. Він узяв в облогу столицю і, перекривши доступ води, змусив його захисників скласти зброю.

Конкістадорів вабила легенда про казково багату країну Ельдорадо. Один із загонів завойовників очолив *Франсіско Пісарро*. Він вторгся в Перу, де розкинулася держава інків. Скориставшись міжплемінними усобицями, Пісарро зібрав велике військо й захопив у полон правителя держави Атауальпу. Зрозумівши, що понад усе іспанці цінують золото, Атауальпа в обмін на своє визволення пообіцяв щедрий викуп. З усіх куточків країни почали звозити коштовності. Зібравши 6 т золота й срібла, іспанці 1533 р. підступно стратили Атауальпу, а невдовзі розгромили й імперію інків.

Наприкінці XVI ст. в руках іспанських конкістадорів перебувала вся Центральна й Південна Америка, за винятком Бразилії, яку захопили португальці.

Дайте визначення поняття «Конкіста». Як вона відбувалася? Що полегшувало конкістадорам завоювання Нового світу?

Прочитайте уривок з твору «Історія Індій» іспанського священника й письменника Бартоломе де лас Касаса (1484–1566). Він був одним із перших іспанських поселенців у Новому світі. Утім, ставши свідком зловживань і жорстокості щодо корінного населення, присвятив життя захисту його прав, намагався переконати королівську владу в потребі гуманної політики на нових землях. На основі поданого уривка з'ясуйте, як Бартоломе де лас Касас визначає основну мету конкістадорів. Як ви розумієте вислів «Вони йшли з хрестом у руці та з ненаситною жадобою золота в серці»?

Християни... чинили серед індіанців надзвичайні жорстокості. Вступаючи в поселення, вони не залишали в живих нікого – ні старих, ні немовлят... І оскільки всі, хто міг утекти, ховались у лісі чи в горах, рятуючись від людей таких нелюдяних і безжальних... то були навчені люті пси, які, побачивши індіанця, в одну мить роздирали його на шматки... А якщо інколи – із справедливих причин – індіанці вбивали когось із християн, то ті умовлялися між собою, що за одного християнина... мають убивати сто індіанців.

Єдина й справжня причина того, чому християни розорили та знищили безліч ні в чому не винних людей, – це прагнення захопити їхнє золото. Християни хотіли за короткий час збагатитися їхніми скарбами... Вони йшли з хрестом у руці та з ненаситною жадобою золота в серці. —

3. Метрополії та колонії. У 1494 р. за посередництва Папи Римського в місті Тордесільясі Іспанія та Португалія уклали договір про перший в історії розподіл світу на сфери впливу. Іспанія отримала право володіти нововідкритими землями на захід від Азорських островів, а Португалія – на схід. У 1529 р. країни підписали Сарагоську угоду про

розподіл сфер впливу в Тихому океані. Землі, що завоювали європейці, перетворювалися на колонії. Отже, під час Великих географічних відкриттів і першого розподілу світу виникли перші *колоніальні імперії* – держави, що мали колоніальні володіння в різних куточках світу.

Словник

Колонія – територія чи країна, що позбавлена незалежності та перебуває під владою іншої держави.

Метрополія – держава, що володіє колоніями.

Зустріч цивілізацій – знайомство європейців із населенням відкритих під час Великих географічних відкриттів земель.

Іспанія проголосила всі завойовані землі своєю власністю, а їхніх жителів – своїми підданими. Іспанська колоніальна імперія була найбільшою в тогочасному світі. Іспанія ревно охороняла свою монополію (виняткове право) на торгівлю із заокеанськими володіннями. Іноземних купців у Новий світ не допускали, вони могли купувати товари тільки в Севільї, сплативши мито в королівську казну.

Інакше діяли португальці. Їм було вкрай складно утримувати численні володіння в Азії та Африці. Тому вони взяли під контроль землі, де вирощували найкращі прянощі, та морські шляхи, що вели до них. Португальці отримували величезні прибутки, маючи монополію на постачання до Європи східних товарів. Відкривши морський шлях до Індії, вони витіснили звідти арабських купців, збудували фортеці вздовж узбережжя Африки та Південної Азії. У Новому світі Португалія заволоділа безкраїми просторами Бразилії. Хоча тут і не знайшли золота, великі прибутки приносило вирощування бавовни, кави та цукрової тростини.

Якщо на першому етапі Конкісти відбувалося загарбання коштовностей, то із середини XVI ст. завойовники перейшли до розробки копалень. В Іспанію потягнулися багатотонні «золоті» й «срібні» флотилії. Новий світ давав уже половину світового видобутку дорогоцінних металів. Прибутки приносили й сільськогосподарські плантації, на яких працювало перетворене на рабів корінне населення. Вони вирощували маїс (кукурудзу), тютюн, цукрову тростину, каву. Надмірна праця та

Вирощування маїсу. Ілюстрація з іспанської книги про ацтеків. XVI ст.

важкі умови життя спричиняли масову смертність індіанців. Коли ж на знак протесту вони повставали, то на них чекала жорстока розправа. Існували райони, де за короткий час іспанці повністю винищили індіанців і були змушені завозити африканських невольників.

Крім піренейських держав, участь в освоєнні Нового світу брали також Англія та Франція, які звернули свій погляд у бік Північної Америки. У травні 1497 р. купці головного на той час англійського порту Бристоль спорядили судно на чолі з Джоном Каботом (генуезець Джованні Кабото). За місяць воно досягло північної частини острова Ньюфаундленд, який Кабот оголосив володінням англійської корони. Тут, на мілинах, англійці знайшли один з найбагатших у світі районів рибацтва й почали тоннами виловлювати тріску та оселедців.

1498 р. англійці досягли Північної Америки, але золота тут не знайшли. Через це освоєння материка відрізнялося від іспанської Конкісти й проходило спочатку мирно. Колоністи – бідняки, злочинці й особи, які на батьківщині зазнавали переслідувань за релігійні переконання, – самі працювали на землі, розводили худобу та зберігали мирні стосунки з місцевим населенням. З розширенням у XVII ст. господарства колоністи стали відбирати землі в індіанців, а їх переселяти до резервацій – спеціально відведених замкнених територій, залишати які не дозволялося.

Коли і як відбувся перший в історії розділ світу на сфери впливу? Як утворилися перші колоніальні імперії?

Україна і світ

1492 р. Колумб відкрив Америку, а в цей час на українських теренах розпочався процес зародження нового суспільного стану – козацтва. У 1492 р. кримський хан Менглі I Герай у листі до великого князя литовського скаржився на козаків, які під Тягинєю, у пониззі Дніпра, взяли на абордаж османську галеру та визволили українських невольників, проданих у рабство.

Дізнайтеся!

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/hedRExrq> або кодом, перегляньте відео про розквіт і загибель цивілізації мая. Обговоріть у загальному колі питання взаємодії цивілізацій. Ці контакти могли відбуватися мирно чи неминуче вели до військового зіткнення?

Об'єднайтеся у дві команди: одна гратиме за екіпаж португальського корабля, друга – іспанського. Оберіть двоє троє суддів. Кожна команда на аркуші паперу малює каравелу. Один корабель пливе з Європи до Америки, а інший – повертається додому. Протягом 5 хв кожна команда малює навколо свого корабля товари, які везе, і вказує ціну кожного. Далі команди по черзі розповідають про свій вантаж і можливий прибуток від подорожі. Судді обирають найуспішнішу команду.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) експедиція на чолі з Джоном Каботом; б) підписання Сарагоської угоди; в) похід іспанців на чолі з Ернаном Кортесом; г) підписання угоди в Тордесільясі.
2. Використовуючи карту «Великі географічні відкриття», визначте, на яких територіях у Новому світі розгорталась іспанська Конкіста, які з них увійшли до португальських володінь, а які – освоїли англійці, французи та нідерландці.
3. Як, на вашу думку, правильніше казати: «відкриття Америки» чи «зустріч цивілізацій»? Відповідь обґрунтуйте.
4. Заповніть таблицю, беручи до уваги як позитивні, так і негативні наслідки.

Наслідки Великих географічних відкриттів та Конкісти

	Європа	Новий світ
Політичні		
Економічні		
Культурні (наукові)		
Світоглядні (просторові)		
Побутові (повсякдення)		

5. На основі уривків із праць Христофора Колумба та Бартоломе де лас Касаса зробіть висновок, як змінювалося ставлення до корінного населення і якими були причини цього. Схарактеризуйте роль Бартоломе де лас Касаса як захисника індіанців.

§5 МОДЕРНІЗАЦІЯ

Подумайте!

Роздивіться ілюстрації. Що їх об'єднує? Яке із зображень засвідчує ефективніший процес створення книги? Поясніть чому. Назвіть кілька книг, які були створені за доби середньовіччя в Європі та Україні.

Нестор Літописець. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. XV ст.

Фламандська друкарня. Гравюра XVI ст.

1. Поняття «революція» і «модернізація». Ви вже знаєте, що ранній новий час називають ранньомодерним. Слово *модерн* походить від французького слова *moderne*, що означає «новомодний», «сучасний». Похідним від нього є термін *модернізація*, який витлумачують так:

це – процес осучаснення, вдосконалення та оновлення відповідно до вимог часу.

Великі географічні відкриття назавжди змінили світогляд людей: європейці дізналися про нові землі, народи й цивілізації. До виру все-світньої історії потрапив Новий світ. У Європі стрімко збільшилася кількість дорогоцінних металів, а відтак – і грошей. Завдяки завезенню та поширенню «другого хліба» – картоплі – відступила загроза голоду. Винайдення друкарства сприяло швидшому поширенню інформації.

Панорама Лісабону 1500–1510 рр.
Мініатюра з «Хроніки»
дона Афонсу Енрікеша. XVI ст.

Мапа Нового світу.
Художник С. Мюнстер.
1540 р.

Як і в середні віки, відбувалися міграції населення, тобто переселення в межах країни, з однієї країни в іншу або між континентами. Однак тепер люди не боялися перетинати океани в пошуках багатства чи кращої долі; декого до мандрів змушували релігійні переслідування. Почалося розселення європейців у заморські країни та освоєння ними далеких територій. Продовжувався відтік селян до міст, які ставали більшими й багатшими.

Тож Великі географічні відкриття започаткували процеси, які мали великий вплив на подальшу історію людства. Утім, якщо за доби середньовіччя суспільство розвивалося поступово, розмірено, то XVI – першу половину XVII ст. називають добою великого прориву, а для характеристики докорінності змін вживають термін *революція*.

Словник

Революція – докорінний переворот у житті суспільства, який супроводжується зміною влади; різкі зміни в якій-небудь галузі, що приводить до істотних перетворень, удосконалення чого-небудь.

Революція цін – значне підвищення цін на товари внаслідок зростання видобутку цінних металів і падіння їх вартості.

Надходження з Нового світу золота й срібла дало можливість карбувати потрібну для обігу кількість монети. Це сприяло розвитку торгівлі та промисловості. Зростали міста, перетворюючись на торговельно-промислові та адміністративні центри. З іншого боку, надмірна

кількість монети призвела до того, що ціни на товари першої потреби та сировину для виробництва стрімко зросли. Знецінення грошей отримало назву *революція цін*. За таких умов відбувалося швидке розорення одних людей і блискавичне збагачення інших.

У збирача податків.
Художник Я. Массейс. 1539 р.

Біржа в Амстердамі.
Гравюра XVII ст.

Встановлення постійних зв'язків між Європою й нововідкритими землями вплинуло на торгівлю. Тепер головна роль відводилася не внутрішнім морям, а океанам: відбувалось переміщення основних торговельних шляхів із Середземного та Балтійського морів у води Атлантики. Це спричинило занепад старих торговельних центрів – Венеції, Генуї, Марселя, Барселони та міст німецької Ганзи. У центрі ділового життя опинилися океанські порти: спочатку Лісабон, Севілья та Антверпен, а згодом – Амстердам і Лондон. Торгівля міцніше зв'язувала раніше ізольовані континенти в єдине ціле: народжувався світовий ринок.

Поясніть значення термінів «модернізація», «революція», «революція цін». Чому занепали старі торговельні центри, адже європейці досі потребували тих самих товарів?

2. Аграрна революція. Руйнування традиційного європейського суспільства. Зміни в житті міст були помітнішими, ніж у селі, де переважав традиційний лад. Селяни, як і раніше, боролися з природними лихами, неврожайми, намагалися запобігти голоду. Цим можна пояснити могутність церкви, яку часто вважали єдиною силою, здатною вплинути на природу.

У селах також відчули вплив «революції цін». Через знецінення грошей та збільшення кількості населення ціни на сільськогосподарську продукцію зростали, її стало вигідно продавати. Так відбулася *аграрна революція*.

Селяни на ринку.
Художник А. Дюрер.
Гравюра 1519 р.

ція – реформування сільського господарства з метою збільшення його товарності й прибутковості.

Наприклад, в Англії великі землевласники змушували селян залишати поля, а потім віддавали їх в оренду заможним мешканцям міст і сіл, які часто перетворювали їх на пасовиська й розводили овець. Овечу вовну продавали тим, хто виготовляв тканини, і отримували значні прибутки. Знедолені селяни були змушені найматися на роботу. Щоб розрахуватися за оренду, доводилося експериментувати з новими культурами (з Америки були завезені картопля, кукурудза, квасоля, томати), розводити нові породи худоби, застосовувати системи посіву та зрошування. Наприклад, урожай картоплі вимагав менших посівних площ та був стійкішим до природних умов. З'являється спеціалізація господарства: вирощували та розводили тільки те, що приносило прибуток, решту купували на ринку, зокрема й товари, які доставляли з українських земель.

Сінокіс. Художник П. Брейгель Старший. 1565 р.

Модернізація, що тривала з кінця XV ст., засвідчила перехід від традиційного суспільства до сучасного, від аграрного до індустріального. Йдеться про те, що таке суспільство загалом стає освіченішим, заможнішим, йому притаманні демократичні засади та відданість гуманістичним ідеалам. Ранній новий час приніс розуміння цінності людини та її життя, усвідомлення необхідності розбудовувати нові стосунки між людьми, встановлювати нові порядки в державах.

Більшість європейців продовжувала жити в сільській місцевості, однак селяни вже були особисто вільними, могли переміщатися та користуватися майном на власний розсуд. Розпадався феодальний лад. У середньовіччі традиційними були відносини сеньйор–васал та землевласник–селяни. Їхні відносини трималися на службі та володінні землею. Тепер у центрі системи відносин ставало прагнення до збільшення прибутків.

На зміну старому порядку приходив капіталізм – устрій, сформований на основі приватної власності, найманої праці та ринкової економіки.

Аугсбурзька площа. Художник Й. Брей. 1550 р.

Як відкриття Нового світу пов'язане з аграрною революцією в Європі? У чому вона полягала та які зміни в суспільстві зумовила?

До кінця XV ст. країни Сходу – Арабський халіфат, Китай та Індія – тримали пальму першості в розвитку культури, науки й техніки. Але характерною рисою їхнього розвитку залишалося дотримання традицій, в основі яких була міцна державна, відверто деспотична влада та перевага суспільних інтересів над особистими. Тому новий час в історії країн Сходу не позначився докорінними змінами.

Подробиці

Україна і світ

Європейська «революція цін» та зумовлена нею аграрна революція торкнулися й українських земель, де наприкінці XV ст. розгорнулося виробництво зерна на продаж у Західну Європу. Бажання землевласників (переважно Галичини та Волині) примножувати статки підштовхувало їх закладати *фільварки* – господарства, орієнтовані не лише на задоволення власних потреб, а й на продаж продукції на ринку. Робота в таких господарствах велася силами селян, які виконували її безоплатно як повинність (панщину) на користь землевласника.

Поширенню фільваркового господарювання сприяла «Устава на волоки» 1557 р. За цим документом сільськогосподарські землі ділили на ділянки – волоки, які ставали одиницею оподаткування. «Устава на волоки» встановлювала розмір панщини, обмежувала права переходу селян від одного землевласника до іншого, що вело до обмеження особистої волі (закріпачення); зменшила площу земель суспільного користування (пасовища, луки) й фактично позбавила селян права користуватися лісами. Одночасно запроваджувана трипільна система землеробства значно збільшувала продуктивність праці. 🇺🇦

Дізнайтеся!

Із середини XVI ст. на атлантичних шляхах з'явилися численні англійські, французькі та нідерландські пірати. Їхні дії були викликані тим, що європейські країни не бажали миритися з монополією іспанців на торгівлю в Новому світі. Купці інших країн намагалися прорватися туди зі своїм вантажем, але іспанці

перекривали їм шлях і безжалюбно відбирали всі товари. Щоб відшкодувати збитки, потерпілі отримували від своїх монархів спеціальний дозвіл на пограбування іспанських «золотих» і «срібних» флотів. Таке офіційне піратство називається каперством. Нерідко самі королі споряджали піратські експедиції, до складу яких зазвичай входило чимало дворян і знатних людей: адже піратство приносило чималі прибутки й вважалося гідним заняттям.

Як гадаєте, чому піратство і сьогодні не відійшло в минуле? Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, дізнайтеся, де й досі існує ризик зустрітись з піратами. У яких ще значеннях вживається термін «піратство»? Чому розповіді про піратські пригоди, попри їх протиправність, викликають захоплення?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ledRVGMs> або кодом, перегляньте відео про те, як відкриття Нового світу позначилося на економічному розвитку Європи, і зокрема Іспанської імперії. Схематично зобразіть, як надходження дорогоцінних металів зумовило «революцію цін» та якими були наслідки цього явища.

1. Установіть хронологічну послідовність процесів: а) аграрна революція; б) «революція цін»; в) Великі географічні відкриття.
2. Скориставшись картою «Великі географічні відкриття» або картою в атласі, визначте місце розташування старих і нових центрів світової торгівлі, про які йшлося в матеріалі параграфа.
3. Якими рисами народжуване індустріальне суспільство відрізнялося від аграрного?
4. Порівняйте становище селян у країнах Західної Європи та на українських землях у ранній новий час.
5. Що, на вашу думку, є кращим для розвитку суспільства – поступова модернізація чи стрімка революція?

§6 ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Подумайте! Роздивіться репродукцію картини. Пригадайте з уроків у 7-му класі, у чому полягала робота міняйл і лихварів. Як думаєте, чи зникли ці заняття в ранній новий час? Які сучасні установи займаються фінансовими операціями?

1. Зародження капіталізму. Великі географічні відкриття започаткували докорінні зрушення в економічному житті Європи. «Революція цін» збагатила тих, хто виробляв товари або поставляв їх на ринок. Зі збільшенням кількості грошей в економіці, зростанням населення, покращенням шляхів сполучення, відкриттям нових заокеанських ринків збуту стало вигідним виробляти й продавати більше.

У XVI–XVII ст. в Західній Європі відбувалося зародження *капіталізму* – суспільно-економічного ладу, за якого прибутки отримують

Міняйло з дружиною.
Художник К. Массейс. 1514 р.

власники капіталу, тоді як товари й послуги створюють інші люди, які продають свою працю за заробітну плату.

Умови виникнення капіталізму

Щоб зрозуміти, кому в ті часи вдавалося накопичити капітал і як виник ринок вільної праці, слід брати до уваги, що найвищі прибутки приносила міжнародна торгівля. Купецтво збагачувалося завдяки торговій монополії – винятковому праву на продаж того чи іншого товару. Вигравало воно й від різниці в цінах: відомо, що привезений до Європи перець коштував у сотні разів дорожче, ніж на Сході. Проте купці не одразу почали вкладати прибуток у виробництво, а багатшали завдяки лихварству й довго віддавали перевагу таким надійним джерелам вкладання капіталів, як купівля землі, коштовностей, палаців. До того ж серйозною перешкодою для проникнення купецького капіталу у виробництво були цехи. Вони ревно охороняли свої права на заняття ремеслами й опиралися спробам чужинців увійти в цю сферу.

Банкір Якоб Фуггер.
Художник Н. Реннер.
1517 р.

Однак купці розуміли, що матимуть більші прибутки, якщо підпорядкують собі весь процес – від виготовлення товару до його збуту. Вони почали вкладати гроші у виробництво товарів для торгівлі. Деякі заможні містяни, зокрема майстри, теж ставали підприємцями. Так склалися умови для виникнення виробництва нового типу.

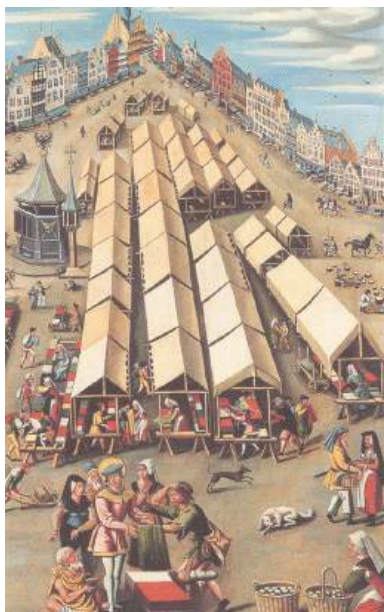
Які умови є необхідними для становлення капіталізму? Як вони виникли в Європі в XVI–XVII ст.?

2. Мануфактури. Першими ранньокapіталістичними підприємствами були *мануфактури*. Як і в середньовічному ремеслі, тут панувала ручна праця, що позначилося навіть на самій назві (від лат. *manus* – рука, *factura* – *виріб*). Водночас мануфактура дуже відрізнялась від

майстерні ремісника. Насамперед це було досить велике виробництво з десятками, а інколи й сотнями робітників. Якщо середньовічний ремісник сам виготовляв свій виріб від початку до кінця, то робітник мануфактури виконував декілька чи лише одну операцію. Такий розподіл праці сприяв удосконаленню майстерності в конкретному виді робіт, що вело до зростання продуктивності праці та збільшення випуску продукції. До того ж діяльність мануфактур, на відміну від цехів, не була обмежена суворими нормами статутів чи традицій.

Словник

Мануфактура – виробництво, засноване на розподілі праці та ручній ремісничій техніці.

Ринок тканин у Хертогенбосі. Невідомий художник. Близько 1530 р.

Найчастіше підприємець купував сировину та роздавав її для обробки збіднілим міським ремісникам або селянам з найближчої округи. Вони виконували роботу не у спільній майстерні, а в себе вдома й повертали підприємцеві вже готові вироби. Такі робітники не займалися ні закупівлею сировини, ні продажем продукції. Вони працювали не на різних замовників, а на одного постійного хазяїна й залежали від нього матеріально. Так була влаштована *розсіяна мануфактура*, яка переважала в ткацькому виробництві.

Поряд із розсіяною існувала також *централізована мануфактура*. Підприємець відкривав майстерню й збирав під одним дахом десятки робітників. Він забезпечував їх сировиною, верстатами та обладнанням. Централізованих мануфактур було менше, ніж розсіяних, адже це вимагало більше коштів. Здебільшого вони виникали в нових галузях виробництва. Яскравим прикладом централізованої мануфактури стали численні друкарні.

Чим мануфактури відрізнялися від середньовічних ремісничих цехів? Як було організовано виробництво на розсіяних і централізованих мануфактурах?

Документ

Прочитайте уривок з твору англійського письменника XVI ст. Томаса Делоні «Балада про знаменитого сукнороба Джека з Ньюбері». Мануфактуру якого типу в ньому описано? Аргументуйте свою відповідь рядками з твору. Схарактеризуйте описане в уривку підприємство з точки зору виробничих можливостей.

У світлиці, просторій і довгій, стояли 200 верстатів. На цих верстатах працювали 200 чоловіків, усі в один ряд. Біля кожного з них сиділо по чудовому хлопчику, які з великим захватом підготовляли човники.

Водночас в іншому приміщенні 100 жінок невтомно чесали вовну з радісним виглядом і дзвінко співали пісні.

У наступній кімнаті працювали 100 дівчат у червоних спідницях, з білими, як молоко, хустками на головах. Ці чарівні дівчата, не припиняючи, прали в цій світлиці весь день, співаючи ніжно-ніжно, солодкими, як у солов'я, голосами.

Після цього вони увійшли до іншої кімнати, де побачили бідно вдягнених дітей: усі вони сиділи й скубли вовну, відбираючи найтоншу від грубої; усіх їх було півтори сотні – дітей бідних і слабких батьків. У нагороду за свою працю кожний отримував увечері по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять за день.

У наступному приміщенні він бачить ще 50 хлопців: це були стригалі. Біля них працювали аж 80 прасувальників. Крім того, він мав ще фарбувальню, при якій тримав 40 чоловік, та ще на сукновальні – 20. —

3. Торговельний капітал та виникнення нових соціальних верств. Зрушення в економічному житті неминуче тягли за собою зміни в суспільних відносинах. Більшість європейців, як і раніше, займалася дрібним сільським господарством.

На початку XVI ст. більшість селян були особисто вільними, але безземельними, оскільки сеньйори зберегли землю за собою. Селяни могли взяти її тільки в оренду, за яку доводилося платити гроші. Щоб отримати їх, селяни везли на ринок і продавали свою продукцію – зерно, м'ясо, вовну. Такий спосіб господарювання став звичним для середнього прошарку сільського населення. Селянська біднота не мала грошей для оренди землі та йшла в найми до фермерів – заможних селян, які були власниками землі чи великими орендарями. Фермерські господарства працювали на ринок, тому їхні власники віддавали перевагу вирощуванню прибуткових культур або скотарству. Наймана праця дедалі активніше застосовувалася в селі.

Частина купецтва, заможних містян, дворянства та фермерів долучилася до капіталістичних форм ведення сільського господарства. Ті, кому належали капітали й засоби виробництва, склали нову велику

Ринкова сцена. Художник П. Артсен. 1550 р.

соціальну групу – *буржуазію*. Працювали на них ті, хто втратив господарську самостійність і був змушений продавати свою робочу силу: розорені ремісники та «вічні підмайстри», для яких брак грошей робив недосяжним звання майстра, некваліфікована міська біднота, позбавлені землі селяни, змушені шукати застосування своїм робочим рукам у місті. Усі вони ставали *найманими працівниками*.

Словник

Буржуазія – суспільна верства, до якої належали власники капіталу та засобів виробництва.

Найманий працівник – особа, яка виконує роботу за наймом та отримує за це заробітну плату.

З кого склалися і як формувалися нові соціальні верстви – буржуазія та найманими працівники?

Україна і світ

Ви вже знаєте, що економічне пожвавлення в Європі на початку XVI ст. торкнулося й України, зумовивши зміни в її соціальному та господарському житті. На той час припадає бурхливий розвиток міст, найбільшим з яких за кількістю населення був Львів.

Яскраві враження від відвідин Львова залишив Мартин Груневег – польський купець і мандрівник, який жив у місті впродовж 1582–1602 рр., перебуваючи на службі у львівських і вірменських купців. Особливо цінними є згадки про міське господарство та економічний розвиток Львова, його повсякдення та етнічну мозаїку: «...Вся худоба, що її женуть з Поділля і Молдавії до Італії, проходить через це місто. А тутешніх щупаків їдять і у Відні, хоч там і протікає під сімома мостами багатий на рибу Дунай».

Панорама Львова. Гравюра А. Гогенберга (за малюнком А. Пасаротті). 1618 р.

Я об'їхав пів Європи, побував у найславніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок...

У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу у своїх одягах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, хай якою б мовою він говорив, знайде тут і свою мову. Місто віддалене понад сто миль від моря. Але коли побачиш, як на ринку при бочках малвазії (грецького вина) вирує натовп критян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по-корабельному, видається, неначе тут порт відразу за брамою міста.

Щотижня буває три торговельних дні – по середах, п'ятницях, неділях... Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Русі, Поділля, з Молдавії і Волощини...

І хіба не кожному відомо, як багато крамниць у Пруссії, Сілезії, не кажучи вже про Польщу, тутешні вірмени заповнюють своїми товарами». 🇺🇦

Дізнайтеся!

Найбагатшою людиною Європи початку XVI ст. вважають торговця та банкіра з Аугсбурга Якоба Фуггера (1459–1525), відомого на прізвисько Багач. Завдяки владі й багатствам він впливав на політичні процеси в усій Європі.

Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, дізнайтеся більше про цю непересічну постать. Підготуйте інформаційну довідку про основні віхи життя Якоба Фуггера та принципи діяльності, які дозволили йому стати одним з найвидатніших банкірів в історії.

Портрет Якоба Фуггера.
Художник
А. Дюрер. 1519 р.

Розіграйте в класі сценки про своє життя від імені 1) купця, 2) селянина, 3) робітничі централізованої мануфактури. Для цього заздалегідь ознайомтеся з матеріалом параграфу та відеодобіркою, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/6edhAhqq> або кодом.

1. Що відбулося раніше: а) Великі географічні відкриття чи «революція цін»; б) утворення цехів чи утворення мануфактур; в) «революція цін» чи аграрна революція?
2. На основі уривка зі спогадів Мартіна Груневега проаналізуйте, з яких країн до Львова прибували купці наприкінці XVI ст. Чи можна зробити висновок, що Львів був осередком міжнародної торгівлі? Відповідь аргументуйте.
3. Чому підприємці частіше створювали розсіяні, а не централізовані мануфактури? Чому друкарня є прикладом централізованої мануфактури? Назвіть кілька прикладів розсіяної та централізованої мануфактур.
4. Який зв'язок між відкриттям Нового світу та зародженням нових соціальних верств – буржуазії та найманих працівників?
5. На основі вміщеного в параграфі уривка з твору англійського письменника Томаса Делоні висловте ставлення до факту використання на мануфактурах дитячої праці. Чи вважаєте це правомірним? Відповідь аргументуйте.

§7 ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЄВРОПЕЙЦІВ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Подумайте! Роздивіться репродукцію картини та прочитайте коментар до неї. Яку інформацію про повсякденне життя селян за доби раннього нового часу можна довідатися з полотна? Поділіться припущеннями, з якою метою знатне подружжя завітало до селян. Як художник вирізняє заможних гостей серед простолюду?

Знатне подружжя в селянській хаті.
Художник П. Брейгель Молодший. 1600 р.

Як і в епоху середньовіччя, у XVI–XVII ст. тип житла залежав від географічних і кліматичних особливостей місцевості, а також від роду занять і добробуту його власників. На півночі Європи селяни мешкали в будинках з дерева або виконаних у техніці фахверка – на дубовому каркасі зводили засипні поштукатурені стіни. На півдні, де ліси раніше знищили, оселі споруджували з каменю. Зазвичай уся сім'я мешкала в одній великій кімнаті, яку опалювали вогнищем для приготування їжі. Меблів було небагато. Навколо стола стояли лави, які на ніч відсували до стін, покривали набитими соломною матрацами або перинами й перетворювали на ліжка. Одяг та інший хатній скарб зберігали у великій скрині. Кухонне начиння теж було скромне: чавунний казан, сковороди й горщики, глечики й жбани, діжки й відра. Їли та пили з дерев'яних або глиняних мисок і кухлів, до того ж зазвичай їх було мало й доводилося користуватися спільним посудом.

1. Повсякдення представників різних верств. За всіх часів повсякденне життя людини залежало від її добробуту та становища в суспільстві. Не менш важливу роль відігравали клімат і природне середовище, адже це безпосередньо впливало на заняття, раціон харчування та облаштування побуту.

У ранній новий час, як і раніше, найвпливовішим станом було дворянство, яке до того ж мало багато привілеїв. Вогнепальна зброя та наймані армії знизили престиж рицарства, однак військова кар'єра залишалася шанованою. Усе більше дворян ставало заповзятливими

Портрет Лукреції Борджіа. Художник Л. Лотто.
Близько 1510 р.

Інфанта (принцеса) Ізабелла.
Художник А. С. Коельо. 1579 р.

Бал при дворі короля Франції Генріха III.
Невідомий художник.
Близько 1580 р.

підприємцями, і, навпаки, двері до верхівки суспільства відчинялися для простих людей, яким вдавалося накопичити статки. Зростала кількість чиновників та їхня заможність.

Спосіб життя духовенства за тих часів змінився мало: загалом вони були найосвіченішою верствою, правили службу або ж жили в монастирях, займалися допомогою нужденним. Католицькі священники й монахи не одружувалися.

Третій стан був неймовірно строкатим: ремісники, торговці, прислуга, але основою цього прошарку були селяни. Тих із них, кому вдалося розбагатіти, почали називати «новими людьми». Вони скуповували землі, вкладали гроші у виробництво та фінансові операції.

Зростало жебракування та бродяжництво. Особливо це відчувалося в містах, куди в пошуках роботи стікалося безліч бідняків. Влада чітко поділяла жебраків на міських і приїжджих: лише «своїм» видавала спеціальний дозвіл на збирання милостині, періодично роздавала одяг і гроші та влаштовувала безкоштовні обіди й притулки. Ці благодійні заходи не поширювалися на «чужих» жебраків, щоб не допустити їх надмірного напливу до міста. Загалом, порівняно з добою середньовіччя, ставлення до жебраків різко погіршилося.

Жебраки. Художник Ж. Ланьє. 1657 р.

Пригадайте з курсу історії України, якою була соціальна структура населення українських земель у XVI – першій половині XVII ст. Що було спільного та чим відрізнялися привілейовані верстви в західноєвропейському та українському суспільствах?

2. Зміни в родинних відносинах. За два століття – з 1600 до 1800 р. – населення Західної Європи збільшилося більше ніж удвічі й зросло до близько 200 млн. Тривалішим стало життя окремої людини. Тепер

чимало людей доживало до 60–70 років. «Подорослішали» також шлюби. У містах чоловіки заводили сім'ю зазвичай після 26 років, а дівчата виходили заміж у 15–23 роки. Пояснювалося це тим, що чоловік повинен був самостійно утримувати сім'ю матеріально, а жінка – уміти вести домогосподарство. Побравшись, така пара, як правило, жила окремо і незалежно від батьків. У селах одружувалися на 2–3 роки раніше. Дедалі частіше в дворянських і багатих міських родин молодь могла відмовитися від пропозиції шлюбу й навіть самостійно обрати собі пару.

Селянське весілля.
Художник П. Брейгель Старший.
Близько 1568 р.

Дитячі забави.
Художник П. Брейгель Старший.
1560 р.

У людей посилилось відчуття рідного дому й родинних зв'язків. Порівняно із середньовіччям, змінилося ставлення до дитини. Турбота про її здоров'я, виховання, освіту й майбутнє стала однією з найважливіших цінностей сім'ї. Нерідко діти також працювали на виробництві, лише з XVIII ст. почали більшу увагу приділяти освіті. Відтоді родина не отримувала прибутку від дитячої праці, а навпаки – витрачала кошти на дітей.

За доби раннього нового часу помітно зросла роль жінки в суспільстві. У XVI ст. виникли перші школи для дівчаток, а вже в наступному столітті їхнє навчання поза межами рідної оселі стало буденним явищем. Чимало знатних жінок вражали сучасників своєю освіченістю, знанням мов і письменницьким талантом, не кажучи вже про вишуканість манер. При королівських дворах виникає нове явище – дамський двір. До нього входили жінки з найближчого оточення королеви, зазвичай дружини та родички вельмож.

Які зміни відбулися в родинних відносинах? Як змінилося становище жінки порівняно з періодом середньовіччя?

3. Зміни в побуті. Великі географічні відкриття, технічний прогрес і зміни у світогляді людей сприяли модернізації побутового життя. Менш вираженими ці зміни були в незаможних селянських спільнотах, але загалом у ранньомодерну добу набагато більше уваги стали приділяти внутрішньому оздобленню житла. Поступово популярності набували паперові шпалери, побільшало вікон, дахи вкривали черепи-

цею. Розширився асортимент меблів, які стали більш практичними та вишуканими. Проте справжнього комфорту досі не існувало навіть у будинках знаті. Рівень гігієни, порівняно із середньовіччям, знизився; до повного миття тіла ставилися як до медичної процедури, яку могли влаштовувати раз на рік.

У XVI–XVII ст. Європа ще не звільнилася від страху перед голодом. Більшість населення споживала досить одноманітну їжу: зернові, бобові, багато м'яса та риби. З-за океану були завезені нові овочеві культури: картопля, томати, кукурудза, спаржа, шпинат, цвітна капуста та багато інших. Цукор залишався предметом розкоші, хоча його споживання поступово зростало. З Америки в Європу завезли новий напій – какао, а з далекого Китаю – чай, який у XVIII ст. ввійшов у широкий вжиток. Мусульмани ж познайомили європейців із кавою. З Нового світу було привезено й нову культуру – тютюн, вживання якої швидко перетворилося на шкідливу звичку.

Почали звертати увагу на правила застілья, гарний посуд та тонкощі кулінарії. Наприкінці XVII ст. цілком природним стало використання столових приборів.

Одяг простих людей мало змінювався з плином часу. Натомість вбрання вищого прошарку ставало вишуканішим. Серед жінок поширився звичай ходити з непокритою головою, а Іспанія подарувала світові спідницю на жорсткому металевому каркасі. У XVI ст. навчилися плести панчохи. Кишень ще не придумали, тому всі дрібниці тримали в гаманці, прикріпленому ланцюжком до пояса. Із XVII ст. серед знаті поширився звичай спати в нічних сорочках, але в широкий ужиток спідня білизна ввійшла лише з XVIII ст. Лише відтоді стали відступати захворювання шкіри.

Ляльковий будиночок – модель справжнього будинку в мініатюрі. Нідерланди.
Кінець XVII ст.

Пекар. Художник
Г. Метсю.
1660 р.

На кухні. Художник
Й. Бейкелар.
1569 р.

Натюрморт із сиром.
Художник Ф. ван Дейк.
1615 р.

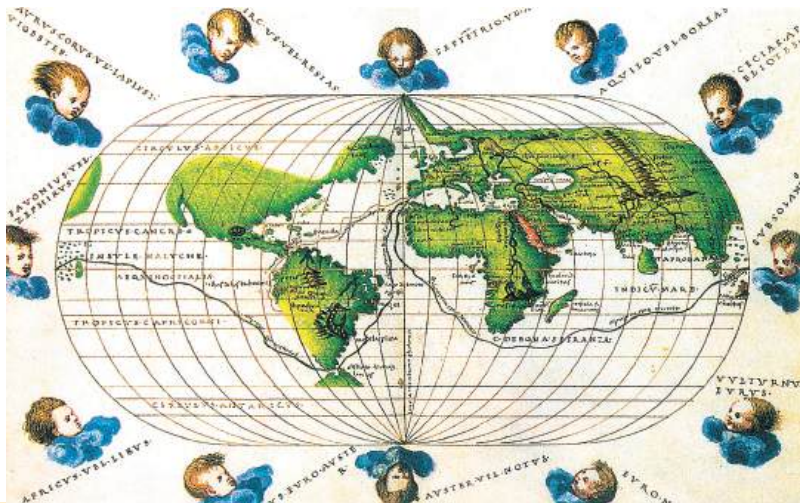
Прочитайте уривок з розповіді італійського мандрівника XVI ст. про домашній побут мешканців швейцарського міста Цюриха. Чим оселя містянина відрізнялася від сільського помешкання? Чи можна вважати його комфортним?

У всіх тутешніх будинках одразу після ранішньої молитви служниці, а де їх нема, то й самі господині, починають прибирати кімнати, підмити коридори й ганок, мити й чистити лави та інше начиння. Кімнати обставлені дуже просто, часто все оздоблення полягає в чистоті та порядку. Найрозкішнішу частину покоїв складають дерев'яні панелі, якими обшивають стіни. На кожній панелі вирізано з горіхового дерева або портрет, або гірлянди. Така обшивка стін захищає від зимових холодів, але темний колір горіхового дерева й лаку, яким покриті соснові панелі, робить кімнати похмурими. Цьому сприяють також вузькі й низькі вікна та незначна висота поверхів. Узимку кімнати обігрівають великими печами.

Начиння мало, і воно небагате. Уздовж стіни та навколо великого столу поставлені довгі лави. Гостям у багатих домах подають дерев'яні стільці, оббиті оксамитом і обшиті золотою або срібною бахромою. Небагаті люди замість оксамиту використовують сукно або шкіру, а зверху кладуть подушки, вишиті жінками родини. Такими ж вишитими килимами покривають у свята й столи. Крісла цей бадьорий і міцний народ дає лише старим та хворим.

Дорогий посуд використовують лише у святкові дні. Повсякденне столове начиння зазвичай глиняне та дерев'яне, у багатих – олов'яне. —

4. Зміна поглядів на світ. До Великих географічних відкриттів люди вважали, що Земля є пласкою, а Індійський океан – це внутрішнє море. З відкриттям Америки відбувся справжній ривок у розвитку наукових знань. На зміну фантастичним поглядам про будову Землі прийшло підкріплене досвідом переконання в її кулястості. У кінці XVI ст. на мапах світу Землю вже зображували у формі кулі, і лише в кінці XVIII ст.

Карта світу. XVI ст.

зображення стало таким, як зараз. Подорож Магеллана довела, що всі океани поєднані між собою та утворюють один Світовий океан, а води на Землі більше, ніж суходолу.

Приголомшливих успіхів досягла географія: на картах з'явилися уточнені розміри й абрис материків, морів та океанів.

Розквіт ремесел і мистецтва супроводжувався інтересом до наукових знань та відкриттів. Дедалі більше люди сприймали себе та навколишній світ крізь призму розуму, а не віри.

Як зміна поглядів на світ впливала на зміни в повсякденному житті та побуті? Роздивіться на с. 40 карту світу XVI ст. Які відмінності від сучасної карти світу помітили? Як це можна пояснити?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/UefsgDvB> або кодом, перегляньте відео про повсякденне життя в XVI–XVII ст.

Використовуючи матеріал підручника, відеоролик та додаткові джерела інформації, висловіть думку, що найбільше вплинуло на зміни в повсякденному житті європейців раннього нового часу. Від імені представника або представниці різних суспільних верств XVI ст. (купецтва, дворянства, мешканців міст чи сіл тощо) наведіть приклади того, що змінилося в побуті та суспільному становищі.

Дізнайтеся!

Європейська мода теж відчула на собі вплив Великих географічних відкриттів. Застосування індійських барвників дозволило фарбувати тканини у незвичні кольори. Використання східних пахоців і прянощів, а також продукту атлантичного промислу – китової амбри – відкрило нові можливості для створення парфумів і косметики. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/QefmuzYk> або кодом, дізнайтеся більше про примхи європейської моди ранньомодерної доби та запропонуйте тогочасним модникам і модницям свій варіант убрання.

Переглянувши відео за кодом або посиланням <https://cutt.ly/Sefsc2Xq>, доберіть аргументи для висновку про те, що українське вбрання XVI ст. поєднувало як європейські, так і місцеві традиції.

Портрет
Беати Острозької.
Невідомий
художник. XVII ст.

Україна і світ

Цінну згадку про повсякдення киян XVI ст. лишив литовський дипломат у Кримському ханстві Михалон Литвин: «Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого і надійнішого шляху, ніж стародавня й загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи... а звідти через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканина... перець та інші прянощі...

Від проходу каравану значні прибутки отримують київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники й шинкарі...

У непоказних київських хатах можна побачити не тільки достаток, а й навіть величезну кількість плодів, овочів, меду, м'яса, риби: зверх

того, унаслідок зазначених вище причин вони так переповнені дорогим шовковим одягом, коштовним камінням, соболиним та іншим хутром, а також прянощами, що мені самому доводилося бачити шовк, який обходився дешевше, ніж льон у Вільні, і перець, дешевший за сіль».

1. Установіть хронологічну послідовність явищ, сформульованих у твердженнях: а) набуло поширення використання столових приборів; б) чай увійшов у широкий вжиток європейців; в) виникли перші школи для дівчаток.
2. На основі поданих у матеріалах розділу карт проаналізуйте, як змінилися погляди людей на Землю в ранній новий час.
3. Прокоментуйте вислів «За ранньомодерної доби “подорослішали” шлюби». Що було причиною і наслідком цього?
4. Порівняйте ставлення до дітей за доби середньовіччя та раннього нового часу, беручи до уваги виховання, освіту та ставлення до дитячої праці.
5. Незважаючи на те, що частині представників третього стану вдалося накопичити статки, вони не мали прав та привілеїв, якими користувалося навіть найбідніше дворянство та духовенство. До чого це, на вашу думку, могло привести?

§8 СУСПІЛЬНІ КОНФЛІКТИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Подумайте!

Роздивіться мініатюру. Пригадайте обставини селянської війни, що спалахнула у Франції 1358 р. і дістала назву Жакерія. Якими були її причини і чим вона закінчилася? Як гадаєте, чи були за доби раннього нового часу передумови для соціального загострення, які могли призвести до суспільних конфліктів?

Жакерія. Мініатюра з «Хронік» Жака Фруассара. XIV ст.

1. Соціальні, етнічні та релігійні конфлікти як прояв світоглядної кризи. Традиційно ранньомодерну добу розглядають як епоху соціальних рухів і протестів. У той час прості люди не мали інших способів домогтися, щоб з ними рахувалися.

Невід’ємною частиною історії як середніх віків, так і нового часу були конфлікти не лише між народами чи країнами, а й усередині суспільства. Це були так звані соціальні конфлікти – відкрите протистояння різних верств населення через відмінності в інтересах і цінностях.

Мета боротьби всередині суспільства полягала не в захопленні нових територій. Соціальні конфлікти відбувалися не в один момент, вони могли тривати роками. Світоглядна криза, що припала на кінець «темних віків», у крайньому своєму прояві набувала форм відкритого протистояння та озброєних виступів у боротьбі за свої права. Спричинила її, зокрема, економічна криза внаслідок епідемії чуми, посилення наступу влади на права селян та містян, а пізніше – «революція цін».

Панно святого Вінсента. Художник Н. Гонсалвеш. Близько 1445 р.

Які стани суспільства зображені на малюнку? Як вони могли уживатися або конфліктувати між собою? Що могло бути причиною їхніх суперечок?

Завершення Реконквісти спричинило масові гоніння на маврів-мусульман та євреїв, яких також звинувачували в трагедії «чорної смерті». Відкриття Нового світу та знайомство з індіанськими цивілізаціями зумовило колонізацію, під час якої загинули тисячі індіанців. Це – приклади етнічних конфліктів (між представниками різних національностей).

Критика католицької церкви, обурення свавіллям та заможністю священників привели до появи нових релігійних течій. Вони відрізнялися від офіційного вчення своїм світобаченням, ставленням до Бога, обрядовістю. Це викликало рішучий опір як світської, так і церковної влади. Усією Західною Європою в XVI ст. прокотилася хвиля релігійних конфліктів між християнами різних поглядів. Разом із світлом

Французький протестант.
Гравюра XVII ст.

гуманізму та розширенням світоглядних горизонтів новий час став добою релігійних чвар та кровопролитних війн.

Назвіть причини та прояви соціальних, етнічних та релігійних конфліктів у ранній новий час.

2. Селянські війни. У середні віки у Європі неодноразово спалахували селянські війни. Попри придушення Жакерії у Франції та повстання Вота Тайлера в Англії прискорилося звільнення селян та зменшення тиску на них. У ранній новий час епіцентром селянського повстанського руху стали німецькі землі в складі Священної Римської імперії.

Улітку **1524 р.** на півдні Німеччини вибухнула Селянська війна. На початку XVI ст. дворянство почало розширювати посівні площі, зганюючи селян з їхньої землі. Щоб змусити їх працювати на себе, дворяни переводили селян на панщину та обмежували їхню особисту свободу.

У відповідь селяни збиралися в озброєні загони, штурмом брали замки та монастирі, руйнували й розорявали їх. Ідейним ватажком повстанців став проповідник Томас Мюнцер. Рух швидко поширювався, до повсталих приєднувалося населення невеликих міст, а також дрібні рицарі. Вони допомогли скласти програми селянських вимог. Найвідомішою з них стала програма «12 статей».

Титульна сторінка
«12 статей». 1525 р.

Селянська війна. Художник Я. Мурер.
1657 р.

Мюнцер натхненно закликав селян до боротьби, пророкував швидкий кінець «безбожним тиранам» і перехід влади до простого народу. Вирішальна битва відбулася біля міста Франкенхаузен. Погано озброєне й неорганізоване селянське військо не могло протистояти важкій артилерії, кінноті та вимуштруваній піхоті князів. Зазнавши поразки, селяни були безжально винищені. Пораненого Мюнцера схопили, піддали тортурам і стратили. Невдовзі один за одним були ліквідовані інші осередки опору. Розгром повстання супроводжувався великими жертвами. Подекуди налякане дворянство пішло селянам на поступки, але загалом їхнє становище погіршилось.

Із селянської програми «12 статей»

По-перше, наше уклінне прохання і бажання мати право всією громадою обирати собі священника й усувати його.

По-друге, ми згодні давати справедливу зернову десятину, але лише так, як належить. Адже якщо її потрібно давати Богові та його людям, то вона дістається священнику, якщо він звіщає правильне слово Боже. Надалі ми бажаємо, щоб цю десятину збирали наші церковні старости й давали б належне утримання священнику, обраному всією громадою. Малої ж десятини ми не хочемо давати зовсім.

По-третє, до цього часу звичним було вважати нас «власними» людьми. Беручи до уваги, що Христос пролиттям своєї дорогоцінної крові звільнив усіх нас, тому відповідає Письму, щоб ми були вільними...

По-п'яте, наші пани привласнили всі ліси. Ось наша думка: ліси повинні знову перейти в користування всієї громади.

По-шосте, ми зазнаємо великого обтяження від панщини, яка зростає і збільшується щодня. Ми бажаємо, щоб нас не приневолювали так сильно...

По-десяте, дехто привласнив громадські луки, а також рілля. Ці землі ми хочемо знову повернути в наше спільне користування. =====

Якими були причини Селянської війни в Німеччині? Як ви розцінюєте той факт, що до повсталих селян приєднувалися мешканці невеликих міст і дрібні рицарі? Про що це свідчить? Чому зрештою повстання зазнало невдачі?

3. Міські повстання. Порівняно із середніми віками збільшилася кількість міст та їх населення. Особливо швидко зростали портові міста, пов'язані із торгівлею з колоніями. Так, від 1500 до 1700 р. населення Лондона збільшилося в 10 разів, а Лісабона – майже в 3 рази.

У той самий час, подолавши феодальну роздробленість, королівська влада все більше втручалася у виробництво й торгівлю, збір податків та мит. Статки монархів упродовж XVII–XVIII ст. збільшилися в десятки й сотні разів. Вони більше не поділяли владу з феодалами, які вже не карбували власну монету, не ухвалювали закони тощо.

Традиції не дозволяли монархам скасувати права й вольності міст чи окремих станів, хоча податковий тягар на них посилювався. Усе це викликало обурення містян.

Імператора Священної Римської імперії Карла V Габсбурга вважають наймогутнішим правителем ранньомодерного періоду. Однак йому довелося рішуче боротися із спротивом містян у своїй багатонаціональній імперії. Це почалося з повстання комунарів у Кастилії (самоврядних міст) та одночасного повстання гільдій у 1520 р. у Валенсії, на Майорці та в Арагоні. Карлу вдалося придушити їх військовим шляхом, але згодом він поступився багатьом вимогам повстанців. Його власні солдати в 1527 р., залишившись без платні, захопили й розграбували Рим. Це була найстрашніша катастрофа для Італії раннього нового часу.

У Нідерландській республіці, яка сама була породженням революції, великі хвилі повстань спалахували протягом усього раннього ново-

го часу. Більшість із них виникала саме в містах, адже недарма Нідерланди називали «країною міст». Успіхи містян пояснювали їх високим рівнем організації загалом: уже існували сусідські об'єднання, ремісничі гільдії та громадські ополчення. Ці об'єднання були цілком законними, а їх учасники мали спільні цілі.

Чому в період раннього нового часу особливо швидко зростало населення портових міст? Що було причиною того, що містяни піднімали повстання?

Україна і світ

1569 р. Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту. На приєднаних до Польщі українських землях утворено шість воєводств: Руське, Белзьке, Подільське, Київське, Волинське і Брацлавське. І хоча українцям було гарантовано свободу віросповідання, можливість обіймати державні посади, займатися торгівлею (крім роздрібної) та об'єднуватися в ремісничі цехи мали лише католики.

Згодом частина православного духовництва спільно з шляхтою почала розглядати можливість об'єднання (унії) з католицькою церквою. Це викликало гострі суперечки (полеміку) між прихильниками і противниками унії. Свої погляди вони висловлювали в літературних творах (їх називають полемічними), у яких порушували питання доцільності об'єднання, його можливі наслідки, відносини православних з католиками, а також питання реформування церкви для зміцнення її позицій у суспільстві.

Грамота Берестейської унії
1596 р.

За допомогою додаткових джерел інформації або інтернету дізнайтеся, як було утворено греко-католицьку церкву та якими були її засади. Використовуйте пошукове гасло «Берестейська унія 1596 р.». ■

У загальному колі обговоріть, як різні верстви населення могли захистити свої права за доби раннього нового часу.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) пограбування Риму солдатами Карла V Габсбурга; б) початок Селянської війни в Німеччині; в) Жакерія у Франції.
2. Характеризуйте за картою територію міських повстань в Іспанії на початку XVI ст.
3. Чому за доби раннього нового часу соціальні конфлікти почастишали порівняно з періодом середньовіччя?
4. На основі вміщених у параграфі «12 статей» визначте, проти порушення яких прав виступали селяни під час війни в Німеччині. Як вони пояснювали законність вимоги про повернення їм особистої свободи?
5. Чи можна вважати народні повстання раннього нового часу проявом боротьби за власну гідність?

§9 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «ЕКОНОМІКА І СУСПІЛЬСТВО РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ»

1. Мислимо просторово. Спираючись на матеріал теми, нанесіть на контурну карту різними кольорами маршрути: а) першої подорожі Христофора Колумба; б) подорожі Васко да Гами; в) навколосвітньої подорожі Фернана Магеллана. Позначте дату кожної з експедицій. За потреби завантажте шаблон карти, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Jevuy2Fa> або кодом.

2. Мислимо хронологічно. Розташуйте на лінії часу події, пов'язані з походами конкістадорів та підкоренням ними доколумбових цивілізацій Нового світу. Коротко схарактеризуйте причини, які призвели до того, що невеликим загонам завойовників удалося легко підкорити імперії мая, інків та ацтеків.

3. Мислимо критично. Заповніть таблицю, вказавши чинники, які впливали на демографічну ситуацію в Європі за доби раннього нового часу. Доберіть позитивні (ті, які сприяли зростанню кількості населення) та негативні (ті, що призводили до зменшення його кількості) умови.

Позитивні умови	Негативні умови

4. Мислимо системно. Спираючись на матеріал теми, почніть укладати в зошит синхронізовану таблицю подій всесвітньої та української історії за поданим зразком.

Світ у добу раннього нового часу	
Світ	Україна

5. Проєктне завдання. Пригадавши матеріал теми, підготуйте розповідь від імені учасника однієї з експедицій Великих географічних відкриттів (на вибір) за планом: 1) коли розпочалася подорож, яка країна її організувала; 2) якою була мета експедиції; 3) якими були мотиви вашої участі в цій подорожі; 4) якими територіями пролягав маршрут; 5) які труднощі виникали під час подорожі і як вдавалося їх долати; 6) яких результатів було досягнуто.

6. Онлайн-тестування. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/hezQBhZ2> або кодом, виконайте контрольні тести до теми «Економіка і суспільство раннього нового часу».

Розділ 2

ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§10 ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ

Подумайте! Роздивіться репродукцію фрески із зображенням Данте Аліґ'єрі (1265–1321) – видатного письменника й філософа доби середньовіччя. Свій найвідоміший твір «Божественна комедія» Данте написав народною італійською мовою. Це значно вплинуло на подальший розвиток італійської літератури, яка ставала доступною для більшості населення. Тож Данте називають батьком італійської літератури. Що вам відомо про Данте Аліґ'єрі з курсу зарубіжної літератури? Якими були основні ідеї його творчості? Як гадаєте, яке символічне значення має увінчання поета на фресці лавровим вінком?

Данте Аліґ'єрі. Художник Л. Сінйореллі. Фреска. 1499–1502 рр.

1. Криза релігійного світогляду. У середні віки в суспільстві панував релігійний світогляд, який спирався на безумовну віру в Бога. Ствердилася думка, що поза церквою спасіння не існує. Служителі церкви закликали людей любити своїх близьких, не гнатися за багатствами, а проводити час у молитві про безсмертя душі.

Уявлення про Бога та світ тисячу років майже не змінювалися. Однак на кінець доби середньовіччя ситуація була вже іншою. Розкві-

Площа Святого Марка у Венеції. Художник Дж. Белліні. 1490-ті роки

тали європейські міста – центри торгівлі й виробництва, науки та університетської освіти. Далекі морські подорожі розширювали уявлення людей про світ та своє місце в ньому, надихали на здобуття знань та нові відкриття.

Зі зміною людського світогляду посилюлася критика релігійної догматики, особливо підкреслювалося розходження між вимогами до мирян та багатствами церкви. Продовжували палати багаття інквізиції, забираючи життя невинних людей, звинувачених у ересі. Таким чином папство втрачало свій вплив та авторитет у Європі, натомість посилювалася королівська влада, відбувалася централізація.

У пошуках нових ідеалів та цінностей мислителі звернули свої погляди на добу античності. Так у XIV ст. в Італії на противагу християнському аскетизму зародився *гуманізм* – світський світогляд, у центрі якого була людина, сила її розуму і творчих здібностей. На основі ідей гуманізму на межі XIV–XV ст. в Італії зародилася нова культура, яку згодом назвали *Відродження*. Творці культури Відродження вважали своїм ідеалом культурний спадок античності та намагалися відродити його після «тисячолітнього занепаду» середньовіччя.

Шість поетів з Тоскани.
Художник Дж. Вазарі.
1543 р.

Словник

Відродження (франц. – Ренесанс) – епоха в історії європейської культури XIV–XVI ст., що ознаменувала прихід нового часу.

Новий ідеал людини не випадково виник саме в Італії. Тут панував вільний дух купецьких республік, порядки в квітучих містах-державках були демократичнішими, ніж у країнах із монархічною формою правління. Головну роль у житті Венеції, Флоренції та інших міст-держав відігравали купці, банкіри та підприємці – люди з комерційним хистом і великим досвідом ведення торгівлі та фінансових операцій. Вони мали блискучу освіту, знали мови й зазвичай виконували відповідальні дипломатичні доручення. Вони входили до виборних органів міського самоврядування, а суперництво в боротьбі за владу вимагало здатності до енергійних дій, красномовства, лідерських якостей.

Усе це сприяло появі нової людини – стійкої до життєвих викликів, заповзятливої, сміливої та рішучої. Для неї втрачали привабливість середньовічні ідеали аскетизму й презирства до земного буття; на зміну їм приходив потяг до багатства й радощів життя.

У чому полягала криза релігійного світогляду європейців наприкінці доби середньовіччя? Якими були її причини? Де і на яких засадах сформувалася культура Відродження?

2. Гуманізм – інтелектуальний рух доби Відродження. Гуманісти стали творцями нового інтелектуального руху за вдосконалення люд-

ської природи через пізнання культурної спадщини античності. На противагу традиційному для середньовіччя приниженню людини вони вважали її найвищою цінністю. Їхнім ідеалом стала всебічно розвинена особа, яка поєднувала духовну й фізичну досконалість. Гуманісти розуміли, що творення нової людини слід починати з дитинства, і тому особливу увагу приділяли освіті. Вони наполягали на вихованні в молодого покоління чесності, гідності, патріотизму

Франческо
Петрарка. Художник
Ю. ван Гент. XV ст.

й відданості батьківщині. У деяких італійських містах відчинили двері гуманістичні школи, куди приїздили учні з різних країн.

Гуманісти походили з різних верств населення – купецтва, знатних родів, міського середовища. Відрізнялися вони й родом занять: серед них були переписувачі книг і бібліотекарі, учителі та університетські професори, богослови й політики, посадовці й митці. Поширенню гуманістичних ідей сприяло винайдення книгодрукування.

Першим представником Відродження вважають родоначальника ренесансної літератури поета *Франческо Петрарку* (1304–1374). Його уславила «Книга пісень» – збірка віршів про кохання до прекрасної Лаури. У ній Петрарка возвеличив людську красу, порівнявши її з усім найкращим на землі й на небі. Сучасники високо цінували талант і творчість Петрарки. Заради нього відродили давно забуту античну традицію: на Капітолійському пагорбі в Римі Петрарку увінчали лавровим вінком.

Вершиною іспанської літератури XVI ст. і водночас початком європейської літератури нового часу стала творчість *Мігеля Сервантеса* (1547–1616). Він походив із збіднілого дворянського роду. Мігель не мав можливості отримати ґрунтовну освіту, а тому багато читав і зміг самотужки набути широких знань. Більшу частину життя Сервантес був солдатом, а потім став збирачем податків. Не маючи хисту до цього заняття, він навіть на деякий час опинився за ґратами. Після звільнення залишив службу і зайнявся літературною творчістю.

Пам'ятник Дон Кіхоту
та Санчо Пансі в Мадриді.
Сучасна світлина

Роман Сервантеса «Премудрий ідальго Дон Кіхот з Ламанчі» одразу приніс автору загальне визнання. Твір був задуманий як пародія на лицарські романи. Його герой, напівзлиднений дворянин Алонсо Кіхано, живе в сільській глухомані, безперервно читає лицарські романи й марить про власні подвиги. Самотній ідальго робить своїм зброєносцем звичайного

селянина Санчо Пансу – людину тямущу і простодушну водночас. Разом вони вирушають на пошуки слави. Подвиги безстрашного ідалго виглядають безглуздими й кумедними, але він мріє про те, «щоб повсюдно панували дружба, любов і злагода». І поступово на зміну читацькій іронії приходить симпатія до Рицаря Сумного Образу, який великодушно захищає слабких і допомагає знедоленим.

На чому ґрунтувався світогляд гуманістів? Чим їхнє ставлення до людини відрізнялося від середньовічного? Як гуманістичні ідеї проявилися у творчості письменників епохи Відродження?

3. Гуманістичне пізнання законів держави та суспільства. Гуманістів XVI ст. цікавили й закони розвитку держави. Видатним істориком і політиком був автор знаменитого трактату «Державець» флорентієць *Нікколо Макіавеллі* (1469–1527), який неодноразово повторював, що його найулюбленішим заняттям є «розмірковувати про державне мистецтво» – політику.

Палкий патріот своєї батьківщини, Макіавеллі жив у добу, коли Італія залишалася роздробленою і через це неодноразово потерпала від грабіжницьких вторгнень чужоземних армій. Він уважав, що головною перешкодою до об'єднання країни була корислива політика папства, а тому створити єдину міцну Італію міг лише сильний правитель. Мислитель допускав, що задля досягнення великої мети можна діяти підступно, безжально та нечесно. Це зумовило виникнення поняття «макіавеллізм» (політична безпринципність).

Із середини XVI ст. культура Відродження виходить за межі Італії та починає розвиватися в інших європейських країнах – Німеччині, Франції, Англії, Нідерландах, Іспанії. На теренах колишнього «варварського світу» сліди римської давнини були не такими глибокими, як в Італії. Тут гуманісти, подібно до італійців, теж захоплювались античністю, але вони значно більше уваги приділяли власному минулому – історії германських народів та середньовіччю загалом.

Справжнім вождем гуманістів на початку XVI ст. став *Еразм Роттердамський* (1469–1536). Рано втративши батьків, він був змушений самотужки торувати собі дорогу в житті. Після закінчення школи Еразм став ченцем, однак згодом залишив монастир задля навчання в університеті. Монархи різних країн Європи запрошували його до себе на службу, але Еразм відмовлявся від пропозицій, не бажаючи втрачати свою незалежність. Він вважав, що не належить якомусь одному народу, і називав

Нікколо Макіавеллі.
Художник С. ді Тіто.
XVI ст.

Еразм
Роттердамський.
Художник
Г. Гольбейн
Молодший. 1523 р.

себе «громадянином світу». Особливої популярності набув його твір «Похвала Глупоті», присвячений найкращому другові – відомому лондонському адвокату та гуманісту Томасу Мору.

«Похвала Глупоті» – сатира, написана у формі бесіди із читачем. Глупота йде по світу в супроводі своїх супутників – Лінощів, Лестощів, Божевілля, Зажерливості та Непробудного сну. «За допомогою цих вірних союзників, – каже Глупота, – я підпорядковую собі весь рід людський і віддаю накази навіть імператорам». Стріли сатири Еразма цілили насамперед у верхівку суспільства, проте він не шкодував і простих людей, не позбавлених недоліків. Еразм став визнаним головою міжнародного гуманістичного братства – так званої «республіки вчених».

Які питання порушували гуманісти у своїй творчості? Чи актуальні вони для сьогодення? Чи погоджуєтеся з твердженням Макіавеллі, що заради досягнення великої мети політик може діяти підступно й безжалюно?

Спостерігаючи страждання народу, Томас Мор (1478–1535) написав свою знамениту «Утопію». Розповідь ведеться від імені бувалого мандрівника Гітлодея. Він розповідає про жорстокі порядки в тогочасній Англії і, на противагу, – про щасливий острів, де немає приватної власності та бідності, усі працюють і живуть у мирі та злагоді. Тут не існує грошей, кожен отримує «все за потребою». Мешканці Утопії проживають великими сім'ями в упоряджених будинках, харчуються разом у громадських їдальнях-палацах. Проте це зовсім не означає загального зрівняння. Обдарована молодь звільняється від фізичної праці й вивчає науки. Усі інші після шестигодинного робочого дня можуть за бажання навчатися, займатися спортом, розважатися. В Утопії переконані, що щастя людини полягає в її гармонійному розвитку, а також у розумному поєднанні праці та відпочинку. Державою управляють шановані вчені, а знаком їхньої влади замість корони слугує пучок колосся.

Портрет
Томаса Мора.
Художник
Г. Гольбейн
Молодший. 1527 р.

«Утопія» мала величезний успіх у читачів. Траплялися навіть люди, які вірили в справжнє існування щасливої країни й були готові вирушити на її пошуки.

Прочитайте уривок з «Похвали Глупоті» Еразма Роттердамського. Поміркуйте, чому автор ніби возвеличує Глупоту. Що, на вашу думку, має бути антиподом Глупоти та її супутників? Як поява Глупоти впливає на простолюду, а як – на можновладців? Які причини цього?

Глупота говорить:

Хоч би скільки було слухачів, але тільки-но з'явлюсь перед їхні очі, негайно опановує всіх якась небувала радість, усі раптом стають дуже веселими та вітають мене гучним і щасливим сміхом.

Я чиню, нарешті, за відомим народним прислів'ям, яке стверджує: «Сам себе хвалить той, кого ніхто не хвалить».

Хоч з якого боку поглянь, я найбільше схожа на саму себе. Тому ніхто не в змозі мене приховати, навіть ті, що найретельніше добирають собі личину й титул мудреця.

Війна – основа й джерело всіх славетних подвигів. А тим часом, що може бути безглуздіше за неї (якщо немає для того поважних причин)? Адже війна приносить обом супротивникам більше шкоди, ніж зиску.

Тепер про мистецтво. Жадоба слави, і тільки вона, спонукає розум людей вигадувати й множити стільки мистецтв і наук! Скільки клопотів, скільки впертої праці витрачають дурні люди, щоб зажити нікчемної поваги, за яку нічого немає безглуздішого.

Глупота тримається на пристрастях, а мудрість – на розумі. За цими ознаками їх і розрізняють...

Я з великим задоволенням переходжу нині до королів і придворних вельмож, бо вони виявляють до мене прихильність відверто, з прямою, гідною шляхетних людей. Їхнє життя було б найсумнішим і найнещаснішим, якби в них була хоч краплина здорового глузду. Справді-бо, хто став би домагатися влади нещирою клятвою та вбивствами, якби міг попередньо збагнути, яку тяжку ношу звалить собі на плечі, коли стане можновладцем.

Україна і світ

Гуманізм не оминув й українських земель. Особливе місце серед гуманістів XVI ст. посідає Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566). Він був шляхтичем за походженням, але одним з перших піддав сумніву середньовічний принцип «немає влади не від Бога».

Історик, поет, філософ, політичний мислитель, Оріховський навчався в університетах Кракова, Відня, Віттенберга, Падуї, Болоньї. Засвоюючи в європейських університетах здобутки ренесансної культури, тогочасні студенти приносили їх на батьківщину, збагачували рідну культуру. У своїх творах письменник постійно вказував на своє руське (українське) походження.

Важливе місце у творчості Оріховського посідало питання захисту українських земель від татарських і турецьких нападів. Державу Роксолан уважав об'єднанням громадян, пов'язаних правом і спільною користю. Одним із найвідоміших його творів було «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543 і 1548 рр.). Центральною темою творчості гуманіста стала свобода як найбільша цінність людства та природний стан шляхетної натури. 🇺🇦

Обкладинка книги
«Напучення
польському
королеві Сигізмунду
Августу». 1543 р.

Дізнайтеся!

Оберіть одного з гуманістів епохи Відродження, про яких ішлося на уроці. За допомогою додаткових джерел інформації або інтернету дізнайтеся більше про його життя та погляди. Чи актуальні його ідеї в наш час? Які факти з біографії гуманіста справили на вас найбільше враження? Презентуйте результати своєї роботи на загал.

Обмінюйтеся в загальному колі думками про супутників Глупоти з твору Еразма Роттердамського. Як гадаєте, чому автор обрав саме їх? Які з них, на вашу думку, найнебезпечніші?

1. У якому порядку потрібно розташувати представників культури Відродження, щоб їхні імена відображали хронологію розвитку гуманістичних ідей:
а) Нікколо Макіавеллі; б) Мігель Сервантес; в) Еразм Роттердамський; г) Франческо Петрарка?
2. Покажіть на карті країни, де із середини XVI ст. поширилися гуманістичні ідеї.
3. Чим світогляд гуманістів відрізнявся від уявлень часів середньовіччя?
4. Порівняйте уявлення Нікколо Макіавеллі та Томаса Мора про управління державою та справедливе суспільство. Визначте спільні та відмінні риси.
5. Чи всі жителі Утопії з твору Томаса Мора мали дійсно рівні права? У чому, на думку мешканців цієї країни, полягало щастя людини? Висловіть власне ставлення до розуміння щастя.

§11 ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Подумайте! Роздивіться фреску італійського художника Рафаеля Санті «Афінська школа» (1511 р.) з Апостольського палацу у Ватикані – резиденції Папи Римського. На ній зображено давньогрецьких філософів, учених і митців, зокрема Арістотеля, Платона, Сократа, Архімеда, Піфагора та інших. Декого з персонажів Рафаель зобразив як своїх знаменитих сучасників: величний Платон – це Леонардо да Вінчі, глибоко замислений Геракліт – Мікеланджело, поруч з Платоном – сам Рафаель. Пригадайте з курсу історії стародавнього світу, чим уславилися названі вчені. Як гадаєте, у чому полягав задум митця поєднати на картині образи Давньої Греції та тогочасної Італії?

1. Періодизація доби Відродження. Ви вже знаєте, що на межі XIV–XV ст. в Італії зародилася нова культура, відома як Відродження. Найвищого розквіту вона досягла наприкінці XV – у першій третині XVI ст. Саме тоді відбувся небачений злет літератури, живопису та архітектури, завдяки чому цей період дістав назву *Високе Відродження*. Він дав світові новий тип творчої людини – особистість, обдаровану численними талантами, сильну духом, оригінального мислителя й митця. Творців цієї доби не

Раннє Відродження (XIV–XV ст.)
Високе Відродження (кінець XV – перша третина XVI ст.)
Пізнє Відродження (середина XVI – початок XVII ст.)

випадково порівнюють з титанами, які не боялися вступити в суперництво із самими олімпійськими богами.

Словник

Високе Відродження – період в історії мистецтва Італії кінця XV – першої третини XVI ст., позначений злетом живопису, архітектури, літератури. Найяскравіші представники – Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаель Санти.

Колискою мистецтва доби Відродження стала Італія, де антична культура нагадувала про себе на кожному кроці. Італійці жили серед античних руїн, ходили по тій самій землі й дихали тим самим повітрям, що й давні римляни. У країнах Північної Європи – Німеччині, Нідерландах та інших – не існувало такої кількості античних пам'яток, і до початку XVI ст. лише одиниці мали уявлення, як вони виглядають. Тому в мистецтві Північного Відродження довше зберігалися середньовічні традиції та сильнішим був вплив народного мистецтва. Тут людина – не центр Всесвіту, а лише його частка, таке саме створіння Бога, як і навколишнє середовище. Предметом уваги північноєвропейських художників стали небеса й сонячне світло, вода й каміння, рослини й тварини, сама людина, її життя та праця.

Дещо довше за Ренесанс в Італії тривало іспанське Відродження (до 70-х років XVI ст.) та французьке Відродження (до початку XVII ст.).

Чим італійське Високе Відродження відрізнялося від Північного? Використовуючи матеріал попереднього параграфа, назвіть гуманістів, які походили з Італії та інших країн Європи.

2. Живопис, скульптура та архітектура доби Відродження. Центром мистецького життя епохи Високого Відродження стала квітуча купецька Флоренція. Саме з нею пов'язані імена Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаеля та багатьох інших.

Леонардо да Вінчі (1452–1519) залишив 14 томів рукописів, на сторінках яких збереглися малюнки численних винаходів: проекти підводного човна, гелікоптера, парашута, розвідних мостів, плавильних печей, автоматичного ткацького верстата та інші. Усі вони набагато випередили свій час.

Леонардо да Вінчі.
Автопортрет.
Близько 1515 р.

Таємна вечеря. Художник Л. да Вінчі.
1495–1497 рр.

Проте найголовнішим з усіх занять для Леонардо завжди залишався живопис. Один з найкращих творів митця – фреска «Темна вечір», написана на біблійний сюжет в одному з міланських монастирів. Христос прощається зі своїми учнями, він знає про зраду Іуди й свої майбутні муки. Зображено драматичний момент трапези, коли Христос вимовив фатальні слова: «Один із вас зрадить мене». Вони викликають в апостолів бурхливі почуття – відчай, переляк, подив, гнів. Дехто обурено вскакує з місця. Щоб не створювати враження штовханини, художник об'єднав персонажі в чотири групи по три постаті в кожній і розмістив їх ліворуч і праворуч від Христа. Леонардо відмовився від традиційного зображення Іуди з іншого боку стола, але зрадника легко впізнати: він відкинувся назад, стискаючи в руці гаманець із платою за зрадництво.

Леонардо створив низку чудових портретів, найбільш ушавленими з яких є зображення Чічілії Галерані («Дама з горностаєм») і Мони Лізи («Джоконда»). На цих картинах художник уміло передав саво очей, загадкову усмішку й характер своїх персонажів.

Дама з горностаєм. Художник Л. да Вінчі. 1485–1490 рр.

Мона Ліза (Джоконда). Художник Л. да Вінчі. 1503–1506 рр.

Видатною постаттю Високого Відродження був Мікеланджело Буонарроті (1475–1564) – автор неперевершених творів скульптури, живопису, архітектури та поезії. Навчаючись у Флоренції при дворі Лоренцо Медічі, він відкрив для себе красу античного мистецтва й отримав можливість спілкуватися з відомими гуманістами. У двадцятирічному віці Мікеланджело відвідав Рим і створив там одну зі своїх найвидатніших скульптур – «П'єту» («Оплакування Христа»).

Так до Мікеланджело прийшла слава. Повернувшись до Флоренції, він зробив колосальну (5,5 м заввишки) мармурову статую Давида – молодого пастуха, який, за біблійною легендою, переміг велетня Голяфа. Попередні митці сприймали перемогу юного Давида над грубою силою як результат Божої допомоги, а тому зображували його невеликим і слабким. Мікеланджело створив зовсім іншого Давида – сильного атлета, чия перемога є його власною заслугою. У Мікеланджело Давид втілює безмежну могутність людини. Флорентійці помістили скульптуру перед будинком уряду республіки.

П'єта. Скульптор М. Буонарроті.
Кінець XV ст.

Саркофаг Джуліано Медічі.
Скульптор М. Буонарроті.
Кінець XVI ст.

Мікеланджело вважав себе лише скульптором, але це не завадило йому, справжньому титану Відродження, бути великим художником та архітектором. Його головна живописна робота – розпис плафона (стелі) Сикстинської капели в Римі. Тут яскраво виявився характер художнього дару Мікеланджело: його приваблювали не тихі й спокійні сюжети, а створення бунтівних і героїчних образів.

Справжніми шедеврами стали зведені Мікеланджело гробниці Папи Юлія II в Римі та родини Медічі у Флоренції. Геній великого митця втілювався в соборі Святого Петра в Римі. Він завершив цю будову, розпочату іншим архітектором, і увінчав її грандіозним, піднесеним уго-ру куполом, який ізсередини здається легким і пронизаним світлом.

Світлим генієм Відродження називають *Рафаеля Санті* (1483–1520). Його творчість – це зразок піднесеної краси, досконалості й гармонії. Син художника з міста Урбіно, Рафаель з дитинства жив в атмосфері живопису. Зовнішня краса, доброта й ніжність характеру поєднувались у ньому з величезною працьовитістю.

Найулюбленишим образом майстра була Мадонна – втілення материнської відданості й любові. Вершиною творчості стала Сикстинська Мадонна – зображення прекрасної молодої жінки з немовлям на руках. Сповнена скорботи Марія передчуває трагічну долю своєї дитини та все ж несе людям сина як спокутну жертву.

Найяскравішим представником мистецтва Німеччини був *Альбрехт Дюрер* (1471–1528). Він народився в Нюрнберзі в сім'ї ювеліра й навчався батьківського ремесла, поки потяг до живопису не змусив юнака порушити сімейну традицію.

Сикстинська Мадонна.
Художник Рафаель Санті.
1515–1519 рр.

Альбрехт Дюрер.
Автопортрет
в образі Христа.
1500 р.

Дюрер став визнаним майстром друкованої гравюри – відбитка з малюнка, нанесеного на дерев'яну або мідну дошку та розмноженого за допомогою друкарського преса. Славу принесли йому картини на релігійні сюжети, а також портрети сучасників. Дюрер був переконаний у високому призначенні свого мистецтва, усвідомлював себе «князем живописців», як його називали на батьківщині. Доказом того є його автопортрети – зображення людини, упевненої у своєму таланті.

Популярність мали картини зі сценами з життя простолюду, а також пейзажі. Ці нові теми знайшли відображення у творчості нідерландського художника *Пітера Брейгеля Старшого* (1525–1569), прозваного Мужичьким за досконале знання народних обрядів, звичаїв, прислів'їв. Вони становили сюжетну основу його картин,

героями яких були пересічні нідерландці у свята й будні.

Для Брейгеля людина є невід'ємною частиною природи. Його мисливці, орачі, жінці нерозривно пов'язані з пейзажем – привітною землею Нідерландів, народ яких краще за інших освоював довкілля, не завдаючи йому шкоди. Художник не ідеалізував селян, навпаки – часом вони незграбні та потворні, але дуже шанують звичайні речі: чисте затишне житло, тепле вогнище, смачну їжу.

У XVI ст. центр Відродження перемістився до Риму, чому сприяло обрання на папський престол видатного мецената й знавця античності Юлія II. Завдяки напливу найкращих архітекторів та митців, появі дивовижних площ, садів і фонтанів місто поступово стає одним із найгарніших у Європі. На перше місце серед мистецтв тепер виходить архітектура. Повертаються класичні традиції, симетрія пропорцій, вишукане оздоблення, прагнення до величчя. Шедевром епохи став собор Святого Петра в Римі, план до якого склав найвідоміший архітектор свого часу Донато Браманте.

Нідерландські прислів'я. Художник
П. Брейгель Старший. 1559 р.

Собор Святого Петра в Римі.
Сучасна світлина

Розгляньте вміщені в параграфі ілюстрації. Що привертає в них увагу? Якими рисами наділили своїх персонажів митці доби Високого Відродження? Чим можна пояснити популярність портретного живопису?

Документ

Прочитайте уривок із щоденника гуманіста та філософа Еразма Роттердамського. Як він оцінює творчість Альбрехта Дюрера? Як поданий уривок характеризує мистецький хист Альбрехта Дюрера?

Чого тільки не може він виразити в одному кольорі! Тінь, світло, блиск, виступи й заглибини, завдяки чому кожна річ постає перед нами не лише однією своєю гранню. Гостро схоплює він правильні пропорції та їх взаємну відповідність. Чого тільки не зображує він, навіть те, що неможливо зобразити, – вогонь, промені, грім, зірниці, блискавку, завісу туману, усі відчуття, почуття, нарешті, всю душу людини, яка виявляється в рухах її тіла, ледве не сам голос. Усе це він із такою майстерністю передає найточнішими штрихами, і притому лише чорними, що ти образив би твір, якби захотів внести в нього фарби.

Дух тривожного, суперечливого XVI ст. відобразив один з найнезвичайніших художників – нідерландець Ієронім Босх (1450–1516). Його картини, наповнені фантастичними постатями, небаченими рослинами, дивними тваринами, нагадують ребус, який потрібно розгадати, щоб зрозуміти прихований сенс твору. Нерідко вибір сюжету для картини Босху підказувало давнє народне прислів'я. Усі твори Босха сповнені тривоги за людство, яке загрузло у гріхах. Водночас у нідерландському мистецтві розвивалася і зовсім інша живописна манера – натуралістична. Її представники зберігали вірність натурі, тобто точно передавали портретну схожість, деталі побуту та одягу.

Віз сіна. Художник І. Босх.
1500–1502 рр.

Підрубиці

3. Музика й театр. Музика доби Відродження відходила від середньовічних тісних рамок, перетворюючись дедалі більше на засіб висловлення власних роздумів та емоцій. Зростала кількість професійних музикантів, поряд з церковною музикою поширення набули світські жанри (зокрема, з кінця XVI ст. – опера й балет). Поширеними інструментами стала віола (попередниця скрипки), лютя й клавесин.

Завдяки винайденню книгодрукування та вдосконаленню друку нот все більше людей могли купувати їх та долучатися до музичного мистецтва. Водночас мистецтво співу залишалося популярнішим за гру на музичних інструментах.

Улюбленою забавою містян був театр. Перший професійний загальнодоступний театр виник у Венеції, при цьому більша частина вистави

Концерт. Художник Г. ван Гонтгорст. 1623 р.

була акторською імпровізацією. Видовищні спектаклі проходили часто просто неба перед натовпом. Завіси перед глядачами ще не було, а жіночі ролі виконували молоді парубки. З кінця XVI ст. акторські трупи перемістилися в спеціально збудовані приміщення.

З ім'ям видатного драматурга *Вільяма Шекспіра* (1564–1616) пов'язаний розквіт англійської літератури й театру. Сюжети своїх п'єс він часто запозичував у античних і середньовічних авторів. У своїх творах Шекспір створив галерею нетлінних образів та порушував питання, сповнені глибокого змісту: що становить сенс людського життя? У чому полягає покликання людини?

У лондонському театрі «Глобус» були поставлені геніальні п'єси Шекспіра «Гамлет», «Отелло», «Ромео і Джульєтта».

Вільям Шекспір.
Художник
Дж. Тейлор. 1611 р.

Театр «Глобус» у Лондоні.
Сучасна світлина

Які зміни відбулися в музичному та театральному мистецтві під впливом ідей Відродження? У чому полягала своєрідність творів Вільяма Шекспіра?

Україна і світ

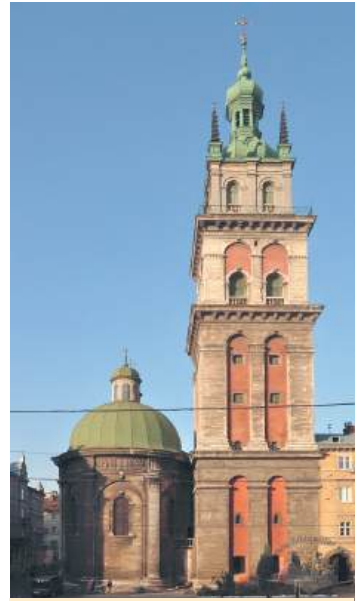
В Україні ми також знаходимо сліди впливу культури Відродження. Унікальною пам'яткою ренесансної архітектури Львова є ансамбль споруд площі Ринок. Після нищівної пожежі 1527 р. центр міста відбудовували в нових традиціях. Перлиною ансамблю стала зведена в 70-х роках XVI ст. вежа Корнякта – чотириярусна дзвіниця Успенської церкви, зведена коштом купця та шляхтича, одного з найбагатших львів'ян, Костянтина Корнякта. У цій величній споруді архітектор, італієць Петро Барбон, поєднав класичні ренесансні форми з традиціями української архітектури.

Дізнайтеся!

Перейшовши за посиланням

<https://cutt.ly/GeRQBHYH> або

кодом, перегляньте відеосюжет про одного з найгеніальніших художників в історії людства – Леонардо да Вінчі. Як відео доповнює матеріал параграфа? Які факти з біографії митця здивували вас найбільше? Поділіться враженнями в загальному колі.

Успенська церква
з вежею Корнякта
у Львові.

Сучасна світлина

Щоб перевірити, чи добре засвоїли матеріал параграфа, проведіть гру. Оберіть з класу четверо гравців, які виступатимуть у ролі Леонардо да Вінчі, Альбрехта Дюрера, Рафаеля Санті, Мікеланджело Буонарроті. (За бажання кількість митців, а відповідно і гравців, можна змінити.) На смужках паперу напишіть назви їхніх творів та, перевернувши написом униз, розкладіть на столі. (Не зайвим буде погортати раніше вивчений матеріал, щоб збільшити перелік творів.) Учні та учениці по черзі беруть папірці і, визначивши автора твору, назву якого написано, стають поруч із ним. Вони стають командою його фанів. Хто помилився – має сісти на місце. Насамкінець «митці» дякують і розповідають присутнім про «свої» твори.

1. Назвіть хронологічні межі доби Високого Відродження. Чим можна пояснити той факт, що іспанське та французьке Відродження тривало дещо довше?
2. Покажіть на карті міста (країни), з якими пов'язана творчість митців Високого Відродження, про яких довідалися на уроці.
3. Хто такі титани? Що вам відомо про них з курсу історії стародавнього світу? Чи є підстави порівнювати митців доби Високого Відродження з титанами? Відповідь обґрунтуйте.
4. У зошитах заповніть таблицю «Видатні митці Високого Відродження».

Ім'я митця	Галузь мистецтва	Основні твори

5. У чому полягає мистецька та історична цінність творів доби Високого Відродження? За бажання дізнайтеся, у яких світових музеях зберігаються полотна, скульптури та інші роботи, про які йшлося в матеріалах параграфа.

§12 РОЗВИТОК НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

Подумайте! Розгляньте зображення португальської караки на фрагменті карти 1565 р. Пригадайте, які досягнення в науці та техніці сприяли Великим географічним відкриттям. Яку назву мала карака Фернана Магеллана, на якій його експедиція здійснила навколосвітню подорож? Як гадаєте, чи можна вважати досягнення науки та техніки показником розвитку суспільства? Відповідь обґрунтуйте.

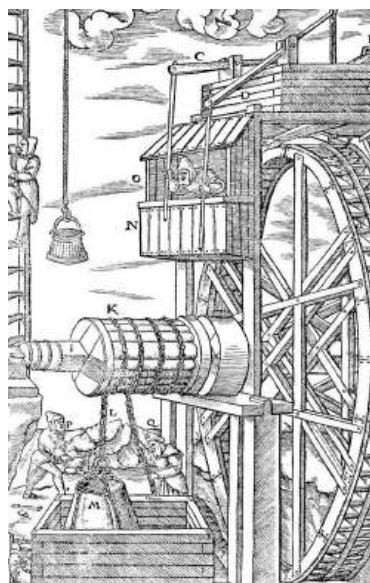

Португальська карака

1. Розвиток техніки. У всі часи основним показником технічного розвитку суспільства були ті види енергії та двигуни, які використовували для приведення в рух механізмів. На світанку нового часу головним джерелом енергії залишалася мускульна сила людей, а також вода й вітер.

Поширеним і звичним двигуном було водяне млинарське колесо із системою зубчастих передач. У XV–XVI ст. його вдосконалили: горизонтальне колесо обладнали лопатями, а вертикальне – майже вдвічі збільшили в діаметрі (інколи до 10 м), що значно підвищило їхню потужність.

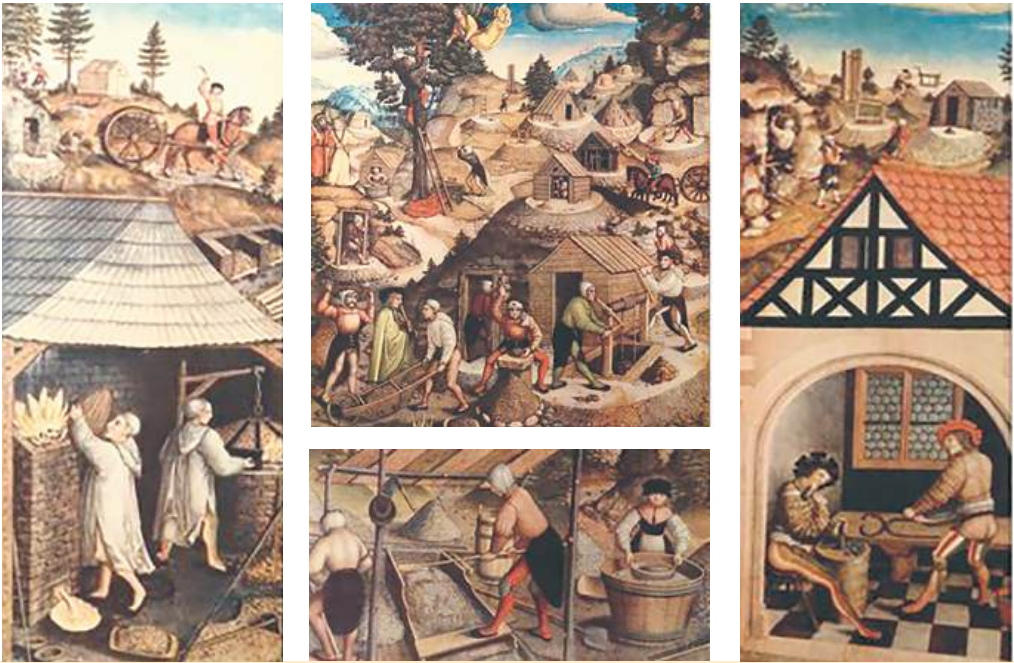
У місцевостях, бідних на ріки, використовували вітряки. Голландські винахідники придумали спеціальне пристосування, яке дозволяло, обертаючи верхню рухому частину вітряка, змінювати нахил крил і ловити вітер у будь-якому напрямку. Відтоді використання млина помітно розширилось: за його допомогою приводили в рух сукновальні, ковальські молоти, лісопилки, помпи, виготовляли папір, обробляли шкури, займалися шліфуванням.

Водяне колесо. Гравюра середини XVI ст.

З другої половини XVI ст. англійці почали широко використовувати кам'яне вугілля. Воно давало вищу, порівняно з деревиною і торфом, температуру горіння, але під час спалення виділяло страшенний сморід і кіптяву. Англійці навчилися у спеціальних печах випалювати з вугілля домішки й перетворювати його на кокс. Його широко використовували в галузях з високими температурами – у соле- і миловарінні, під час виготовлення черепиці й скла. Це сприяло покращенню якості продукції та розширенню виробництва.

Ранній новий час став добою вдосконалення вже наявних механізмів. Так, наприклад, у масовий обіг увійшов міцніший металевий гвинт, що сприяло покращенню організації виробництва, насамперед у гірничорудній справі.

Видобуток срібла. Художник Х. Хессе. 1521 р.

Технічні вдосконалення найкраще приживались у нових галузях – виготовленні дзеркал, паперу, книгодрукуванні, де не існувало давніх цехових традицій і суворих обмежень ремісничих статутів. Інколи нововведення застосовували і в давніших галузях: з XVI ст. почали використовувати колісну прядку з підніжкою, яка полегшила і пришвидшила працю ткача, а також верстат для виготовлення візерунчастих тканин – gobеленів. Проте ремісники боялися конкуренції та розорення, а тому чинили опір усьому новому. Цехи уважно стежили не лише за тим, щоб окремі майстри не ставили додаткових верстатів та не перевищували норм виготовлення продукції, а й за тим, щоб вони не застосовували технічних винаходів.

Якими були найзначніші технічні досягнення ранньомодерної доби? У яких галузях технічні вдосконалення прижилися найкраще? Як це можна пояснити?

Історія донесла до нас розповідь про те, що на початку XVII ст. в невеликому голландському місті Мідделбурзі жив майстер Хане Ліпперсгей, який виготовляв і продавав окуляри. Одного дня його діти гралися в крамниці й вирішили через два скельця подивитися на гарного півника на шпилі соборної дзвіниці. На превеликий подив півник збільшився в розмірах. Хлопчики розповіли про це батькові, і той виявив, що одне скло було опуклим, а друге – увігнутим. Він закріпив їх на кінцях двох трубок і помістив їх одна в одну. Так було створено першу підзорну трубу.

Як часто буває з відкриттями, ще декілька людей майже одночасно з голландським майстром зробили подібні труби. Скельця в них були відшліфовані у формі зернятка сочевиці. Німецькою «сочевиця» звучить як «лінзе», звідси й пішла назва «лінза».

Україна і світ

Технічним винаходом, що змінив світ на початку нового часу, стало книгодрукування. В Україні його витoki пов'язують з Іваном Федоровим. Близько 1572 р. він приїхав до Львова, де створив власну друкарню. У 1574 р. там було видано перші друковані українські книги – «Апостол» (з накладу 1000 примірників збереглося 90) і «Буквар» (уціліло лише дві книжки). На запрошення Василя-Костянтина Острозького Іван Федоров оселився в Острозі, де також заснував друкарню й 1581 р. видав Острозьку Біблію – перше друковане видання Біблії церковнослов'янською мовою. 🇺🇦

Зображення євангеліста
Луки та сторінка
із заставкою з «Апостола».
1574 р.

2. Розвиток вогнепальної зброї. У цей час відбувся перехід до сучасної переробної, або доменної, металургії. Лівову частку металів використовували для виготовлення зброї. Якщо перші гармати робили з бронзи й стріляли вони кам'яними ядрами, то з кінця XVI ст. їх уже почали відливати з чавуну. Це було значно дешевше, до того ж чавунні ядра мали більшу руйнівну силу. Високі кам'яні мури міст не витримували гарматних залпів, тому доводилося будувати укріплення нового типу. Бойові дії дедалі частіше розгорталися на відкритій місцевості, де доля перемоги залежала саме від вогневої сили артилерії.

Гармата кінця XVI ст.

Голландський мушкетер.
Художник Я. ван Гейн.
1608 р.

Гармат у Європі стало набагато більше, змінилися й засоби їх транспортування. Під час битви пересувні гармати збирали в батареї і цим значно посилювали їхню бойову міць.

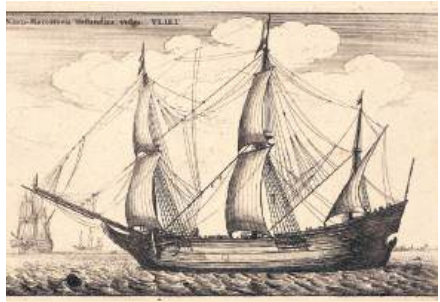
Першою ручною вогнепальною зброєю була аркебуза, яку мали обслуговувати двоє людей, що було не лише незручно, а й небезпечно. Із середини XVI ст. з'явилися мушкети – довгі рушниці, широкі грановані приклади яких щільно притискалися до плеча. Стрілець-мушкетер став головною постаттю на полі битви. Мушкет був основним, але не єдиним видом вогнепальної зброї в європейських арміях XVI–XVII ст. Кавалеристи віддавали перевагу карабінам – коротким, зручним для стрільби з коня рушницям, а також пістолетам.

Застосування вогнепальної зброї змінило хід ведення війни. Кулі пробивали

рицарський обладунок, тому важкоозброєна кіннота втратила колишнє значення. Її місце заступила легка кавалерія, зросла роль піхоти, набраної із простого люду. Тільки наприкінці XVII ст. всю піхоту озброїли рушницями з багнетами. Тепер саме на її плечі ліг основний тягар війни.

У середні віки не існувало поділу на торгові й військові судна, проте в XVII ст. відбулося остаточне розмежування флоту, коли голландці побудували спеціальні торгові судна – флейти.

Для розвитку кораблебудування вирішальне значення мали Великі географічні відкриття і зародження світового ринку. На океанські простори вийшли інші великі й вдосконалені кораблі – іспанські галеони, португальські каравели та караки. Географічні карти, компаси, астролябії та інші навігаційні прилади допомагали точно прокласти шлях у маловідомих морях та океанах. Розміри кораблів дозволяли відносно дешево і швидко перевозити великі партії вантажів.

Голландський флейт.
Гравюра середини XVII ст.

Як розвиток металургії позначився на вдосконаленні вогнепальної зброї? Як винайдення нового озброєння вплинуло на ведення війн? Як вплинули Великі географічні відкриття на розвиток кораблебудування?

3. Наукові відкриття. У центрі уваги творців Відродження була людина та гуманітарні науки. Утім, на межі XVI–XVII ст. нові знання та численні вдосконалення дали поштовх до розвитку природничих наук. Поява нових розробок у цій галузі знань була зумовлена потребами виробництва та практичною діяльністю людини. Далекі морські подорожі служили успіхам астрономії. Застосування компаса спричинило вивчення явищ магнетизму. Успіхи в металургії та виготовлення ліків вели до накопичення знань з хімії. Необхідність визначення відстані метання ядра під час стрільби з гармати підштовхнула до вивчення законів падіння і руху тіл.

Розвиток виробництва був тісно пов'язаний із науковими відкриттями та винаходами. У цей час було виготовлено досконаліші годинники, з'явився мікроскоп, телескоп, термометр та інші необхідні для астрономії та фізики прилади.

Від часів античності в Західній Європі панувало уявлення про Землю як центр Всесвіту. Навколо неї в певній послідовності оберталися Місяць, Сонце і планети. Така точка зору відповідала католицькому віровченню, і заперечити її можна було, лише повставши проти церкви. Першим на це відважився польський астроном і математик *Миколай Коперник* (1473–1543). Він висловив думку, що Земля

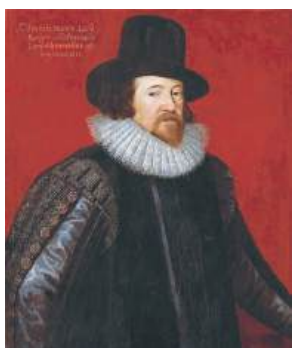
Пам'ятник Копернику
у Варшаві. Сучасна світлина

Галілео Галілей.
Художник
Ю. Сустерманс.
1636 р.

Телескоп Галілея

Френсіс Бекон.
Художник П. ван
Сомер. 1617 р.

та інші планети обертаються навколо Сонця. Свою теорію Коперник обґрунтував у роботі «Про обертання небесних сфер». Побояючись інквізиції, учений довгі роки не наважувався опублікувати свій трактат, і перший примірник книги було надруковано лише після його смерті.

Прибічником учення Коперника був італійський монах-францисканець *Джордано Бруно* (1548–1600). Утім, він пішов далі за свого попередника і вважав, що Всесвіт не обмежується лише Сонячною системою. Бруно висловив думку про нескінченність Всесвіту та існування в ньому безлічі світів, зокрема й населених. Сміливі погляди Бруно на вчення католицької церкви стали підставою для його звинувачення в ересі. Допити й тортури не змусили Бруно відмовитися від своїх переконань; його було спалено в Римі.

Галілео Галілей (1564–1642) сконструював телескоп із збільшенням у 32 рази. Направивши його в зоряне небо, він відкрив нові зірки й побачив на Місяці гори, зробив перші замальовки місячної поверхні. Учений підтвердив думку, що Земля, як й інші планети та Сонце, обертається навколо своєї осі, за що на нього ополчилася інквізиція. Галілей був змушений зректися власних переконань. За легендою, залишаючи залу суду, учений тихо, але твердо вимовив: «І все-таки вона обертається!».

Англійський філософ *Френсіс Бекон* (1561–1626) був упевнений, що у своїй роботі вчений має спиратися на результати тривалих спостережень і тільки дослід становить основу наукових знань. Переконавання Бекона в тому, що наука повинна дати людині владу над природою та поліпшити її життя, знайшло вираження в його крилатому вислові «Знання – сила».

На відміну від Бекона, французький філософ і математик *Рене Декарт* (1596–1650) відводив дослід другорядну роль. Джерелом справжнього знання він уважав розум, що закарбувалося у словах: «Я мислю, отже, я існую».

Піднесення наукової думки й потреби природничих наук сприяли швидкому розвитку математики. Відкриття в ній здійснювали майже одне за одним: було винайдено логарифми, стали використовувати літери та знаки додавання і віднімання, рівності, дужки та інші. Відтепер у вжиток увійшли чіткі алгебраїчні формули, що значно полегшило складні обчислення.

Важливі зміни відбулися в медицині. Військовий хірург і знавець народної медицини *Теофраст Парацельс* (1493–1541) створив чимало нових ліків, однак був висміяний авторитетними професорами. У творі Андреаса Везалія «Про будову людського тіла» було узагальнено й систематизовано знання про анатомію, відкрито систему кровообігу людини. Уперше в історії науки почали збирати гербарії, засновувати ботанічні сади та природничі музеї.

Поставали постійно діючі наукові організації для дослідження та поширення наукових знань – академії. Перша виникла флорентійська Академія, яку фінансувала родина Медічі. У середині XVII ст. були засновані Лондонське королівське товариство і Паризька академія – своєрідні «республіки вчених».

Як відкриття М. Коперника, Дж. Бруно та Г. Галілея змінили уявлення про Сонце, Землю та інші планети? Чому особливе обурення церкви викликали відкриття в галузі астрономії?

Прочитайте уривок з роману Френсіса Бекона «Нова Атлантида» (1626 р.). У цьому творі автор змалював картину життя в ідеальній державі, у якій провідна роль належала науковцям. Як у поданому уривку відображено погляди та переконання Бекона? Чим можна пояснити таке ставлення автора до читання книг? Що він має на увазі, називаючи себе сурмачем?

Читайте не для того, щоб заперечувати й спростовувати, не для того, щоб сприймати на віру, і не для того, щоб знайти предмет для бесіди, але щоб мислити й розмірковувати...

Я всього лише сурмач і не беру участі в битві... Наша сурма закликає людей не до взаємних чвар або до битв, а, навпаки, до того, щоб вони, уклавши між собою мир, спільними силами стали на боротьбу з природою, захопили штурмом її неприступні укріплення і розсунули межі людської могутності.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/geRQ9ARI> або кодом, перегляньте відео про Галілео Галілея. Поділіться в загальному колі міркуваннями про долю наукових відкриттів в умовах протистояння науки та релігії. Як думаєте, що надихало вчених, попри жорстокі розправи, бути відданими своїм переконанням?

Дізнайтеся! У 2010 р. в центрі столиці Польщі, місті Варшава, було відкрито інтерактивний музей науки й техніки – Центр науки «Коперник», названий ім'ям видатного вченого. У науковому центрі розташовується понад 450 інтерактивних експонатів, за допомогою яких відвідувачі самі проводять експерименти, а також надсучасний планетарій «Небо Коперника». Дізнайтеся з інтернету про Музей науки в Києві. Які виставкові зали та експонати є в ньому? Які з них вам цікаво було б відвідати?

Парацельс.
Репродукція гравюри
1538 р.

Портрет аптекаря
П'єра Кюта.
Художник Ф. Клуе.
1562 р.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) заснування Лондонського королівського товариства; б) створення мушкета; в) видання Острозької Біблії.
2. Чим погляди Миколая Коперника, Джордано Бруно та Галілео Галілея на будову Всесвіту відрізнялися від світобачення їхніх сучасників?
3. Які умови сприяли піднесенню природничих наук у ранній новий час?
4. У зошиті заповніть таблицю «Визначні наукові та технічні досягнення XVI–XVII ст.».

Галузь науки та технологій	Винахід або наукове відкриття	Спосіб застосування

5. Прокоментуйте твердження Ф. Бекона про необхідність «спільними силами стати на боротьбу з природою, захопити штурмом її неприступні укріплення і розсунути межі людської могутності». Наскільки ця ідея відповідає сучасним уявленням про захист довкілля?

§13 РЕФОРМАЦІЯ У ХРИСТИЯНСЬКІЙ ЦЕРКВІ

Подумайте!

Розгадайте ребус. Коли та за яких умов відбулася подія, яку позначає зашифроване слово? Якими були її наслідки?

1. Католицька церква напередодні Реформації. За довгі століття свого існування католицька церква накопичила величезні багатства й володіла чималими землями. Навіть у затятих вірян викликали розчарування й обурення жадоба пап і кардиналів та розкіш, якою вони себе оточували. Їхнє реальне життя йшло врозріз із закликами церкви до невибагливості та утримання від надмірностей і було надто далеке від ідеалів раннього християнства. Наплив до Риму прочан, продаж їм реліквій, лихварські операції постійно поповнювали папську скарбницю.

На зламі XV–XVI ст. невдоволення папами та їхнім оточенням стало загальним, а звинувачення на адресу Риму лунали з різних верств суспільства дедалі частіше й сміливіше. Королі та дворянство зазіхали на незліченні володіння церкви й виступали за *секуляризацію* – передачу церковних земель у руки світської влади. Розважливе й ошадливе бюргерство вважало, що численні релігійні свята й пишні обряди обходяться їм надто дорого. Вони вимагали їхнього спрощення й «дешевої церкви», щоб залишити у власних кишенях якомога більше грошей.

Страсті Христа й Антихриста. Гравюра по дереву.
Художник Л. Кранах Старший. Початок XVI ст.

Словник

Секуляризація – повне або часткове вилучення церковної і монастирської власності та перетворення її на світську, державну.

Багатьох не влаштовувало існування церковної ієрархії та чернецтва, вшанування ікон і мощів. Викликало нарікання й богослужіння латиною, адже для більшості європейців вона була незрозумілою. Тим часом в умовах поширення освіти зростало число письменних людей. Вони висували вимогу вести богослужіння національними мовами й перекласти ними Святе Письмо.

На початку XVI ст. невдоволення церквою невпинно зростало. У Європі назрівала *Реформація* – широкий рух за реформу й оновлення католицької церкви. Почалася вона в Німеччині.

Словник

Реформація (від лат. – *перетворення, перебудова*) – суспільно-політичний та ідейний рух у Європі XVI – середини XVII ст., що набув форми релігійної боротьби проти католицької церкви та папської влади.

Стверджуючи, що право розпоряджатися благодаттю надано церкві самим Богом, римські папи, як її «хранителі», взяли на себе обов'язок відпускати гріхи. Вони широко розгорнули торгівлю спеціальними грамотами – індугенціями (від лат. – *милість, прощення*). За певну суму індугенції звільняли від читання молитов, дотримання посту чи здійснення паломництва у вигляді каяття за гріхи, забезпечували їхнє повне або часткове відпущення. Безсоромний продаж індугенцій викликав обурення щирих вірян-католиків.

Диявол продає індугенції.
Мініатюра з чеського рукопису
1490-х років

Яким було становище католицької церкви на зламі XV–XVI ст.? Чим було викликано невдоволення католицькою церквою різних суспільних груп і якими були їхні вимоги?

Мартін Лютер.
Художник
Л. Кранах Старший.
Близько 1532 р.

2. Поширення Реформації. У розділеній на десятки дрібних держав Німеччині не було міцної королівської влади, здатної захистити її від церковників. Країну буквально наводнили папські продавці індульгенцій. Людиною, з вуст якої прозвучав заклик припинити цинічну торгівлю, став богослов і проповідник *Мартін Лютер* (1483–1546).

У жовтні 1517 р. Лютер, за легендою, прибив до дверей замкової церкви в місті Віттенберг «95 тез проти індульгенцій». Це були 95 заперечень проти права пап прощати грішників, які купували відпущення гріхів. У лічені дні він став відомим у всій Німеччині. Навколо Лютера згуртувалися однодумці, які від критики індульгенцій перейшли до засудження папства й католицької церкви загалом.

Над Лютером нависла загроза звинувачення в ересі, проте він непохитно стояв на своєму. У 1520 р. Папа видав буллу про відлучення бунтівника від церкви, однак Лютер привселюдно спалив її у дворі університету. Це означало остаточний розрив з Римом. Популярність Лютера на батьківщині була надзвичайною. Папський посол повідомляв у Рим: «Дев'ять з десяти в Німеччині кричать “Лютер”, а принаймні один – “Смерть римському двору!”».

Щоб зробити Біблію доступною кожному, Лютер переклав її німецькою мовою. Пишне, але малозрозуміле пересічним парафіянам богослужіння латиною він запропонував замінити на проповідь рідною мовою. Праці Лютера, написані німецькою, друкували величезними накладками та миттєво поширювали всією країною.

Лютер – волинка диявола.
Карикатура. 1521 р.

Протести на адресу Папи дедалі голосніші лунали по всій Німеччині. Ревний католик імператор Карл V у 1521 р. викликав Лютера на рейхстаг у місто Вормс. Там «єретику» запропонували зректися своїх поглядів, але Лютер відмовився це зробити. Він не бажав іти проти власної совісті, а свою непохитність висловив у фразі: «На тому стою й не можу інакше».

Реформація здобула безліч прибічників. До неї долучилися всі верстви німецького населення – дворянство, бюргерство, селянство. Імператор, підтримуючи Папу, наголосив на ухваленні рішення про переслідування поборників нової ересі.

Князі, прихильники Лютера, очолили церкву у своїх землях і тепер самі вирішували, яку релігію сповідатиме підвладне їм

населення. Вони секуляризували церковні землі й привласнили багатства монастирів. Реформаційний рух посилив конфлікт у суспільстві – під гаслами ідей Лютера спалахнула Селянська війна в Німеччині, про яку ви дізналися раніше. Переможцями в боротьбі, як ви пам'ятаєте, вишли князі. Після придушення селянських повстань у їхніх руках опинилася не тільки доля церкви, а й доля Німеччини загалом.

Мартін Лютер на рейхстазі у Вормсі.
Гравюра 1557 р.

Занепокоєний імператор Карл V переконав рейхстаг ухвалити рішення про повсюдне відновлення католицького богослужіння. У відповідь 5 князів і 14 міст висловили свій протест. Із цього моменту прибічників Реформації стали називати *протестантами*. Так зародився протестантизм.

Словник

Протестантизм – один із основних напрямів християнства, що відколовся від католицизму під час Реформації.

Хвилі Реформації розійшлися всією Європою. У середині 30-х років XVI ст. її важливим центром стала Швейцарія. Провідником Реформації тут став женевський проповідник *Жан Кальвін* (1509–1564). Про авторитет та амбіції цього діяча свідчить його прізвисько *Женевський Папа*. На відміну від Німеччини, Швейцарія не знала тиску імператорської та князівської влади й значно слабше відчувала вплив католицької церкви. Це дозволило місцевим реформаторам діяти рішучіше за лютеран. У Женеві було різко скорочено кількість святкових днів і встановлено суворий контроль за поведінкою мешканців. Їм заборонялося не лише грати в азартні ігри й танцювати на бенкетах, а й читати розважальну літературу, дивитися вистави, супроводжувати музикою процесії. Особливо суворо наглядали за відвідуванням церковних служб, заохочували доноси сусідів на порушників цього правила.

Жан Кальвін.
Невідомий художник.
Близько 1550 р.

Учення Кальвіна заохочувало старанну й плідну працю, було націлене на виховання в людині дисциплінованості, зібраності, вольових якостей. Воно знайшло розуміння і підтримку серед ощадливого бюргерства й ранніх підприємців. Частина дворянства, незадоволеного посиленням королівської влади, приваблювало те, що Кальвін визнавав за підданими право на повалення правителя. Ділові кола гідно оцінили ідеали праці, накопичення та ощадливості, закладені в ученні Кальвіна. Усі ці переваги забезпечили кальвінізму багато прихильників.

Реформація в Європі в XVI ст. Селянська війна в Німеччині

— Кордони Священної Римської імперії та інших держав у другій половині XVI ст.

Головні центри реформаційного руху

Території поширення протестантських віросповідань:

лютеранства
кальвінізму
англіканства

Райони, що залишилися вірними католицькій церкві

Райони поширення православ'я

Райони поширення ісламу

Райони із змішаним віросповіданням

Головні центри Контрреформації

Район Селянської війни в Німеччині (1524–1526 рр.)

Чому вчення Лютера становило загрозу для католицької церкви? Які верстви підтримували його? Які особливості мала Реформація у Швейцарії? Хто був її провідником?

Прочитайте уривок з «95 тез проти індульгенцій» Мартіна Лютера. На основі поданих статей схарактеризуйте основні ідеї Лютера. Чому його погляди знайшли підтримку в більшості німецького населення?

20. Отже, Папа, даючи «повне прощення всіх покарань», не має на увазі виключно всі, але єдино ним самим накладені.

21. Тому помиляються ті проповідники індульгенцій, які проголошують, що за допомогою папських індульгенцій людина позбавляється будь-якого покарання і рятуються.

25. Яку владу Папа має над Чистилищем взагалі, таку всякий єпископ чи священник має у своєму приході зокрема.

28. Воістину, дзвін золота в скрині здатний збільшити лише прибуток і користолюбство, а церковне заступництво – єдино в Божій волі.

36. Кожен християнин, який істинно розкаявся, отримує повне звільнення від покарання і провини, уготоване йому, навіть без індульгенцій.

47. Потрібно навчати християн: купівля індульгенцій – справа добровільна, а не примусова.

3. Течії протестантизму. Протестантизм не став однорідним, поступово від нього виокремлювалися нові течії та окремі церкви (деномінації). З ім'ям Мартіна Лютера пов'язане *лютеранство*. Цій течії властивий поміркований перегляд католицького віровчення й обрядовості.

Основні засади лютеранства

Порятунок душі залежить лише від віри в Бога, і для цього не потрібні посередники – папство й церква

Секуляризація багатств церкви

Розпуск чернечих орденів

Спільні закони для мирян і священників (зокрема, священники могли одружуватися)

Звільнення церкви від ідолопоклонства – ікон і скульптурних зображень

Визнання лише двох церковних таїнств – хрещення та причастя

Ідейні засади *кальвінізму* якнайкраще відповідали духу й вимогам часу – добі зародження капіталізму. Ця течія поширилася на значні території – до неї прилучилася частина населення Англії, Франції, Нідерландів, Шотландії, Угорщини, Чехії. Згодом ті європейці, кому через релігійні переконання довелося рятуватися від переслідувань влади та емігрувати, перенесли ідеї кальвінізму до Америки.

Основні засади кальвінізму

Людина не вільна у виборі свого життя, її долю визначив Бог

Бог наділив кожну людину здібностями, а тому вона повинна прагнути досягти успіху у справі, якою займається; найбільша вада – лінощі

Дотримання скромного способу життя: людина працює і накопичує не для того, щоб бездумно розважатися, а для здобуття Царства Небесного

Відмова від церковних атрибутів – свічок, ікон, хреста, вівтаря

Церква не мала ієрархії та зведеного в сан духовенства: усі справи вирішувала громада вірян; службу правив пастор, обраний із числа освічених і красномовних

Ті протестанти, які єдиним джерелом віровчення вважали Євангеліє, відповідно називалися *євангелістами*. З часом ця течія розгалузилася на десятки інших напрямів у різних країнах (менноніти, баптисти, методисти та ін.).

Основні засади євангелізму

Дотримання п'яти «тільки»: тільки Писання (передусім Новий Заповіт); віра; благодать; Христос; Богу слава

Основні обряди – хрещення (у дорослому віці) та святе причастя

Активна місіонерська діяльність

Проведення богослужінь у молитовних будинках або в домашньому колі

Назвіть основні течії протестантизму. Чому ідейні засади кальвінізму відповідали духу й вимогам часу – зародженню капіталізму?

4. Королівська Реформація в Англії. Коли в Англію почали проникати реформаційні ідеї, король Генріх VIII спочатку виступив проти них. Згодом він змінив позицію і сам наполіг на проведенні Реформації, яку через це називають королівською.

Поштовхом до такого рішення стали обставини сімейного життя монарха. Генріх VIII замислив скасувати свій шлюб із Катериною Арагонською й одружитися вдруге. Дозвіл на розлучення міг дати лише Папа Римський. Проте він не наважився псувати стосунки з могутнім племінником Катерини, імператором Карлом V, і відмовив англійському монарху.

Розлючений Генріх VIII кинув виклик Риму. Він вирішив створити в Англії незалежну від Папи церкву й підпорядкувати її собі. Під його тиском у 1534 р. парламент ухвалив «Акт про супрематію» (верховенство), який оголосив короля єдиним главою і захисником англійської церкви. Монастирі було закрито, а монахів розігнано. Монастирські землі й майно, а також власність церкви перейшли до короля. Монарх розпоряджався ними на власний розсуд і робив щедрі дарунки своїм приближеним.

Кентерберійський собор – резиденція духовного очільника церкви Англії.
Сучасна світлина

Реформована англійська церква запозичила ідею Лютера про «виправдання вірою» і відкинула частину таїнств. Але загалом вона мала багато спільного з католицькою церквою: зберегла ієрархію духовенства та його пишне вбрання, вшанування ікон і святих, прикрашання церков, використання під час богослужіння органної музики.

Нова віра отримала назву «англіканство» і швидко перемогла. Це й не дивно: адже тим, хто відкрито відмовлявся її прийняти, загрожувала смертна кара. Не поступився своїми переконаннями й не погодився визнати короля главою церкви знаменитий гуманіст Томас Мор, через що загинув на ешафоті. Попри всі розправи чимало англійців продовжували таємно сповідувати католицтво.

Чим процес реформування церкви в Англії відрізнявся від інших країн? Витлумачте поняття «англіканство».

Україна і світ

Хвилі Реформації докотилися й до українських земель. Тут протестантизм не знайшов великої кількості прибічників, адже саме вірність католицькій церкві забезпечувала заможним містянам їх привілейоване становище. Водночас шляхту приваблювали вимоги секуляризації церковних земель, встановлення контролю за діяльністю духовенства і церковної адміністрації.

Відлунням Реформації на українських землях можна вважати появу та діяльність братств містян, які гуртувалися при православних церквах, об'єднані ідеєю реформування церкви та захисту своїх прав. Найстарішим і найавторитетнішим було Львівське братство, засноване на початку 80-х років XVI ст. при Успенській церкві. У 1586 р. антиохійський патріарх затвердив статут Львівського братства, а згодом братчики домоглися ставропігії, яка давала їм право підпорядковуватися константинопольському патріархові. Братства відкривали школи та друкарні, облаштовували шпиталі та притулки, провадили просвітницьку діяльність. За підтримки Львівського братства було видано «Апостол» і «Буквар» Івана Федорова.

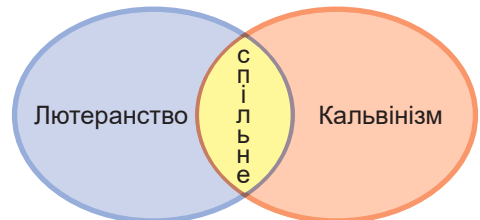
Лист антиохійського патріарха про дарування ставропігії (автономії) Львівському братству

Дізнайтеся!

Скориставшись пошуком в інтернеті, довідайтеся про поширення протестантизму в сучасному світі: у яких країнах він найпоширеніший, яка течія протестантизму має найбільше послідовників та ін. На основі отриманої інформації підготуйте інфографіку або презентацію.

Уявіть, що лютеранам і кальвіністам випала нагода зустрітися й обговорити питання реформування церкви. Об'єднайтеся у дві групи та оберіть капітанів – «провідників» – Мартіна Лютера та Жана Кальвіна. Капітани по черзі розповідають про основні ідеї свого вчення та ставлять один одному підготовлені в групах запитання про поширення Реформації в Німеччині та Швейцарії. Відповідати на запитання можуть усі учасники та учасниці групи. Заслухавши інформацію, складіть у групах порівняльні схеми, уписавши до них спільні та відмінні засади обох течій протестантизму.

1. Укладіть хронологію подій Реформації у Європі.
2. Покажіть на карті на с. 72 території поширення течій протестантизму.
3. Подумайте про причини розколу католицької церкви, які привели до виокремлення протестантизму як окремої релігійної течії. Чи вбачаєте зв'язок між Реформацією та суспільним розвитком у XVI ст., зокрема відкриттям Нового світу, науковим прогресом і поширенням гуманістичних ідей? Відповідь обґрунтуйте.
4. Складіть вірш-сенкан про одну з течій протестантизму, записавши: 1) назву течії; 2) два прикметники, якими можна її схарактеризувати; 3) три дієслова, доречні в розповіді про неї; 4) речення, яке передає ваше ставлення до течії; 5) слово – висновок до першого слова у формі синоніма чи антоніма.
5. Чи можна вважати, що в країнах, де набула поширення Реформація, існувала свобода совісті? Відповідь обґрунтуйте.

§14 КОНТРЕФОРМАЦІЯ

Подумайте! Роздивіться мініатюру. Пригадайте, як у середньовіччі католицька церква боролася з тими, хто ставив під сумнів її вчення. Чи змінилася ситуація в наступну добу? Пригадайте, хто з учених став жертвою інквізиції.

1. Контрреформація у Європі. За всю свою довгу історію католицька церква не знала такого глибокого потрясіння, яким стала для неї Реформація. За підтримки правителів католицьких країн папський Рим почав активну боротьбу з «протестантською ерессю» – *Контрреформацією*.

Спалення єретика.
Мініатюра XIV ст.

Словник

Контрреформація – система заходів, спрямованих на припинення та викорінення реформаційних ідей і рухів.

Папа Римський
Павло III. Художник
Тіціан. 1543 р.

Початок наступу на Реформацію ознаменувався відродженням середньовічної інквізиції, у вогнищах якої загинули сотні «протестантських єретиків». Інквізитори взяли під свій контроль книговидавництва. Без їхнього дозволу не можна було надрукувати жодного твору, а «шкідлива» література підлягала спаленню. Серед таких, що підлягали знищенню, були твори Еразма Роттердамського та багатьох діячів Реформації.

Рушійною силою Контрреформації були німецькі імператори та іспанські королі. Останні, щоб зміцнити позиції католицизму у Європі, не шкодували золота, що привозилося з Нового світу. Це призводило до ще більшого знецінення

грошей, однак дедалі більше католиків продовжували переходити в протестантизм. Протистояння супроводжувалося руйнуванням католицьких храмів, нищенням ікон і скульптур, церковного начиння та й самих католиків. Особливо жорстоко діяли кальвіністи в Женеві.

Провідником політики Контрреформації стало Товариство Ісуса, або *орден єзуїтів*, яке в 1540 р. заснував у Парижі *Ігнатій Лойола* (1491–1556).

Головним завданням Товариства Ісуса було зміцнення католицької церкви в боротьбі з єрессю. На відміну від членів інших чернечих орденів, єзуїти не мали монастирів і жили поряд з пересічними людьми. Вони могли володіти майном і повністю підпорядковувалися владі Папи, беззаперечно виконуючи всі його розпорядження. В ордені панувала жорстка, сувора дисципліна, очолював його довічно обраний генерал, резиденція якого розташовувалася в Римі.

У боротьбі за душі та уми вірян важливим напрямом діяльності ордену стала освіта. Єзуїтські школи відкривалися по всій Європі.

Їхня популярність пояснювалася високою якістю навчання, яке до того ж було безкоштовним. «Воїни Христові» активно займалися й місіонерством. У XVI–XVII ст. вони потрапили в Індію, Японію, Китай, Південну Америку та інші райони, де проповідували католицизм серед місцевого населення. Велику увагу орден приділяв благодійності, створивши мережу лікарень і притулків для старих і дітей-сиріт.

Єзуїти вирізнялися освіченістю, вишуканими манерами, здатністю виконувати відповідальні таємні доручення. Вони потрапляли в оточення монархів і в інтересах папства впливали на державну політику. Їхні спритність і вміння підпорядковувати людей своїй волі зробили орден дуже впливовим.

Портрет Ігнатія Лойоли. Гравюра XVI ст.

Церква Святого Імені Ісуса (Іль-Джезу) – соборний храм ордену єзуїтів у Римі. Сучасна світлина

Чому в боротьбі проти «протестантських єретиків» інквізиція особливу увагу приділяла контролю над книгодрукуванням? Коли і з якою метою було засновано орден єзуїтів? Якими були основні напрями його діяльності?

Документ

Прочитайте уривок з твору Ігнатія Лойоли «Духовні вправи» (1549 р.). Дотримання яких настанов вимагало членство в ордені єзуїтів? Як ви розумієте вислів «Якщо Церква вирішить, що річ, яка мені здається білою, чорна, то і я в це віритиму»? Які загрози могло породжувати це правило?

Відклавши будь-яке власне судження, діяти так, щоб наш розум завжди був готовий виявити послух у всьому... святій матері нашій ієрархічній Церкві.

Схвалювати сповідь перед священником, долучатися до Святих Таїнств... Схвалювати часту участь у святій літургії, а також співання псалмів та довгих молитов у церкві й поза нею...

Схвалювати монаші обітниці послуху, вбогості та чистоти й інші обітниці відречення, які провадять до досконалості...

Схвалювати церковні приписи щодо постів та стриманості.

Щоб у всьому дотримуватися праведності, потрібно не відступати від такого принципу: «Якщо Церква вирішить, що річ, яка мені здається білою, чорна, то і я в це віритиму».

Понад усе треба, звісно, цінувати старання служіння Богові, породжене чистою любов'ю, проте потрібно водночас мати почуття страху перед Божою величчю, позаяк не тільки синівський страх, але й страх рабський є річчю побожною і вельми святою.

Україна і світ

Досить швидко єзуїти потрапили до Речі Посполитої, а звідти – на українські терени, де провадили широку місіонерську та освітянську діяльність. На середину XVII ст. на території Речі Посполитої діяло близько 30 колегій, третина з них – на українських землях, зокрема в Ярославі, Перемишлі, Львові, Луцьку, Кам'янці, Острозі, Вінниці, Бару та інших. У 1661 р. польський король Ян II Казимир підписав привілей, за яким єзуїтська колегія у Львові була реформована в університет.

У 1610–1630 рр. у Львові єзуїти спорудили костел Петра й Павла. В основі проекту італійського архітектора Джакомо Бріано була церква Святого Імені Ісуса (Іль-Джезу) – головного храму ордену єзуїтів у Римі. Нині це гарнізонний храм Святих Апостолів Петра й Павла, який є окрасою центру Львова та однією з найзначиміших культових споруд України.

Гарнізонний храм
Святих Апостолів Петра
й Павла (колишній
єзуїтський костел) у Львові.
Сучасна світлина

2. Тридентський собор. Реформація розколола католицький світ навпіл, але в середині XVI ст. чимало європейців сподівалися, що ситуацію ще можна виправити. Потрібно лише, щоб у пошуках примирення обидві сторони зробили крок назустріч одна одній. Так думали не лише пересічні віряни, а й частина кардиналів та єпископів. З їхнього середовища дедалі голосніше лунали голоси тих, хто закликав Святий Престол до проведення реформи церкви.

Римські папи довго вагалися, перш ніж погодитися на перетворення. Нарешті в 1545 р. Папа Павло III скликав у місті Тренто (латинізована назва Тридент) вселенський *Тридентський собор*, який з перервами засідав до 1563 р., тобто 18 років.

Із самого початку учасники собору розкололися на дві групи – прибічників католицької реформи та її противників. У запеклих дискусіях перемогли останні. Під їхнім тиском було закріплено основні положення католицької віри, які хотіли знищити протестанти:

- непорушність церковної ієрархії, меси і сповіді;
- збереження семи таїнств, поклоніння святим та іконам;
- підтвердження посередницької ролі церкви;
- непорушність верховної влади Папи Римського.

Разом з тим папству довелося скасувати продаж індульгенцій, а для забезпечення майбутнього католицької церкви створити мережу духовних семінарій. У їхніх стінах мали готувати католицьких священників нового типу, які своєю освітою не поступалися протестантським проповідникам. Тож Тридентський собор заклав підвалини для оновлення католицизму та зміцнення церковної дисципліни. Водночас він довів, що розрив з протестантизмом став остаточним.

Реформація стала другим після Великої схизми 1054 р. переломним моментом в історії християнства. Відтоді у структурі християнської церкви виокремилися 3 основні *конфесії* – так називають об'єднання послідовників певного релігійного віросповідання. Поряд із католицизмом та православ'ям у XVI ст. виник та поширився протестантизм. Ці 3 конфесії є основними в сучасному християнстві, хоча в межах кожної існують окремі течії (особливо багато їх у протестантизмі).

Кожна конфесія дотримується власної обрядовості та догм віровчення. Протягом усієї історії між прихильниками різних церков спалахували конфлікти, часто – кровопролитні. Водночас на сьогодні можна говорити, що серед вірян-християн існує порозуміння та віротерпимість.

Тридентський собор.
Гравюра XVI ст.

З якою метою було скликано Тридентський собор? Чи можна вважати, що він зміцнив владу Папи Римського? Назвіть основні конфесії в структурі християнства.

Дізнайтеся!

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/OeURNQ24> або кодом, перегляньте відео. Якими засобами католицька церква боролася з протестантами? Яке місце в цьому протистоянні належало ордену єзуїтів? Чи були такі засоби, на вашу думку, виправданими?

Були в лавах ордену єзуїтів і вихідці з України. Уродженець Львова Михайло Боїм (1614–1659) у підлітковому віці вступив до ордену, потім упродовж 10 років вивчав філософію, медицину, біологію, а 1643 р. у складі місіонерської групи вирушив до Китаю. Він є автором першого європейського атласу Китаю, численних наукових праць про його флору, фауну і географію та двох книг про китайську медицину. Скориставшись додатковою літературою або пошуком в інтернеті, дізнайтеся більше про цього місіонера та мандрівника.

Уявіть, що вам доручили розробити проєкт пам'ятної монети чи поштової марки, присвяченої Михайлу Боїму. Які віхи його життя ви хотіли б відобразити? За бажання намалюйте ескіз майбутньої монети чи марки або виконайте його у графічному редакторі.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) Тридентський собор; б) створення Товариства Христа (ордену єзуїтів); в) Велика схизма християнської церкви.
2. Скориставшись картою на с. 72, визначте центри Контрреформації.
3. З якою метою було створено орден єзуїтів? Чим можна пояснити його впливовість у католицькому світі?
4. Які положення були закріплені Тридентським собором? Як гадаєте, чому папству довелося провести деякі реформи католицької церкви?
5. Прокоментуйте ідеї Ігнатія Лойоли з праці «Духовні вправи» з позиції особистих прав і свобод людини, яка вступала в лави єзуїтів.

§15 РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ

Подумайте!

Роздивіться ілюстрації. Пригадайте з курсу історії середніх віків про Реконкісту – боротьбу християнських королівств Піренейського півострова проти арабського панування у VIII–XV ст. Яке місце належало в цій боротьбі релігійному питанню? Як можна пояснити той факт, що на тлі протистояння траплялися випадки мирного співіснування вірян різного віросповідання, засвідчені малюнком з «Книги ігор»?

Битва Реконкісти.
Мініатюра XIII ст.

Християнин і мусульманин грають у шатрандж (давня форма шахів).
Малюнок з «Книги ігор». XIII ст.

1. Релігійні війни в Німеччині. Католицькій церкві вдалося повернути собі вплив у частині регіонів, охоплених Реформацією. Протиборство з протестантами в Європі зростало: масштабне військове зіткнення ставало неминучим.

У 1530 р. на рейхстазі в місті Аугсбург найближчий соратник Лютера – *Філіпп Меланхтон* (1497–1560) вручив імператору документ, відомий під назвою «Аугсбурзьке сповідання». У ньому було викладено основи лютеранства. Главою церкви замість Папи ставав князь. Помітно спрощувались обряди: зберігалися тільки два таїн-

ства – хрещення і причастя, а пишну католицьку месу замінювала проповідь священника. Проповіді відводили головну роль у церковній службі. Лютеранська церква ставала «дешевою»: відмовлялася від надмірного оздоблення, розкішного вбрання, вшанування ікон і святинь.

Карл V відхилив пропозицію і разом із князями-католиками почав війну проти лютеран. Німеччина розкололася на два ворожі релігійні табори.

У 1530–1531 рр. князі та міста, які підтримували Реформацію, уклали оборонний Шмалькальденський союз. Згодом між союзом та імператором Карлом V спалахнула Шмалькальденська війна (1546–1547) – перше потужне збройне протистояння між католиками та протестантами. Внутрішній розбрат усередині союзу тільки посприяв тому, що Карл V розгромив протестантів.

Виснажлива боротьба закінчилася лише в 1555 р. підписанням *Аугсбурзького релігійного миру*, за яким імператор був змушений визнати рівноправність католиків і лютеран.

Філіпп Гессенський – один із очільників Шмалькальденського союзу. Художник Г. Крелл. 1534 р.

Рейхстаг в Аугсбурзі. Гравюра 1650 р.

Філіпп Меланхтон. Художник Л. Кранх Старший. 1543 р.

Карл V дозволив запроваджувати в землях ту релігію, яку сповідував місцевий князь-правитель. У життя увійшов принцип: «Чия влада, того й віра». Частина князівств, розташованих переважно в центрі та на сході Німеччини, стали протестантськими, решта залишилася католицькими. Це остаточно закріпило роздробленість Німеччини й на тривалий час поховало сподівання на її політичне об'єднання.

Схарактеризуйте релігійне протистояння між католиками та протестантами в Німеччині. Як гадаєте, чому імператор Карл V відхилив документ, вручений йому Філіппом Меланхтоном? Якими були умови Аугсбурзького релігійного миру?

2. Релігійні війни у Франції. У першій половині XVI ст. у Францію проникали реформаційні ідеї, здебільшого із сусідньої Швейцарії. Найбільшої популярності набув кальвінізм. Французьких кальвіністів називали *гугенотами* (від перекрученого нім. «айдгеноссе» – *товариш*). Гугенотами ставали переважно містяни – від заможних бюргерів до дрібних ремісників і торговців. Кальвіністську віру сповідували також селяни й чимало дворян, які залишилися без діла після закінчення низки воєнних конфліктів між країнами Європи, що отримали назву Італійських війн. Особливо напружена ситуація склалася на непокірному півдні країни.

Тоді ж відбулися зміни на французькому престолі. Від смертельного поранення на рицарському турнірі помер Генріх II. Трон від короля-воїна перейшов до його старшого сина – хворобливого 15-річного Франциска II.

Катерина Медічі.
Художник Ф. Клуе. 1555 р.

У 1560 р. юний монарх несподівано помер. Його молодший брат – король Карл IX (1560–1574) і королева-мати Катерина Медічі намагалися дотримуватися політики віротерпимості. Гугенотам дозволялося проводити богослужіння, але тільки за межами міст. Це їх не задовольняло, адже серед гугенотів переважали містяни. Водночас поступка викликала обурення католиків. У такій атмосфері загального занепокоєння сталася різанина гугенотів, які зібралися для спільної молитви в місті Вассі. У відповідь протестанти жорстоко розправилися з католиками. Почалися *Релігійні війни* (1562–1598) між католиками та протестантами, які ще називають громадянськими, оскільки в їхньому вогні брат ішов на брата, а син – на батька. Країна поринула у вир насильства.

Словник

Релігійна війна – збройний конфлікт між представниками різних релігійних течій.

Задля загального примирення було вирішено укласти шлюб між сестрою короля Маргаритою Валуа й лідером гугенотів Генріхом Бурбоном. Для участі у святкуванні весілля до Парижа з'їхалися сотні дворян-гугенотів. Вони й гадки не мали, що після декількох днів пишних урочистостей на них чекає розправа, організована за згоди короля та його матері Катерини Медічі ревними католиками – лотаринзькими герцогами Гізами. У ніч на 24 серпня 1572 р., у день святого Варфоломія, із дзвіниць усіх паризьких церков пролунав набат – сигнал до дій. Почалося безжальне вбивство озброєних гугенотів, будинки яких заздалегідь позначили білими хрестами. Ця кривава подія отримала назву «Варфоломійська ніч». Різанина продовжувалася декілька днів і перекинулася у провінції.

Варфоломіївська ніч. Художник Ф. Дюбуа.
1572–1584 рр.

Король Генріх IV
у коронаційному
вбранні. Художник
Ф. Пурбус
Молодший. 1589 р.

Загалом загинуло близько 30 тис. осіб, серед яких один з лідерів гугенотів – відважний адмірал Коліньї.

У розпал релігійної війни новим королем Франції став Генріх III. У столиці спалахнуло повстання. Після смерті короля від руки фанатичного монаха-домініканця спадкоємцем престолу став протестант Генріх Бурбон. Він зробив блискучий політичний крок: заявив, що «Париж вартий меси», і прийняв католицизм. Без опору він увійшов до столиці та став королем Франції під іменем Генріха IV (1589–1610). На французькому престолі утвердилася династія Бурбонів.

Генріх IV у 1598 р. видав Нантський едикт (указ), за яким католицька віра була визнана офіційною, а католицькому духовенству повернули всі його колишні права й майно. Водночас гугенотам дозволили проводити богослужіння по всій країні, за винятком Парижа й деяких великих міст, а також нарівні з католиками обіймати державні посади. Щоб гарантувати виконання цих умов, король передав гугенотам близько двохсот фортець і замків, зокрема Ла-Рошель – порт на західному узбережжі Франції. Так король дав перепочинок своїй країні й зупинив її розорення. До того ж це був перший у європейській історії закон про свободу віросповідання.

Нантський замок. Сучасна світлина

Хто такі гугеноти? Схарактеризуйте протистояння між католиками та протестантами у Франції. Як ви розумієте вислів «Париж вартий меси»? Як гадаєте, що підштовхнуло Генріха Бурбона прийняти католицизм?

Україна і світ

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ReRQ68sQ> або кодом, перегляньте відео. Пригадайте, якою була релігійна політика держав, до складу яких входили українські землі в XVI ст. Чи мала Берестейська грамота щось спільне з Нантським едиктом?

Дізнайтеся!

Александр Дюма блискуче описав епоху громадянських війн у Франції в серії історичних романів. Зокрема, у романі «Королева Марго» він так описав принцесу, а пізніше – королеву Франції Маргариту Валуа: «...Маргарита була не тільки найвродливішою, а й найосвіченішою серед сучасних їй жінок, і всі наводили слова одного вченого італійця, що був їй представлений і, порозмовлявши з нею годину італійською, латинською та грецькою, вийшов від неї, кажучи в захваті: “Бачити двір, не бачивши Маргарити де Валуа, – це значить не бачити ні Франції, ні двора!”». Скориставшись додатково літературою або інтернетом, довідайтеся, яким було становище жінок за доби Відродження. Якою була їхня участь у державній політиці? Хто з них вплинув на хід історії? Попрацюйте в парах, пригадавши подібні приклади з історії стародавнього світу та доби середньовіччя.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/MeI3qemp> або кодом, перегляньте відео про Філіппа Меланхтона. Пригадайте постаті очільників Реформації – Мартіна Лютера та Жана Кальвіна.

Як гадаєте, які якості та риси характеру вони мали? Що надихало їх не боятися кинути виклик владі й церкві та стати провідниками для тисяч людей? Схарактеризуйте внесок Філіппа Меланхтона у справу Реформації. Чи можна ставити цю постать в один ряд із Лютером та Кальвіном? Відповідь обґрунтуйте.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) підписання Аугсбурзького релігійного миру; б) Тридентський собор; в) видання Нантського едикту.
2. Покажіть на карті центри релігійного протистояння у Франції та Німеччині.
3. У релігійних війнах XVI ст. в Німеччині та Франції брали участь різні суспільні верстви. Чи можна вважати їх соціальним конфліктом? Відповідь обґрунтуйте.
4. Порівняйте умови Аугсбурзького релігійного миру та Нантського едикту. Який документ, на ваш погляд, більш прогресивний? Відповідь поясніть.
5. Прокоментуйте принцип «Чия влада, того й віра», за яким у Німеччині князям надавалася свобода в запровадженні релігії у своїх землях. Чи не створювало це передумов для дискримінації та утисків тих, хто сповідував іншу релігію, ніж правитель? Відповідь обґрунтуйте.

§16 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ»

1. Мислимо просторово. Спираючись на матеріал теми, позначте на контурній карті різними кольорами території поширення в Європі течій протестантизму: а) лютеранства; б) кальвінізму; в) англіканства. За потреби завантажте контурну карту, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/1ePnHOI2> або кодом.

2. Мислимо хронологічно. Розташуйте на лінії часу події, пов'язані з перебігом релігійних війн у Європі. Визначте причини, які призвели до того, що європейські країни розділилися на різні табори за релігійною ознакою.

3. Мислимо критично. Проаналізуйте уривок з Нантського едикту, скориставшись алгоритмом для роботи з писемним історичним джерелом.

Алгоритм роботи з писемним джерелом

1. Визначте, що це за документ (лист, спогади, дипломатичне послання, публічний виступ, наказ).
2. Ким був автор документа (приватна чи офіційна особа)? Чи вплинула особа автора на зміст документа?
3. Коли та за яких обставин було створено документ?
4. Коротко схарактеризуйте, про що йдеться в документі. Кому він адресований?
5. Дайте оцінку документа як історичного джерела.

Із Нантського едикту

Генріх, милістю Божою король Франції та Наварри, вітають усіх присутніх і тих, хто має з'явитися... Цим довічним і непорушним едиктом виголосили і повеліли таке:

III. Ми постановляємо, щоб католицька апостольська та римська релігії були відновлені... в усіх містах і місцевостях нашого королівства та країн, які підлягають нашій владі, де її відправлення було перервано, для того, щоб вона могла мирно та вільно здійснюватися без жодних проблем і перешкод...

IV. ...Ми дозволили... тим, хто сповідує релігію, яка називається реформаторською, жити в усіх містах і місцях нашого королівства та країн нашого панування без переслідувань і примусу робити що-небудь у справі релігії, що суперечить їхньому сумлінню...

XIII. Ми категорично забороняємо всім, хто сповідує названу релігію (реформаторську), застосовувати її щодо служіння, правил, дисципліни чи публічного навчання дітей... у нашому королівстві... за винятком місць, де це дозволено цим едиктом...

XXI. Книги, що стосуються названої релігії, яка називається реформаторською, не можуть бути надруковані та публічно продані за винятком тих міст і місць, де дозволено публічне сповідування цієї релігії...

4. Мислимо системно. Спираючись на матеріал теми, продовжіть укладати в зошит синхронізовану таблицю подій всесвітньої та української історії за поданим зразком.

Світ у добу раннього нового часу

Світ	Україна

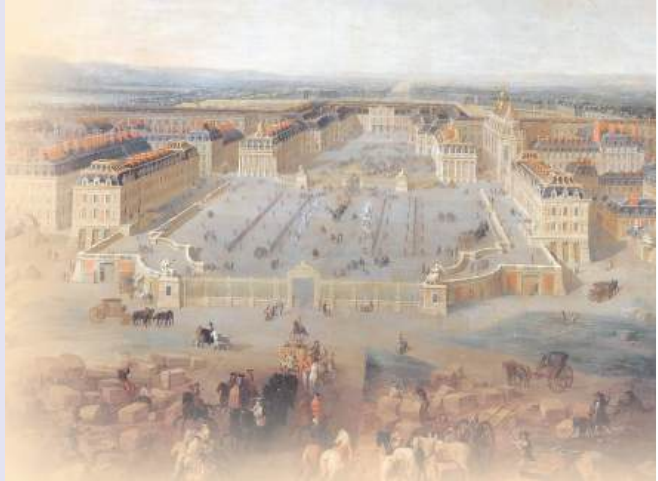
5. Проектне завдання. Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела інформації, виконайте проектне завдання «Митець епохи Високого Відродження». Підготуйте повідомлення про художника, чия творчість справила на вас враження, за планом: 1) коротка біографія митця; 2) найвідоміші твори; 3) враження про картину, яка сподобалася найбільше; 4) вплив творчості митця на розвиток світової культури.

6. Онлайн-тестування. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/cezQ1gH1> або кодом, виконайте контрольні тести до теми «Високе Відродження. Реформація в Західній Європі».

Розділ 3

ДЕРЖАВИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§17 АБСОЛЮТНІ МОНАРХІЇ У ЄВРОПІ

Подумайте! Роздивіться репродукцію картини Чарльза Пуерсона, на якій юного короля Франції Людовіка XIV зображено в образі давньоримського бога Юпітера. Пригадайте з курсу історії Давнього Риму, хто такий Юпітер і за що його пошановували. Як гадаєте, чому короля зображено в такій подобі? Що це може символізувати?

1. Поняття «абсолютизм». На межі XV–XVI ст. країни Західної Європи вступили в новий етап свого розвитку. У них формувався *абсолютизм* – така форма державної влади, коли особиста влада володаря стає практично необмеженою.

Словник

Абсолютизм (від лат. *безумовний, необмежений*) – форма державного правління, за якої верховна влада повністю належить монархові (королю, князеві, імператорові, цареві); необмежена монархія.

Подолавши останні спроби феодальних магнатів зберегти свою незалежність, правителі централізованих країн нерідко припиняли склимати органи станового представництва. Вони переходили до використання нових важелів управління державою. Головним серед них був бюрократичний апарат – численне чиновництво. За свою службу чиновники отримували платню із королівської скарбниці й тому були віддані трону. Крім того, монарх спирався вже не на підтримку васалів, як раніше, а на постійне військо. Законодавство, податкова й зовнішня політика також зосередилися в руках королівської влади. Інколи вона підпорядковувала собі ще й церкву.

Абсолютизм сформувався у великих централізованих державах – Франції, Англії та Іспанії. У Данії та Швеції його становлення було повільнішим і неодноразово переривалося спалахами феодальної вольниці. В Італії та Священній Римській імперії сформувався «князів-

ський абсолютизм». Там зміцнення монархічної влади відбувалося в межах окремих територіальних володінь, що заважало національному об'єднанню цих країн. Найбільш завершеної форми абсолютизм набув у Франції.

Назвіть основну характеристику абсолютизму. Яку роль у системі правління абсолютною монархією відігравав чиновницький апарат?

2. Становлення абсолютної монархії у Франції. У XVI ст. Франція вступила сильною об'єднаною державою. Помітне зміцнення королівської влади пов'язане з ім'ям обдарованого, освіченого та енергійного монарха *Франциска I* (1515–1547). Він ніколи не скликав Генеральних штатів і в проведенні державної політики спирався на Королівську раду, яку тримав під контролем. Найважливіші справи король вирішував у вузькому колі наближених осіб. Трон Франциска I оточували нащадки знатних родин і родичі панівної династії, які переважали в Королівській раді, управляли провінціями, командували військом і флотом. Справжньою опорою монарха були численні чиновники, які в нагороду за вірну службу могли отримувати дворянство.

Франциск I.
Художник Ж. Клуе.
1525–1530 рр.

Франциск I домігся від Ватикану передачі йому права призначати єпископів. Король віддавав церковні посади своїм наближеним або подовгу залишав їх незайнятими, а всі прибутки від них привласнював. Так французька церква опинилася під контролем короля, що також сприяло посиленню його влади.

Син Франциска I, *Генріх II* (1547–1559), услід за батьком відмовився від скликання Генеральних штатів. Він став першим французьким королем, до якого почали звертатися «Ваша Величносте». Раніше так ушановували лише імператорів.

У другій половині XVII ст. Франція перетворилася на одну з найсильніших держав Європи. Французький абсолютизм вступив у свою найблискучішу добу, пов'язану з ім'ям *Людовіка XIV* (1643–1715), якого прозвали Король-сонце.

Людовік XIV був переконаний у божественному походженні королівської влади й упевнений у її безмежності. Саме йому належить знаменита фраза «Держава – це я!». Ідею власної величі монарх утілював у Версалі – грандіозному палацовому ансамблі, розташованому поблизу Парижа. Король переніс сюди свою резиденцію, неподалік жили аристократи та впливові дворяни.

У 1685 р. Людовік XIV скасував Нантський едикт, після чого почалося переслідування гугенотів: їх змушували переходити в католицизм, їхні храми руйнували, пасторів виганяли, школи закривали. У такий спосіб король сподівався встановити в державі релігійну єдність, але результат виявився зовсім інший. Близько 200 тис. гугенотів, переважно досвідчених ремісників і комерсантів, покинули Францію, що

Замок Шамбор у Франції, збудований за часів Франциска I.
Сучасна світлина

завдало відчутного удару французькій економіці. Вони знайшли притулок у сусідніх протестантських країнах і в Новому світі.

Як зміцнювалася королівська влада у Франції за правління Франциска I та Генріха II? З якою метою Людовік XIV скасував Нантський едикт? Як це мало сприяти посиленню його влади?

Жан-Батист Кольбер.
Художник К. Лефевр.
1666 р.

Людовік XIV міцно тримав важелі влади, дослухаючись лише до Жана-Батиста Кольбера – міністра фінансів. Кольбер розумів, що сила держави залежить від економічного добробуту, тому приділяв велику увагу промислового розвитку країни, усіляко заохочував французьких підприємців і комерсантів, проводячи політику **меркантилізму**. З ініціативи міністра мануфактури отримували кредити й податкові пільги, у результаті чого швидко завоювали внутрішній ринок. Якість французьких товарів покращилася, що забезпечило вихід на європейські ринки. Задля захисту виробників від іноземної конкуренції було введено високі мита на іноземні товари. Маючи на меті знищити морську перевагу головних торгових суперниць Франції – Голландії та Англії, Кольбер докладав зусиль для розбудови флоту. Виникли потужні торговельні компанії: **Ост-Індська** вела справи на території сучасної Індонезії, а **Вест-Індська** – в Америці.

Словник

Меркантилізм – економічна політика, що полягає в активному втручанні державної влади в господарське життя країни з метою накопичення грошей як основного багатства держави.

Прочитайте уривок з «Листів, спогадів і настанов» Жана-Батиста Кольбера. Чому міністр фінансів великого значення надавав будівництву флоту? Якої мети прагнув цим досягти?

Крім тих вигод, які само по собі могло б принести надходження в Королівство великих коштів, ми завдяки мануфактурам забезпечили б хлібом насущним мільйон простого люду, який животіє нині через відсутність роботи... Значне зростання кількості кораблів ще більше посилить велич і могутність держави... Якщо до природної могутності Франції король зможе приєднати силу, яку дають промисловість і торгівля... то велич і могутність короля зростуть до небувалих розмірів.

3. Бранденбург-Пруссія в XVI–XVII ст. Своєрідний князівський абсолютизм склався в німецькому князівстві Бранденбург-Пруссія. Ця держава виникла в 1618 р. завдяки династичному об'єднанню маркграфства Бранденбург з центром у Берліні та Пруського герцогства зі столицею в Кенігсберзі. З 1415 р. маркграфство Бранденбург було резиденцією основної гілки династії Гогенцоллернів. Пруське герцогство постало в 1525 р. на секуляризованих землях Тевтонського ордену. Його правителем став Альберт Пруський із побічної гілки Гогенцоллернів. До 1657 р. Пруссія зберігала васальну залежність від Польського королівства.

1618 р. розпочалася Тридцятилітня війна, яка стала справжньою катастрофою для князівства Бранденбург-Пруссії. Його відродження почалося за правління *Фрідріха Вільгельма I* (1640–1688), відомого як Великий курфюрст.

Фрідріх Вільгельм I фактично встановив у Бранденбург-Пруссії абсолютну монархію. Посилилися централізація та особиста влада курфюрста, який спирався на численне вірне йому чиновництво та потужну професійну армію. Князівство мало власний флот, вело успішні війни проти Речі Посполитої, Швеції та Османської імперії. Завдяки дипломатичним хитрощам Великий курфюрст домогся суверенітету Пруссії від Польщі, а вже через 40 років утворилося Пруське королівство.

Князівство, де більшість сповідувала лютеранство, прихистило багатьох протестантів з різних країн, які змушені були рятуватися від переслідувань. Завдяки високоосвіченим переселенцям було освоєно нові райони, створено систему меліорації, успішно розвивалися сільське господарство, медицина та освіта.

Фрідріх Вільгельм I.
Художник Ф. Льюкс.
1650 р.

Як утворилося князівство Бранденбург-Пруссія? Яку роль відіграв Фрідріх Вільгельм I у становленні абсолютизму в князівстві? Схарактеризуйте внесок переселенців-протестантів у розвиток Бранденбург-Пруссії.

Україна і світ

Курфюрст Бранденбург-Пруссії Фрідріх Вільгельм I залишив свій слід і в історії України. У 1655 р. Швеція вирішила скористатися тим, що основні сили Речі Посполитої були втягнуті у війну проти українського козацтва, та вторгнутися в країну. На той час Пруссія перебувала у васальній залежності від Польщі, однак Фрідріх Вільгельм I не надав своїх військ на допомогу польському королю. У 1655–1656 рр. розглядалася можливість створення анти-польської коаліції у складі Війська Запорозького, Трансильванії, Швеції, Пруссії та Молдавського князівства. У червні 1657 р. до Чигирини прибуло бранденбурзьке посольство з пропозицією «скласти дружбу». Однак зрештою курфюрст відмовився від цього задуму, оскільки Річ Посполита визнала його суверенітет над Пруссією. 🇺🇦

Дізнайтеся!

У 1610 р. королем Франції став дев'ятирічний Людовік XIII. Скориставшись малолітством короля і нездатністю його матері, королеви-регентки Марії Медічі, управляти державою, французьке дворянство повністю вийшло з-під контролю влади. У країні запанувало політичне безладдя, покласти край якому вдалося першому міністру, непересічній особистості – кардиналу Арману-Жану дю Плессі де Рішельє (1585–1642). Упродовж 18 років він тримав у своїх руках політику Франції. Стосунки між Людовіком XIII та його першим міністром були непростими. Якось вони разом виходили з кабінету. Біля порога король зупинився і в'дливо звернувся до Рішельє: «Проходьте першим, усі й так говорять, що саме ви – справжній король». Інший розгубився би, але не Рішельє. Він підхопив свічник і рушив далі зі словами: «Так, сір, я йду попереду, аби освітлювати вам дорогу».

Скориставшись додатковими джерелами інформації, дізнайтеся, яку роль в історії Франції відіграв кардинал Рішельє та чому його називали «сірим кардиналом».

Кардинал Рішельє.
Художник
Ф. Шампень. 1635 р.

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/7eGAqARl>, здійсніть віртуальну екскурсію Версальським палацом. Проведіть у загальному колі вікторину «Що? Де? Коли?». Для цього об'єднайтеся з однокласниками й однокласницями в групи та підготуйте для своїх суперників запитання, спираючись на інформацію з відео.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) правління у Франції Генріха II; б) утворення держави Бранденбург-Пруссія; в) правління у Франції Людовіка XIV; г) правління у Франції Франциска I.
2. Чому формування абсолютизму в різних країнах Західної Європи було неоднаковим?
3. Чому в процесі становлення абсолютизму монархи перестали скликати станово-представницькі органи влади?
4. Порівняйте абсолютизм у Франції та Бранденбург-Пруссії. Які спільні риси вони мають?
5. Якщо при абсолютизмі влада монарха є необмеженою, які права можуть мати піддані?

§18 ІСПАНСЬКА КОЛОНІАЛЬНА ІМПЕРІЯ

Подумайте! Роздивіться пам'ятний знак на честь заснування в 1493 р. Ла-Ізабели – першого європейського (іспанського) поселення в Новому світі. Пригадайте, які землі відкрила Іспанія під час Великих географічних відкриттів. Що таке Конкіста? Яку політику проводили іспанські завойовники щодо корінних жителів Америки після відкриття континенту?

1. Колонії Іспанії в Америці. Ви вже знаєте, що під час Великих географічних відкриттів європейці підкорили нові землі, які перетворили на колонії. Держави, що мали колоніальні володіння в різних куточках світу, стали колоніальними імперіями. На підвладних територіях вони запроваджували політику *колоніалізму*, яка передбачала політичне, економічне та культурне поневолення місцевого населення. Іспанська колоніальна імперія була найбільшою.

Словник

Колоніалізм – підкорення однією країною іншої з метою використання її ресурсів, праці місцевого населення та його культурної асиміляції, а також політичного контролю.

Асиміляція – злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови та звичаїв; уподібнення.

Експедиції Колумба збагатили Іспанію величезними територіями за океаном. У 1519 р. король Іспанії Карл Габсбург (1516–1556) домігся свого обрання імператором Священної Римської імперії, узявши ім'я Карл V. Відтепер про його імперію говорили, що в ній ніколи не заходить сонце, адже до неї, крім Іспанії, належали володіння в Італії та Новому світі, а також Австрія, Нідерланди та частина німецьких і чеських земель.

Іспанські колоніальні володіння в Новому світі простягнулися на тисячі кілометрів – від Каліфорнії до Вогняної Землі. Територію було поділено на два віцекоролівства (Нова Іспанія та Перу), якими управляли призначені з Іспанії віцекоролі. До нових земель відправилися місіонери, щоб навертати місцеве населення в католицизм, чиновники, ідальго, що прагнули розбагатіти. Орден єзуїтів заснував на нововідкритих землях мережу навчальних закладів. Синтез культур Європи та Нового світу створив неповторну латиноамериканську культуру.

Мексиканська поетеса
Хуана Інес де ла Крус.
Художник М. Кабрера.
1670 р.

Працювати на рудниках та плантаціях змушені були індіанці та завезені з Африки чорношкірі невольники (в іспанських колоніях їх було значно менше, ніж у португальській Бразилії). З Нового світу до Іспанії тепер постійно надходили дорогоцінні метали, барвники, тютюн, цукрова тростина, кава.

Прихід іспанців багато змінив у господарському та суспільному житті корінного населення, їхньому побуті, релігії та культурі. У колоніях з'явилися виноградники, плантації цукрової тростини, ферми. Разом із язичництвом у минуле відійшли людські жертвоприношення. У 30-ті роки XVI ст. індіанців було визнано людьми під захистом корони, тож офіційно їх заборонялося обертати на рабів.

Верхівку суспільства, його аристократію, становили іспанці та їхні нащадки, які народилися в колоніях, – креоли. Не були рідкістю змішані шлюби, так

з'явилося багато метисів (нащадки європейців та індіанців) і мулатів (нащадки європейців та темношкірих африканців).

У 1556 р. Карл V зрікся влади. Його молодший брат Фердинанд успадкував Австрію, Чехію, частину угорських і німецьких земель, а також імператорський титул. Що ж до іспанських володінь у Новому світі, то вони разом із більшою частиною Італії та Нідерландами перейшли до сина Карла V – Філіппа II.

Скориставшись картою на с. 16–17, визначте, які території належали до колоніальних володінь Іспанії. Як відбувалося управління іспанськими колоніями в Новому світі? Які зміни відбулися в господарському та суспільному житті місцевого населення з приходом іспанців?

Король Іспанії Філіпп II (1556–1598) чимало зробив для впорядкування законів і розвитку країни. У роки його правління головним ворогом Іспанії стала Англія, яка прагнула проникнути в Новий світ. Філіпп II не хотів втрачати прибутків від своїх колоній і не давав британським торговим кораблям перетнути Атлантику. У відповідь англійські пірати грабували навантажені золотом і сріблом іспанські судна. Сама королева Англії Єлизавета I потай вкладала гроші в піратські експедиції Френсіса Дрейка, якого власноруч посвятила в лицарі.

У 1588 р. Іспанія зібрала могутній флот, якому Англія протиставила легкі та маневрені кораблі, до того ж краще озброєні артилерією. Остаточного удару іспанцям завдали жорстокі бурі, додому повернулася лише третина флоту. Англійці святкували перемогу і на глум назвали переможену армаду «Непереможною». Морську могутність Іспанії було зломлено. На кінець XVII ст. на тлі загального занепаду Іспанії послабилася і її могутність у Новому світі.

Іспанська Армада. Невідомий художник. Початок XVII ст.

2. Національно-визвольна війна в Нідерландах. Нідерланди (дослівно – «нижні землі») в XVI ст. займали територію нинішніх Нідерландів, Бельгії, Люксембургу та частину Північно-Східної Франції. Зусиллями місцевого населення цей колись бідний край перетворився на один з найбільш квітучих та густонаселених куточків Європи. Тут розвивалося кораблебудування та сукнарство, капіталізм швидко проникав у всі сфери життя. Зручне географічне розташування сприяло розвитку міжнародної торгівлі. Імператор Карл V називав Нідерланди перлиною своєї корони, і не дарма, адже податки із 17 провінцій приносили значні прибутки.

Нідерландами управляв намісник Карла V. Збереження представницького органу країни – Генеральних штатів – і надання купцям широких можливостей для торгівлі в Іспанії та Новому світі забезпечували в Нідерландах спокій. Але згодом ситуація змінилася: збільшення податків обурювало населення, дворянство дратувало те, що іноземці відтіснили його від керівництва країною. До того ж у Нідерландах, де проживало багато протестантів (переважно кальвіністів), було введено інквізицію, що зумовило релігійні гоніння.

З приходом до влади Філіппа II становище ускладнилося і як наслідок країну охопило масове обурення. Серед невдоволених було чимало дворян, лідерами яких стали принц Вільгельм Оранський, граф Егмонт і адмірал Горн. Свої вимоги вони в письмовому вигляді передали наміснику короля Маргариті Пармській. Щоб показати, до якого стану було доведено нідерландців, дворяни при врученні документа вбралися в одяг бідняків. Один з придворних презирливо обізвав їх *гезами* – жебраками, але ті, кому адресувалась образа, підхопили слово і використали його на свій лад. Невдовзі так з гордістю почали називати себе всі борці за незалежність Нідерландів.

Вільгельм Оранський.
Художник
А. Т. Кей. 1580 р.

Визвольний рух почався влітку 1566 р., коли по всій країні розгорнулося повстання іконоборців (противників ікон). Повстання вдалося придушити, але воно змусило владу пом'якшити закони проти протестантів. Невдоволений таким рішенням Філіпп II призначив намісником провінції герцога Альбу – жорстокого фанатика, який обіцяв вогнем і мечем викоренити ересь і привести Нідерланди до повної покори своєму монарху.

Вільгельм Оранський і частина його прибічників змушені були тікати за кордон. Майно жертв кривавих розправ конфіскували на користь короля, у Нідерландах зростала кількість збіднілих і безробітних. Країна опинилася на межі економічної катастрофи. Спроба Альби ввести нові податки поклала край народному терпінню.

Нідерландці піднялися на боротьбу. Навесні 1572 р., з початком загального повстання північних провінцій, повернувся принц Оранський і очолив визвольний рух. Події в Нідерландах історики називають *національно-визвольною війною*, тобто боротьбою пригніченого народу проти іноземного володарювання.

Карта «Нідерландський лев» із зображенням повсталих провінцій. 1609 р.

Якими були причини національно-визвольної війни в Нідерландах? Що стало приводом до неї? Хто очолив боротьбу?

3. Утрехтська унія. Після декількох років боротьби виснажені південні провінції пішли на угоду з Філіппом II. Вони погодилися повернутись під владу Іспанії за умови виводу з їхніх територій іспанських військ і збереження деяких привілеїв. На противагу півдню північні провінції продовжували визвольну боротьбу. У 1579 р. в місті Утрехті вони уклали *унію*, яка поклала початок повному розриву з Іспанією. У 1581 р. владу Філіппа II в Нідерландах було скинуто. Правителем країни мав стати Вільгельм Оранський, але підступне вбивство принца зруйнувало ці плани. Посада перейшла до його сина, талановитого полководця Моріца Насауського; вищим органом влади стали Генеральні штати. Північні провінції оголосили себе *Республікою Сполучених Провінцій*.

Унія – союз, об'єднання.

Мешканці Амстердама святкують Мюнстерський мир.
Художник Б. ван дер Гельст. 1648 р.

Моріц Насауський.
Художник
М. Міревелт. 1609 р.

Після невдалих спроб повернути владу над Нідерландами Іспанія 1609 р. підписала з ними перемир'я на 12 років. Фактично вона визнала незалежність нової європейської країни. Водночас перемир'я означало розкол раніше єдиних провінцій на дві частини. Південні провінції залишились у володіннях іспанського короля і згодом склали основу сучасної Бельгії. Лише в 1648 р. Іспанія та Нідерланди підписали Мюнстерський договір, за яким Республіка Сполучених Провінцій здобула незалежність.

Що передбачала Утрехтська унія? Скільки років минуло від початку національно-визвольної боротьби в Нідерландах до здобуття ними незалежності?

Документ

Прочитайте уривок з твору англійського економіста XVII ст. Томаса Мена. Чому автор вважає, що після звільнення від іспанського панування голландці стали іншим народом? Що, на думку Мена, спричинило швидкий розвиток країни?

Я міг би навести за взірць різні держави християнського світу, які, маючи зовсім мало власних територій, досягли великого багатства й могутності своєю торгівлею з іноземцями. Серед них Сполучені Провінції Нідерландів є зараз найкращим і славним взірцем.

Відколи вони скинули із себе ярмо іспанського рабства, як чудово розвинули вони свої здібності! Які потужні засоби вони здобули, щоб захищати свою свободу проти могутності такого великого ворога! І чи

не відбулося все це завдяки їхній безперервній старанності в торгівлі? Чи не є їхні провінції складами товарів для більшості країн християнського світу, завдяки чому їхнє багатство, судноплавство, моряки, ремесла, народ, а тому й суспільні прибутки... зросли до дивовижних розмірів? Якщо ми порівняємо часи їхнього поневолення з їхнім нинішнім станом, то вони видадуться нам іншим народом...

Усьому світові дивом здається, що така маленька країна... маючи обмаль природних багатств, їстівних припасів, лісу або інших необхідних для війни й миру припасів... продає іншим державам кораблі, артилерію, снасті, зерно, порох, кулі тощо.

Найрозвиненішою провінцією Республіки Сполучених Провінцій була Голландія. У Нідерландах успішно розвивалися капіталістичні відносини, що сприяло поширенню кальвінізму. Значних успіхів досягло суднобудування – країна створила найпотужніший у світі флот. Це дало змогу Нідерландам заснувати колонії в Африці, витіснити конкурентів з Індонезії та частково – з Індії. В Америці нідерландська колонія Новий Амстердам у майбутньому перетворилася на Нью-Йорк.

Підтрибиці

Україна і світ

У той час, коли Нідерланди виборювали свою незалежність, українці також стояли на порозі революції, провід у якій належав козацтву на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Йй передували козацькі повстання кінця XVI – першої третини XVII ст. на чолі із Криштофом Косинським, Северином Наливайком, Іваном Сулимою, Тарасом Федоровичем, Павлом Бутом та іншими ватажками. Вони були зумовлені наступом Речі Посполитої на права реєстрового козацтва та комплексом політичних і соціально-економічних протиріч (поширення магнатського землеволодіння, узаконення кріпацтва, релігійні утиски тощо). Під час революції, що розпочалася 1648 р. й об'єднала під козацькими корогвами всі верстви українського суспільства, постала Українська козацька держава – Військо Запорозьке. 🇺🇦

Дізнайтеся!

Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, довідайтеся про національний гімн Нідерландів. Яку назву він має? Які події з історії Нідерландів відображено в ньому? Поділіться новою інформацією з однокласниками та однокласницями та прослухайте гімн Нідерландів у загальному колі.

Прапор Б. Хмельницького
з колекції Військового музею
Королівства Швеція

Текст національного гімну
Нідерландів.
Рукопис 1617 р.

1991 р. в Іспанії було засновано Інститут Сервантеса – організацію, завданням якої є вивчення та популяризація іспанської мови та культури. За підрахунками інституту, у 2019 р. іспанська була рідною для 483 млн мовців у світі, ще близько 100 млн осіб розмовляли нею або вивчали її. Це становило 7,6 % населення світу. Найбільше мовних користувачів, крім Іспанії, проживало в країнах Латинської Америки та США. Скориставшись атласом або пошуком в інтернеті, позначте на контурній карті іспанськомовні країни. Обговоріть у загальному колі, які історичні події зумовили поширення іспанської мови за межами Піренейського півострова. (Завантажити контурну карту можна за посиланням <https://cutt.ly/WeGP6aOJ> або кодом.)

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) розгром «непереможної» Армади; б) проголошення Карла V Габсбурга імператором; в) підписання Утрехтської унії; г) початок національно-визвольної війни в Нідерландах.
2. Покажіть на карті на с. 94 територію Республіки Сполучених Провінцій, що здобула незалежність унаслідок війни з Іспанією.
3. Чому імператор Карл V називав Нідерланди перлиною своєї корони?
4. Порівняйте визвольний рух, який почався в Нідерландах влітку 1566 р., і козацькі повстання кінця XVI ст. Що в них було спільного і чим відрізнялися? (Візьміть до уваги цілі, учасників, масштаб, суспільну підтримку.)
5. Чому англійський економіст Томас Мен вважав, що Республіка Сполучених Провінцій була «найкращим і славним взірцем» тогочасного економічного успіху?

§19 АНГЛІЙСЬКА КОЛОНІАЛЬНА ІМПЕРІЯ

Подумайте!

Роздивіться ілюстрацію. Що пам'ятаєте з курсу всесвітньої історії в 7-му класі про Велику хартію вольностей? Коли та за яких обставин ухвалили цей документ? Чому його називають неписаною конституцією Англії? Які права та свободи гарантувала ця хартія?

1. Англія в добу Тюдорів. У 1485 р. англійський престол перейшов до династії Тюдорів. Посилення держави і королівської влади відбулося за правління *Генріха VIII* (1509–1547). До його воцаріння Англія помітно поступалася Франції, Іспанії та Священній Римській імперії. Успадкувавши величезну скарбницю і ставши одним з найбагатших монархів Європи, Генріх поставив собі за мету перетворити Англію на провідну державу. Він дбав про безпеку країни, створив потужний військовий флот і надійну берегову систему укріплень.

Важливі зміни відбувалися в англійському суспільстві. Нові дворяни – джентрі – займалися прибутковим вівчарством, створювали у своїх маєтках ткацькі мануфактури та вели торгівлю. Великі землевласники – лендлорди, – які також багатіли завдяки вівчарству, прагнули й надалі розширювати пасовища. Багатші селяни скупову-

Велика хартія вольностей. Перша сторінка рукопису.
XIV ст.

вали ділянки збіднілих сусідів. Лендлорди ж силою зганяли із землі селян, які перетворювалися на пауперів – людей, повністю позбавлених засобів до існування. Їх можна було побачити по всій Англії – натовпи бездомних та безробітних жебраків і волоцюг, які неодноразово піднімали повстання. Влада жорстоко розправлялася з пауперами: за жебрацтво їх таврували, калічили та навіть страчували. Такі заходи дістали в історії назву *криваве законодавство*.

Що зробив Генріх VIII для зміцнення держави й королівської влади? Чому закони проти жебрацтва названо «кривавим законодавством»? Як Реформація в Англії пов'язана з обставинами особистого життя Генріха VIII?

Генріх VIII. Художник
Г. Гольбейн Молодший.
1539–1540 рр.

Одною з найяскравіших представниць династії Тюдорів була дочка Генріха VIII *Єлизавета I* (1558–1603). За її правління, яке називають «золотою добою», Англія перетворилася на провідну європейську державу з розвиненою економікою. Велика заслуга в цьому належала королеві, яка провадила політику меркантилізму – заохочувала розвиток англійського виробництва й торгівлі, підтримувала винахідників і організаторів мануфактур, створювала вигідні умови для їхньої праці. Англійські товари проникали в усі куточки світу. Заморську торгівлю вели купці, об'єднані у великі компанії: Ост-Індська торгувала з Індією, Гвінейська – з Африкою, Московська – з Московією.

Щоб не допустити релігійних війн, королева прагнула залучити на свій бік і католиків, і протестантів, що викликало невдоволення пуритан (пуританізм – відгалуження кальвінізму, поширене в Англії), які виступали проти католицької церкви.

Єлизавета I.
Художник
Н. Хілліард.
1592 р.

2. Англійська революція. На зламі XVI–XVII ст. в Англії дедалі більшої ваги набували торговельно-підприємницькі кола. Стрімко розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля – завдяки острівному розміщенню територія Англії перетворилася на єдиний ринок.

Прибічникам змін протистояли ті, хто виступав за збереження старих порядків, – аристократія, феодальне дворянство й англійська церква. Вони становили опору англійської монархії та отримували від неї численні пільги. Підприємці й нові дворяни набували більшої ваги в економічному житті. Вони не хотіли витрачати свої гроші на постійні внески на користь англійської церкви й тому дедалі помітніше схилялися до пуританізму.

У 1603 р. на англійський престол зійшла шотландська династія Стюартів. *Яків I Стюарт* (1603–1625) об'єднав під своєю владою

Подвійний портрет Карла I
та його дружини
Генрієтти-Марії.
Художник А. ван Дейк.
Близько 1635 р.

Олівер Кромвель.
Художник Р. Волкер.
1649 р.

Англію, Шотландію та Ірландію, поклавши початок триєдиному королівству – Великій Британії. Він, як і його наступник *Карл I Стюарт* (1625–1649), не любив пуритан, виявляючи прихильність до католиків, що викликало занепокоєння в англійському суспільстві.

«Революція цін» призвела до підвищення податків, у зовнішній політиці перші Стюарти нехтували інтересами англійської буржуазії. До того ж король не звертав уваги на парламент і наділяв важливими повноваженнями своїх придворних. У 1629 р. Карл I взагалі розігнав парламент і впродовж наступних одинадцяти років правив одноосібно.

За таких умов загострилося становище в Шотландії, де влада намагалася насадити англіканство. 1639 р. шотландці почали війну за незалежність від Англії. Війна вимагала грошей, що змусило короля в 1640 р. скликати новий парламент. Він проіснував 13 років, за що отримав назву «Довгого». Парламент передав Карлу I ремонстрацію (протест) – звинувачення у зловживаннях королівської влади, заборонив йому розпускати парламент, що загострило політичне протистояння і призвело до *Англійської революції* (1640–1660).

Залишивши Лондон, Карл I вирушив на північ країни, де зібрав військо. У серпні 1642 р. він почав війну проти парламенту, маючи підтримку знаті,

феодалного дворянства Півночі та англіканського духовенства. Парламент підтримували здебільшого жителі більш розвинених східних графств – купці й фінансисти, міські ремісники й торговці, джентрі й селяни. Успіху короля на початку війни сприяло те, що парламентські генерали уникали рішучих дій, а парламент намагався примиритися з королем.

У цей складний момент лідером революції стає *Олівер Кромвель* (1599–1658). Спроби парламенту домовитися з королем, а також рішення про розпуск армії змусили його піти на розрив із парламентською більшістю й об'єднати військо. Розгромивши нечисленних прибічників короля, Кромвель у грудні 1648 р. захопив Лондон. Суд звинуватив Карла I в державній зраді, розв'язанні громадянської війни й кровопролитті та ухвалив смертний вирок.

Англійська революція

- Території, підконтрольні парламенту на 1643 р.
- Території, які перейшли під контроль парламенту впродовж 1643–1645 рр.
- Території, що залишалися вірними королю
- X Місце вирішальної перемоги війська Кромвеля над військом Карла I у червні 1645 р.

Головна ставка Карла I

Район поширення руху левелерів у 1649 р.

Походи Кромвеля проти повсталих ірландців і шотландських прихильників Стюартів у 1649–1650 рр.

Повернення Карла II і відновлення монархії в Англії у 1660 р.

У травні 1649 р. парламент оголосив Англію республікою. Було скасовано палату лордів, замість королівської влади діяла Державна рада, яка мала підпорядковуватися палаті громад. Однак насправді обидві повністю залежали від Кромвеля та його найближчого оточення. Після завоювання Ірландії та Шотландії Кромвель розігнав парламент, а в грудні 1653 р. отримав довічну посаду лорда-протектора (захисника) Англії, Шотландії та Ірландії. Республіка перетворилася на *протекторат* – режим одноосібної військової диктатури лорда-протектора Кромвеля.

Внутрішня та зовнішня політика протекторату Кромвеля

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

- Фактична військова диктатура Кромвеля як командувача збройних сил
- Розподіл країни на 11 округів з повновладним генералом на чолі
- Тотальний контроль влади над усіма сферами життя
- Величезні витрати на утримання армії та флоту

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

- Вигідний мир з Голландією
- Торговельний договір зі Швецією
- Захоплення о. Ямайка
- Навігаційний акт 1651 р. – заборона ввезення до Англії товарів на кораблях країн-посередниць

Політика Кромвеля викликала невдоволення в суспільстві. Після смерті лорда-протектора в 1658 р. парламент ухвалив рішення про поновлення монархії та запросив на трон сина страченого короля – *Карла II Стюарта* (1660–1685). Однак правити країною по-старому було вже неможливо: у парламенті засідали представники буржуазії та нового дворянства, які контролювали дії короля. До того ж у парламенті утворилися дві політичні партії – *торі* і *вігі*.

Торі

- Відстоювали королівську владу та чинний лад
- Виражали інтереси аристократії та великих землевласників

Вігі

- Виступали за зміни в економіці, державному й церковному устрої
- Захищали інтереси нового дворянства, купецтва й фінансистів

Ситуація в Англії погіршилася, коли після смерті короля Карла II на престол зійшов його брат, католик *Яків II* (1685–1688). Він прагнув правити самовладно, тому партії торі та вігів об'єдналися, щоб позбавити його престолу. 1688 р. правитель Голландії Вільгельм III Оранський за підтримки англійського парламенту завоював країну та був проголошений королем. Цю швидку, безкровну та підтриману більшістю населення революцію назвали «Славною».

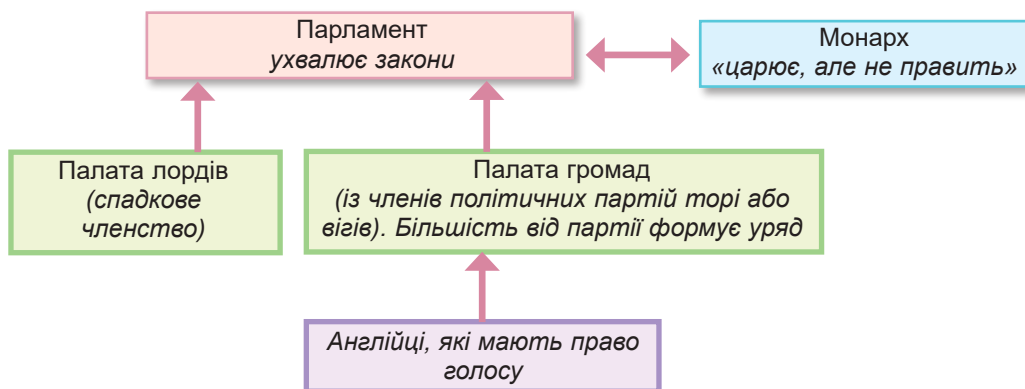
Визначте причини Англійської революції. Чому військове правління Кромвеля викликало загальне невдоволення? Чому революцію 1688 р. назвали «Славною»?

Кромвель народився в сім'ї небагатого землевласника й отримав суворе пуританське виховання. Закінчив міську школу, вивчав право в Лондоні, де одружився з дочкою багатого купця. Повернувшись додому, став зразковим господарем, поважною і відомою людиною. Кромвеля обрали спочатку до Короткого, а згодом – і до Довгого парламенту.

З початком війни Кромвель вступив до парламентського війська, набравши із своїх земляків загін кавалеристів. Але перша ж поразка переконала, що для перемоги над королем потрібне зовсім інше військо – згуртоване й дієздатне. Він сформував загои з відважних і чесних пуритан, особисто навчав їх військової справи. Кромвель турбувався, щоб усі солдати були добре вдягнені, взуті та ситі; встановив залізну дисципліну. Він наважився на нечуваний для того часу крок – призначав на офіцерські посади не дворян, а хоробрих і здібних простолюдинів.

3. «Білль про права». «Славна революція» поклала край віковій боротьбі між королем і парламентом, покінчила з абсолютизмом та ознаменувала утвердження в Англії *парламентської монархії*, у якій головну роль відіграв парламент, наділений правом видавати закони. Монарху дозволялося лише «царювати, але не правити». Цей порядок 1689 р. закріпив *«Білль (закон) про права»*, який забороняв королю ухвалювати закони, збирати податки й скликати військо без згоди парламенту. У документі підкреслювалося, що народ має право скинути негідного короля і посадити на його місце іншого. Парламент здобув перемогу над королем.

Система влади в Англії XVIII ст.

З 1707 р. нове державне утворення стали називати Об'єднане Королівство Велика Британія. Поступово склався порядок, за якого король мусив призначати міністрів з партії, яка переважала в парламенті. Такий уряд відповідав перед парламентом, а не королем. В Англії утвердилася парламентська монархія (в інших країнах вона також має назву *конституційна*).

Словник

Парламентська монархія – форма правління, за якої влада монарха обмежена повноваженнями парламенту.

Із «Білля про права» (1689 р.)

Духовні й світські лорди та громади... які зібралися сьогодні як повні та вільні представництва цього народу... заявляють для відновлення і підтвердження своїх давніх прав і вільностей таке:

1. Що намагання тільки королівським повелінням, без згоди парламенту, призупиняти закони чи виконання законів є незаконним...
4. Що стягування поборів на користь і в розпорядження корони... без згоди парламенту... незаконне...
8. Що вибори у члени парламенту мають бути вільні.
9. Що свобода слова, дебатів і всього того, що відбувається в парламенті, не може бути приводом для переслідування.

Дайте визначення парламентської монархії. Які повноваження дістав англійський парламент? Як в уривку з «Білля про права» підкреслено його провідну роль в управлінні державою?

Україна і світ

На українських землях традицію конституціоналізму було започатковано за козацької доби. 1710 р. під час козацької ради в Бендерах (Молдавське князівство) було схвалено документ «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького», який згодом назвали *Конституцією Пилипа Орлика*. Це був договір гетьмана Пилипа Орлика з козацтвом, яке виступало від імені українського народу, що складався з преамбули, 16 статей та підтвердження шведським королем Карлом XII протекторату над Військом Запорозьким. Конституція закладала основи для розподілу влади в Українській державі на законодавчу (Генеральна рада, яка виконувала роль парламенту), виконавчу та судову (Генеральний суд), обмежувала владу гетьмана, запроваджувала виборність посад. 🇺🇦

Пам'ятна дошка на честь заснування Британської імперії.
Ньюфаундленд.
Сучасна світлина

4. Англійські колонії. Англію неймовірно приваблювали заокеанські простори. 1583 р. королева Єлизавета офіційно оголосила острів Ньюфаундленд своєю першою заморською колонією. Друга англійська колонія в Америці – Віргінія – була заснована на Атлантичному узбережжі в 1585 р., однак довго не проіснувала. На початку XVII ст. почали виникати інші. Золота в цій місцевості не знайшли; щоб вижити, поселенцям доводилося заготовляти ліс.

Відмовившись від піратства, Англія почала розбудовувати колоніальну структуру. Англійські поселення стали виникати в Північній Америці й на островах Вест-Індії. Утворилася також приватна Британська Ост-Індська компанія, що

Форт Сент-Джордж у Мадрасі. Художник Я. ван Райн. 1754 р.

почала вести активну торгівлю з країнами Азії. На перших порах найважливіші й найприбутковіші колонії виникли в басейні Карибського моря: 1655 р. до володінь Англії було приєднано острів Ямайка, а в 1666 р. – Багами.

Спочатку всі жителі колоній вважалися рівноправними підданими короля, а керував ними призначений з Лондона губернатор. На кінець XVII ст. володіння корони вже простягнулися на тисячі кілометрів уздовж Атлантичного узбережжя. Ці землі не вважали багатими й цінували більше за родючість ґрунту. Тому метрополія менше цікавилася справами колоній, які були загально вільнішими за іспанські або португальські та мали більше можливостей для самостійного розвитку.

Назвіть перші англійські колонії. Пригадайте, хто з мореплавців відкрив острів Ньюфаундленд і коли це сталося. Чим англійські колонії в Америці відрізнялися від іспанських?

Складіть історичний портрет Олівера Кромвеля, беручи до уваги його виховання та освіту, життєвий шлях і політичну діяльність. Підсумуйте роботу загальним висновком про роль цього діяча в історії Англії.

Дізнайтеся!

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/oeKtg0rQ> або кодом, перегляньте відео про створення Англійської колоніальної імперії. Як відео доповнює матеріал уроку? Де були найбільші колоніальні володіння Англії? Яка роль у колонізації Індії належала торговельним компаніям? Обговоріть у загальному колі, як порівняно невеликий острівний країні вдалося створити величезну колоніальну імперію.

1. Скільки років минуло від скликання «Довгого» парламенту до прийняття «Білля про права»?
2. Використовуючи карту на с. 101, розкажіть про розгортання та перебіг Англійської революції.
3. Що означає вислів «Англійському королю дозволяється царювати, але не правити»?
4. Пригадайте систему державної влади в класичній абсолютній монархії – у Франції. Порівняйте роль монарха, органів влади та громадян у державному управлінні Англії та Франції.
5. Як ви розумієте поняття «свобода слова»? Чи вважаєте закріплення цієї норми в «Біллі про права» прогресивним явищем для доби раннього нового часу? Свою відповідь аргументуйте.

§20 РІЧ ПОСПОЛИТА – ШЛЯХЕТСЬКА РЕСПУБЛІКА

Подумайте!

Роздивіться картину Ісаака ван ден Блока «Алегорія гданської торгівлі» (1608 р.). У ній утілено символічний образ Гданська – міста на узбережжі Балтійського моря, яке впродовж раннього нового часу було важливим торговельним та економічним центром Польського королівства. У центрі картини – велика арка, що веде до моря, перед нею – Двір Артуса, де зустрічалися купці. Повз арку Віслою прямують кораблі, навантажені крамом.

<https://cutt.ly/ueGP5YQZ>

У нижній частині полотна зображено сцени міського повсякдення. Поміркуйте, як географічне розташування Гданська сприяло його перетворенню на торговельний центр країни. Які події та процеси європейської історії доби раннього нового часу могли впливати на економічне пожвавлення в Польському королівстві? Пригадайте, які українські землі перебували в його складі на середину XVI ст.

1. Особливості «шляхетської демократії». У XVI – першій половині XVII ст. Польське королівство було однією з провідних країн Центрально-Східної Європи. Основою економічного життя країни були *фільварки* – багатогалузеві магнатські господарства, зорієнтовані на виготовлення продукції на продаж. У XVI ст. фільваркове господарство досягло свого розквіту. Це було зумовлено зростанням попиту на зерно як у самій Польщі, так і в Західній Європі.

Шляхта (дворянство) активно наросщувала власне господарство, збільшуючи насамперед посівні площі під жито, адже в умовах стрімкого зростання цін на хліб це приносило чималі прибутки. Зростання фільваркового господарства, що ґрунтувалося на широкому запровадженні панщини, сприяло економічному й політичному посиленню шляхти. До того ж частка дворянства в загальному складі польського населення була значно вищою, ніж в інших європейських країнах. Цим і пояснювалася політична активність польської шляхти, її інтерес до державних справ.

На межі XV–XVI ст. у Польщі завершилось формування станової монархії: у країні діяв двопалатний парламент – *сейм*. Верхня палата – сенат – складалася з представників вищого духовенства та магнатів, зайнятих на високих державних посадах. До нижньої палати – посольської ізби –

Шляхтич із дружиною.
Художник Л. де Хере.
1575 р.

входили депутати, обрані на сеймиках – з'їздах місцевої шляхти. Селяни та містяни участі в сеймі не брали. Головну роль у ньому дедалі більше перебирала на себе шляхта. Так у Польщі сформувалася *аристократична (шляхетська) республіка*. Сейм міг не тільки впливати на рішення короля, але навіть обмежувати його дії. До того ж, хоча із XIV ст. у країні правили лише представники династії Ягеллонів, королі залишалися виборними.

Словник

Аристократична (шляхетська) республіка – політична система Речі Посполитої, що характеризувалася широкими правами шляхти в управлінні країною.

Подробиці

Демократична традиція існувала й у Великому князівстві Литовському, Руському й Жемайтійському. Вищим дорадчим органом при великому князі була Пани-Рада. Спочатку вона виконувала допоміжні функції, поступово набуваючи більшої самостійності. З посиленням впливу знаті в XV ст. виник вальний (загальний) сейм, який набув у XVI ст. значення вищого законодавчого та контролюючого органу. На його засідання запрошували панів зі складу Пани-Ради, посадовців центрального та частково місцевого управління, представників духовенства, а також по два депутати від шляхти кожного повіту.

Яку роль в управлінні Польським королівством відігравала шляхта? Чим польська шляхетська монархія відрізнялась від станово-представницьких монархій Західної Європи?

Документ

Прочитайте уривок з твору польського державного та релігійного діяча XVI ст. Анджея Фрича Моджевського «Про виправлення держави». Чому, на думку автора, знатного походження недостатньо для того, щоб бути шляхтичем? Як він співвідносить шляхетність як стану ознаку та шляхетність як гідність?

Аж ніяк недостатньо, щоб ти був шляхтичем і називався б ним по чоловічій і жіночій родинній лінії, якщо не здобудеш собі шляхетства вчинками, бо без них шляхетство твоє перетворюється на ганьбу. І навпаки, якщо перед нами не шляхтич, а людина, позбавлена родовитості, проте славна й гідна поваги за свої вчинки, то така відсутність шляхетства не лише не є вадою, але й заслуговує величезної похвали, більшої, ніж усілякі герби і портрети предків...

Я вважаю, що проблема держави полягає в належній організації трьох її складників. Одна з них стосується громадянського суспільства, управління ним, збереження в ньому порядку і його захисту. Друга стосується чистого і щирого шанування безсмертного Бога, а третя – правильного виховання та освіти молоді.

Подробиці

Магнати і шляхта змагалися за вплив на короля. У 1530 р. це вилилося у відкрите політичне протистояння. Поштовхом до нього стало те, що літній король Сигізмунд I (1506–1548), за наполяганням своєї дружини-італійки Бони Сфорци, провів обрання

Сигізмунд II
Август. Художник
Л. Кранах
Старший. 1553 р.

і коронацію свого дев'ятирічного сина Сигізмунда Августа. Це суперечило традиції, адже нового короля можна було обирати лише після смерті його попередника. Спроба замінити виборну монархію спадковою обурило шляхту, яка звинуватила короля в порушенні законів, утім, справу владнали.

Сигізмунд II Август (1548–1572) продовжив лінію батька, через що мав конфлікт із шляхтою. Проте, коли королю знадобилися гроші для ведення війни, а отримати їх можна було лише за згоди шляхти, монарху довелося піти на поступки. На подив усьому сейму Сигізмунд II Август з'явився на його засідання не в звичному для нього модному італійському, а в шляхетському вбранні, звернувшись до сейму польською мовою, а не латиною, як завжди. То були символічні ознаки прагнення короля порозумітися зі шляхтою. Результатом компромісу стало затвердження принципу обрання польських королів.

2. Утворення Речі Посполитої. Утвердження в Польському королівстві шляхетської демократії збіглося в часі з його об'єднанням із Великим князівством Литовським. Об'єднуючись із Литвою, Польща запобігала утвердженню Московії на берегах Балтики та прагнула розширити свої землеволодіння за рахунок українських територій. Українське панство розраховувало отримати привілеї нарівні з польською шляхтою та сподівалося на підтримку в захисті своїх земель від нападів Кримського ханства, які з кінця XV ст. стали майже постійними.

Люблінська унія. Художник Я. Матейко.
1869 р.

Герб Речі Посполитої

У 1569 р. відбулося підписання Люблінської унії – угоди про об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в єдину державу, яка дістала назву *Річ Посполита* (від польськ. – *республіка*). У новоутвореній державі територія власне Польського королівства не перевищувала третини її загальної площі. Проте співвідношення реальної влади склалося на користь Польщі. Сучасники неадаремно називали нову країну «союзом коня і вершника». Річ Посполита складалася із своєрідної мозаїки різних культур і релігій, але не створила умов для їхнього рівноправного співіснування.

Річ Посполита

Польське королівство
Органи виконавчої влади та суду,
власне військо, скарбниця

Велике князівство Литовське
Органи виконавчої влади та суду,
власне військо, скарбниця

Спільно: законодавча влада – сейм, грошова система, зовнішня політика,
монарх був польським королем і великим князем литовським

Після смерті Сигізмунда II Августа, останнього з династії Ягеллонів, польським королем обрали французького принца *Генріха Валуа* (1573–1574). Король був зобов'язаний кожні два роки скликати сейм, не міг без його згоди оголошувати війну, укладати мир, видавати закони, скликати ополчення. Посилення позицій шляхти мало наслідком уведення в дію принципу вільного «вето» (від лат. *veto* – *забороняю*). Якщо хоча б один із депутатів сейму вимовляв: «Не дозволяю», рішення не ухвалювали, навіть якщо за нього проголосували всі інші. Почалися постійні зриви в роботі сейму. Нерідко траплялося, що депутати роз'їжджалися по своїх маєтках, так нічого й не вирішивши. Саме тоді народився вислів «Польща тримається непорядком».

Ратуша в Познані.
1550–1560 рр.
Сучасна світлина

Стефан Баторій.
Художник
В. Стефановський.
1576 р.

Після втечі у Францію короля Речі Посполитої Генріха Валуа на престол зійшов виходець зі знатного угорського роду Стефан Баторій (1576–1586). Новий король прагнув зміцнити монаршу владу, рішуче боровся із впливом магнатів, підтримував діяльність єзуїтів. Будучи вмілим дипломатом і командувачем, Баторій досяг перелому в Лівонській війні з Московією, приєднавши Лівонію (Східну Балтику). Водночас король рішуче уникав конфлікту з Османською імперією. 1578 р. Баторій здійснив так звану козацьку реформу, найнявши на службу 500 козаків-реєстровців, за якими закріпили певні соціальні права і привілеї, за військову службу вони отримували платню.

Загалом із середини XVII ст. в історії Речі Посполитої розпочалася епоха воєн, потрясінь і занепаду, що врешті-решт призвели до загарбання колись могутньої країни її сусідами.

Коли відбулася Люблінська унія? Якими були її рішення? Чому Річ Посполиту називали «союзом коня і вершника»? У чому полягав принцип «вето» і як його введення впливало на вирішення державних питань?

3. Українські землі у складі Речі Посполитої. Унаслідок Люблінської унії Київщина, Брацлавщина та Волинь, які належали до Великого князівства Литовського, перейшли в підпорядкування Польського королівства. У результаті більшість українських земель об'єднано в одній державі у складі шістьох воєводств (Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Київське, Брацлавське).

Василь-Костянтин
Острозький –
«некоронований король
Русі». Невідомий
художник. XVIII ст.

Українських магнатів і шляхту зрівняли в правах з польською шляхтою. Розвивалися міста, користуючись магдебурзьким правом; їх кількість збільшувалася. Водночас зростання польського впливу зумовило розширення на українських землях філваркового господарства та посилення закріпачення селян. Проводилася політика покатоличення населення, запровадження латинської та польської мов, централізація управління.

Через постійні набіги татар малозаселеними та неосвоєними залишались південні регіони, так зване Дике Поле. Саме на теренах Придніпров'я, на українсько-татарському порубіжжі, під впливом політичних, соціальних і релігійних обставин зародилося козацтво, перетворившись з часом на потужну військову і політичну силу. Польський уряд намагався встановити над ним контроль, запровадивши реєстрове козацтво. Водночас влада різними способами боролася із постійним збільшенням козаків на Запорозжжі. 1648 р. розгорілося козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького, що згодом переросло в революцію, згуртувавши різні верстви українського суспільства. У результаті постала Українська козацька держава – Військо Запорозьке.

Унаслідок якої події більшість українських земель були об'єднані в складі Польського королівства? Коли відбулася ця подія? Схарактеризуйте становище українських земель у складі Речі Посполитої.

Дізнайтеся! Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/teGAzXCm> або кодом, перегляньте відео про Річ Посполиту у другій половині XVII – XVIII ст. Що нового дізналися про історію цієї держави в окреслений період? Що призвело до її занепаду й розподілу між іншими країнами? Чи можна вважати причиною цього слабку владу короля?

Використовуючи набуті на уроці знання та пригадавши матеріал з курсу історії України, обговоріть питання: чи можна вважати Річ Посполиту також українською державою, чи лише польсько-литовською? Наведіть відповідні аргументи.

1. У якому році відбулася подія, утілена на картині відомого польського художника Я. Матейки, репродукцію якої подано на с. 108? На вшанування якої річниці створено полотно?
2. Покажіть на карті на с. 170 територію Речі Посполитої, зокрема українські землі, які входили до її складу.
3. Прокоментуйте вислів «Польща тримається непорядком». Яких сторін польського життя він стосується? Чи можна припускати, що «непорядок», який функціонував у Польському королівстві, був водночас рушієм його розвитку? Відповідь аргументуйте.
4. Порівняйте структуру та повноваження польського сейму до створення Речі Посполитої із структурою та повноваженнями англійського парламенту після «Славної революції».
5. Польський мислитель Анджей Фрич Моджевський вважав виховання та освіту молоді одним із найважливіших завдань держави. А як думаєте ви?

§21 ДЕРЖАВИ ГАБСБУРГІВ І ОСМАНІВ

Подумайте!

Роздивіться карту першої третини XVI ст., на якій країни Європейського континенту зображено у вигляді жінки, голову якої – Іспанію – увінчує корона. У нижній частині подано вірш «Європа журиється», звернений до імператора Священної Римської імперії Карла V Габсбурга та його брата Фердинанда, ерцгерцога Австрії, короля Чехії, Угорщини та Хорватії. «Королева Європа» закликає Габсбургів покласти край війнам на континенті та врятувати її від небезпеки турецького вторгнення.

Поміркуйте, чому художник надав карті такого алегоричного вигляду. Як вона віддзеркалює політичну ситуацію в Європі в першій третині XVI ст.? Якими подіями запам'яталося вивчення історії Іспанського королівства часів Карла V та Філіппа II?

1. Австрійська монархія. Ви вже знаєте, що 1556 р. імператор Карл V зрікся влади. Титул володаря Священної Римської імперії перейшов до його брата Фердинанда (від 1526 р. – король Чехії та Угорщини), а Іспанію, більшу частину Італії та Нідерланди успадкував син Філіпп II. Так рід Габсбургів розпався на дві гілки – австрійську та іспанську. Перед правителями стояли різні завдання, однак спільним був ревний католицизм і ворог – Франція, що єднало долю споріднених династій та їхні держави.

З того часу бере початок історія Австрійської монархії, яка 1804 р. перетворилася на Австрійську імперію. Це державне утворення відоме також під назвою *Габсбурзька імперія*. Протягом усього існування монархії до неї входили австрійські землі, Чехія, Хорватія, частина

<https://cutt.ly/TeGP6PQn>

Облога Відня
турецькими
військами.
Мініатюра
1589 р.

угорських і німецьких земель. У державі не існувало єдиної конституції чи загальних органів влади, крім самого Габсбурзького двору у Відні. Провідну роль відігравали палацова канцелярія і таємна рада, які консультували імператора переважно з питань міжнародної політики й законодавства.

Реформація в Австрії зазнала невдачі. Головною загрозою для австрійських монархів була Османська імперія. Османи захопили майже весь Балканський півострів, зламали опір Угорщини й розгорнули наступ на австрійські володіння Габсбургів. У 1529 р. армія османів узяла в облогу столицю країни – Відень. Місто вистояло, але із цього моменту і впродовж двох наступних століть кордон між Священною Римською і Османською імперіями проходив усього в декількох десятках кілометрів від нього. Загони турецької кінноти постійно нападали на мирні поселення, сіючи на своєму шляху смерть і розруху.

На відміну від монархії республіка є формою правління, за якої вищі органи державної влади обирають на певний термін. У Північній Італії існувало чимало невеликих міст-держав. Деякі з них, наприклад Венеційська республіка, були *олігархічними республіками*. Тут уся влада належала найбагатшим і найвпливовішим родинам (патриціям).

Існували різні органи влади з визначеними повноваженнями та підпорядкуванням. Найвищим органом республіки була Велика рада. Кількість її членів у різні періоди коливалася від 400 до 2500, причому засідати в ній могли лише чоловіки з аристократичних родин. Рада обирала дожа (правителя республіки) та інші органи управління головних магістратів (адміністративних одиниць). Дож правив довічно, однак його повноваження були суттєво обмежені та контролювалися радою. Питання зовнішньої та внутрішньої політики вирішував виборний сенат.

Прийом іспанського
посла в Палаці
дожів. Художник
П. Маломбра.
1604 р.

Словник

Олігархічна (бюргерська) республіка – форма правління, за якої влада в державі належить найзаможнішій верхівці (олігархії).

Скориставшись картою на с. 94, схарактеризуйте володіння австрійських Габсбургів: які землі до них належали, з якими країнами сусідили.

Україна і світ

Під владою Габсбургів перебували й західноукраїнські землі. У 1526 р. після поразки угорського війська від османів у битві під Могачем до Священної Римської імперії відійшла частина Закарпаття, а до кінця XVII ст. – увесь регіон, який став ареною кровопролитних боїв. У 1772 р. у результаті першого поділу Речі Посполитої до Австрії прилучено Галичину, яка стала північно-східною провінцією краю під назвою Королівство Галичини та Лодомерії. У вересні 1774 р. австрійські війська зайняли північну частину Молдавського князівства, приєднавши Буковину включно з містом Чернівці. Поступово на приєднаних територіях проводилися реформи, скасовано кріпацтво, розвивалася промисловість. На Буковину мігрувало чимало німців. Дедалі більше центр провінції, Чернівці, ставав схожим на німецькі міста. 🇺🇦

2. Велич і занепад Османської імперії. На початку XVI ст. Османська імперія перетворилася на могутню державу з великою територією. Османи панували в Малій Азії та на Кримському півострові, були господарями Чорного моря. В арабів вони захопили Сирію і частину Аравії разом із священними для мусульман містами Меккою і Мединою. Із завоюванням Єгипту до складу Османської держави увійшли землі на півночі Африки. Так османи отримали контроль над важливими торговельними центрами Середземномор'я. Султан (титул правителя в мусульманських країнах) Османської імперії не дарма вважав себе правителем світу.

Вершини своєї могутності Османська імперія досягла за правління султана *Сулеймана I Пишного* (1520–1566). Саме так за численні перемоги й розкіш двору називали його європейці. Піддані ж свого правителя іменували Кануні (Законодавець) за видання зводу законів. Особливість цього законодавства полягала в поділі населення імперії на мусульман і немусульман, які відповідно мали різні права й обов'язки. Суд перебував у руках мусульманського духовенства й усі справи вирішував на засадах заповідей ісламу.

Могутність Османської імперії трималася на численному війську. За вірну службу воїни отримували від султана земельні володіння та воєнну здобич. Утім, османи пізнавали світ не лише у військових походах і завоюваннях. Територія імперії стала перетином безлічі торговельних шляхів, її ринки рясніли товарами з найвіддаленіших куточків Європи та Сходу. Свого розквіту досягли мистецтво, архітектура та література.

Сулейман I.
Невідомий художник.
Близько 1530 р.

Мечеть Сулейманіє XVI ст. Стамбул.
Сучасна світлина

Лампа з мечеті. XVII ст.

Безупинні війни вимагали величезних витрат. Чималі кошти поглинав також розкішний двір султана. Це змушувало владу посилювати податковий гніт, що перешкоджало розвитку торгівлі, промисловості та сільського господарства. Єдиним виходом правлячі кола вважали продовження загарбницьких війн, які обіцяли багату здобич і нові землі для стягування податків.

Економічна відсталість Туреччини позначилася на технічному оснащенні османського війська. Йому було дедалі важче протистояти краще озброєним європейським арміям. До того ж великих зусиль вимагало втихомирення підкорених народів і придушення повстань всередині країни.

У середині XVII ст. війська султана, використовуючи територію союзного Кримського ханства, кілька разів вдерлися в Польщу. Окрилена успіхом, Османська імперія зважилася на нову спробу розгромити Австрію. У 1683 р. понад 100-тисячне турецьке військо підійшло до стін Відня. На допомогу місту прийшов польський король Ян III Собеський, який очолив об'єднане австрійсько-німецьке і польське військо, де були й українські козаки. Вони розгромили турків і змусили їх відступити від Відня. Ця поразка поклала край турецькому просуванню в Європу. Відтоді Османська імперія почала поступово втрачати свої завоювання.

Скориставшись картою на с. 94, схарактеризуйте завойовницьку політику Османської імперії. Чому добу правління Сулеймана Пишного називають «золотим віком»? Що було причиною ослаблення Османської імперії?

Документ

Прочитайте уривок з листа Сулеймана Пишного до французького короля Франциска I, який тоді перебував у стані війни з Габсбургами. Доберіть аргументи на користь твердження про войовничість зовнішньої політики Османської імперії.

Франциск... ви звернулися з листом... ви довели до нашого відома, що ворог оволодів вашою країною і що ви самі перебуваєте... у полоні, і ви звернулися сюди по допомогу... для вашого звільнення.

Немає нічого дивного, що імператори зазнають поразок і потрапляють у полон. Отже, кріпиться і не падайте духом. Наші славні предки... ніколи не припиняли війн для того, щоб відбити ворога й підкорити нові землі. І ми також наслідували їхній приклад. Ми безупинно завойовували провінції та сильні неприступні фортеці. Вдень і вночі наш кінь стоїть осідланий, і ми оперезані шаблею.

3. Народи Південно-Східної Європи під владою Османів. Після успішних завоювань та приєднання величезних територій Османська імперія перетворилася на багатонаціональну державу. Піддані султану народи проживали в Європі, Азії та Африці, сповідуючи різні релігії та маючи різний рівень розвитку. Так, під турецьке володарювання до кінця XVI ст. потрапили майже всі південнослов'янські землі (Сербія, Чорногорія, Боснія та Герцеговина, частина Хорватії). У 1526 р. перемога турків у битві під Могачем дозволила оволодіти Угорщиною. Васальну залежність від султана визнала Трансильванія та Молдавське князівство.

Підкорені народи мали право займатися ремісництвом, торгівлею та сільським господарством. Османи ж обіймали високі посади у війську або працювали чиновниками, дипломатами, священниками. Лише силою зброї їм вдавалося тримати в покорі пригнічені народи, обурені свавіллям влади та чужими мусульманськими традиціями.

На Балканському півострові турецька влада прагнула якомога більше поширити іслам, нерідко – й примусово, адже християн позбавляли багатьох прав. Християнська церква втратила всі свої земельні володіння, немусульман примусово переселяли на віддалені землі чи навіть продавали в рабство. Слов'янські міста натомість заселялися турками. Така політика спричиняла численні антитурецькі повстання.

Облога Белграда 1456 р.
Мініатюра 1584 р.

Яничари під стінами
Родоса. Мініатюра 1558 р.

Які народи Південно-Східної Європи потрапили під владу Османської імперії? Якими були наслідки битви під Могачем? Схарактеризуйте соціально-економічні умови на підкорених османами територіях.

Дізнайтеся! З історією Османської імперії тісно пов'язана історія Кримського ханства. Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, дізнайтеся про особливості державного устрою Кримського ханства, його суспільне й господарське життя та як на ньому позначалася залежність від Османської імперії.

В обороні Відня від османів у 1683 р. брав участь український шляхтич родом із Самбірщини, що на Львівщині, Юрій-Франц Кульчицький. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/1eGAQiiD> або кодом, перегляньте відео про знаменитого співвітчизника. Чим він відзначився у Віденській битві? За що його шанують віденці та як увічнено його пам'ять? Напишіть есе про роль Юрія-Франца Кульчицького в історії Австрії.

1. Назвіть ключові події в історії Австрійської монархії та Османської імперії.
2. За картою визначте зони зіткнення Австрійської та Османської держав.
3. Чому європейці століттями не могли здолати османської загрози?
4. Порівняйте структуру державного управління у Венеційській республіці та в Австрійській монархії.
5. Під владою Османської імперії перебували різні народи. Як це могло позначитися на їхньому культурному розвитку та повсякденні?

§22 МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА: ВІД ЦАРСТВА ДО ІМПЕРІЇ

Подумайте! Роздивіться картину (автор, імовірно, був з кола Лукаса Кранаха Старшого), на якій зображено одну з битв московсько-литовської війни 1512–1522 рр. – битву під Оршею 1514 р. Пригадайте з курсу історії України, чим було зумовлене протистояння між Великим князівством Московським та Великим князівством Литовським. Хто очолив українсько-білорусько-литовське військо? Яким був результат битви? Як московсько-литовські війни засвідчують зовнішньополітичний курс Московської держави?

Битва під Оршею.
Невідомий художник
(імовірно, з кола
Лукаса Кранаха
Старшого).
1520–1534 рр.

<https://cutt.ly/5eKtkpGl>

1. Правління Івана IV. У 1533 р. трон Великого князівства Московського успадкував трирічний син Василя III (1505–1533) – Іван, який правив упродовж 1533–1584 рр. під ім'ям Івана IV. Юний

государ зростав у атмосфері змов, заколотів та боротьби між різними аристократичними кланами, однак з часом розправився з усіма ворожими угрупованнями.

У 1547 р. Іван IV першим в історії Московської держави прийняв титул царя. До влади прийшов новий уряд – Обрана рада, яка здійснила низку важливих державних реформ. Було створено систему *приказів* – органів центрального управління на кшталт сучасних міністерств. Кожний із приказів відповідав за певну галузь: Посольський – за дипломатичну службу, Розрядний – за військові справи, Чолобитний – за контроль над усіма іншими наказами тощо.

У 1549 р. було скликано перший *Земський собор* – станово-представницький орган на зразок західноєвропейських парламентів, але без участі представників міст. Він мав дорадчий характер і, не обмежуючи влади царя, слугував надійною опорою його політики. За рішенням собору 1550 р. було ухвалено «Судебник», який став єдиним джерелом права і встановив однаковий порядок суду на всій території царства. Новий «Судебник» став також черговим кроком у закріпаченні селянства.

Суттєві зміни відбулися у військовій справі. Було створено перше постійне стрілецьке військо, озброєне вогнепальною та холодною зброєю. Гроші, зброю та обмундирування стрільці отримували від царя. Було обмежено місництво – отримання воєнних посад залежно від знатності та заслуг предків. Невдовзі до царського війська влилося донське козацтво.

Портрет Івана Грозного з «Царського титулярника». 1672 р.

Іван IV Грозний на Казанському престолі.
Мініатюра XVI ст.

Облога Ревеля московитами. Мініатюра 1578 р.

Посилення самодержавної влади і створення стрілецького війська дало змогу Івану IV активізувати зовнішню політику. У 1552 р. ціною великих зусиль було завойоване Казанське ханство, а в 1556 р. майже без боїв підкорилося Астраханське ханство. У результаті Московське царство відкрило собі торговельний шлях до країн Сходу.

У 1558 р. почалася Лівонська війна. Спочатку для Івана IV вона складалася досить успішно, і за пів року його військо вже стояло на березі Балтійського моря. Але успіх виявився нетривким: проти Московської держави виступили Польща, Швеція, Данія та Литва. Воєнні невдачі загострили відносини царя з Обраною радою. Цар, нездатний стримувати себе, почав гоніння на найближчих соратників. Обрана рада розпалася, і цар почав правити одноосібно. У державі встановилося необмежене *самодержавство* – форма правління, за якої вся повнота влади належала царю.

Наступним кроком царя стала розправа з противниками. На початку 1564 р. Іван IV, забравши головні церковні святині та державну казну, виїхав із сім'єю з Москви. Він оселився поблизу столиці і, звинувативши знать у зраді та розкраданні казни, заявив, що зрікається престолу. Це був продуманий політичний хід з метою викликати народні заворушення. Щоб уникнути їх, Боярська дума і вище духовенство звернулися до царя з проханням повернутися. Іван IV погодився, але на нечуваних умовах.

Віднині цар міг розправлятися зі своїми противниками на власний розсуд. Іван IV отримав уділ, який існував ніби окремо («опріч») усіх інших земель. Звідси пішла назва «опричнина» – система заходів Івана IV для боротьби з непокірною боярсько-князівською опозицією. У межах уділу влада неподільно належала царю: тут існували окремі прикази, царський двір і військо. Московське царство поринуло у вир жорстоких гонінь і кривавих страт. Нащадки мали всі підстави назвати Івана IV *Грозним*.

Розправи розхитали військову систему держави. Кращих воєвод було страчено, опричне військо здійснювало лише каральні операції, та погано протистояло зовнішнім ворогам. У 1571 р. кримський хан Девлет Герай підійшов до стін Москви і спалив міський посад. Загинули десятки тисяч людей. Через рік хан вторгся знову й лише ціною неймовірних зусиль вдалося відбити напад. Зазнавши невдач, Іван IV скасував опричнину і навіть заборонив згадувати це слово. Однак країну було доведено до страшеного розорення, до чого в 1583 р. додалася цілковита поразка у Лівонській війні. У результаті Швеції було передано Нарву, Івангород і ще кілька міст.

З ім'ям якого правителя пов'язане перетворення Великого князівства Московського на Московське царство? Схарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику Івана IV.

2. Смутний час. Наступником Івана IV став його син *Федір Іванович* (1584–1598). Він був хворобливим, нездатним самостійно управляти величезною державою. Тож влада фактично зосередилася в руках Бориса Годунова, брата дружини нового царя, який і став у 1598 р. володарем держави. Він не належав до царського роду і не мав права на трон, однак уже давно був реальним правителем. Період від часу його воцаріння і до 1613 р. називають *Смутним часом*.

За час правління Годунова Московську державу спіткали кілька неврожайних років, країну наповнили юрби голодних і жебраків. Упродовж усього часу Смути на престолі змінювалися самозванці та авантюристи, вчинялися змови, спалахували потужні народні повстання. Від багаторічних лихоліть потерпали всі верстви суспільства: збезлюдніли міста, перервалися торговельні зв'язки, зубожіло селянство.

Правителі намагалися заручитися підтримкою інших країн, що ворогували між собою. Так, боярин Василь Шуйський, який посів престол у 1606 р., звернувся до Швеції, обіцяючи їй частину московських земель. Це обурило польського короля, який вів війну зі шведами. Поляки рушили на Москву і, вщент розбивши московське військо, захопили місто. Тільки народне ополчення на чолі з посадським старостою Кузьмою Мініним і князем Дмитром Пожарським, змогло звільнити Москву від поляків.

Борис Годунов. Невідомий художник. XVII ст.

Чому період 1598–1613 рр. називають «Смутним часом»?

3. Правління династії Романових. У 1613 р. Земський собор обрав на царство представника нової династії – 16-річного *Михайла Романова* (1613–1645), який став засновником нової правлячої династії. Період Смути, що тривав з 1598 р., закінчився, однак Московська держава впродовж ще багатьох років переживала складні часи. Тривало протистояння зі Швецією, і хоч Московія повернула більшість загарбаних нею земель, однак втратила вихід до Балтики. Частиною території довелося поступитися Речі Посполитій, продовжувалися спустошливі набіги Кримського ханства.

Зміни в організації державної влади в Московському царстві відбулися у другій половині XVII ст. за правління *Олексія Михайловича* (1645–1676). Цар отримав титул «самодержець», припинили склимати Земські собори. У Московському царстві почався перехід від станово-представницької монархії – самодержавства з Боярською думою – до чиновницько-дворянської монархії – абсолютизму.

Після недовгого правління *Федора Олексійовича* (1676–1682) трон мав перейти до його молодшого брата, хвороб-

Цар Михайло Федорович.
Художник І. Г. Ведекінд.
1728 р.

Петро І. Художник
Ж.-М. Натьє. 1717 р.

ливого царевича Івана. Однак бояри вирішили оголосити царем 10-річного сина Олексія Михайловича Петра. Роками тривала боротьба за владу, зрештою в 1696 р. *Петро І* став єдиновладним правителем Московської держави.

Своє головне завдання цар Петро І вбачав у продовженні війни з Кримським ханством та Османською імперією, яка розпочалася ще за його попередників. Проте через відсутність кораблів перший похід на турецьку фортецю Азов закінчився невдало. Тож упродовж року було споруджено декілька великих і сотні малих суден, а також удвічі збільшено військо.

З метою укріпити становище Московії та знайти союзників проти Османської імперії, а також налагодити торговельні, технічні й культурні зв'язки з розвиненими державами, було організовано велике посольство для поїздки в Західну Європу. Воно складалося з 250 осіб і мало на меті залучити іноземних фахівців для створення нових армії і флоту, а також закупити зброю, прилади, карти. До посольства приєднався і сам цар.

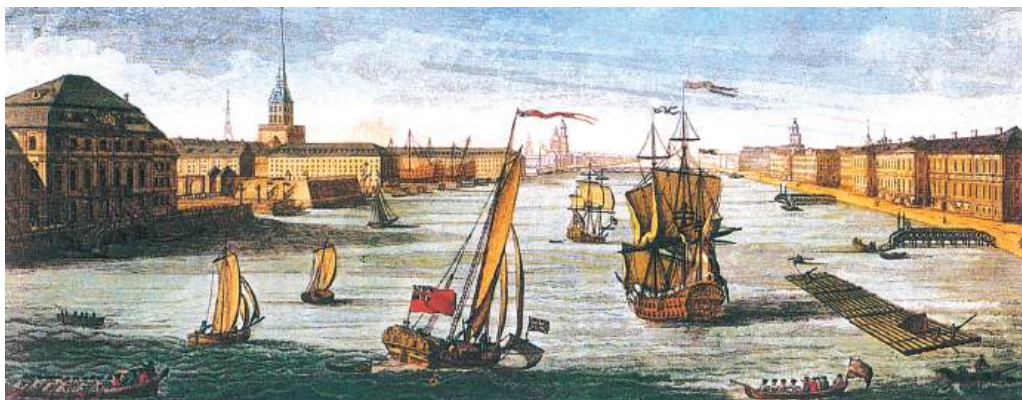
Після падіння в 1453 р. Константинополя Московське царство стало претендувати на статус центру світового православ'я. Проте давалися взнаки розбіжності між канонічними обрядами та православними традиціями, що склалися на теренах держави. 1652 р. патріарх Никон за згодою царя розпочав реформи, що мали узгодити обряди православних церков. Частина вірян не сприйняла нововведення, що призвело до церковного розколу. Тих, хто не визнав реформи Никона, стали називати «старообрядцями» та переслідувати. Реформи патріарха Никона послабили авторитет церкви та розкололи православний світ.

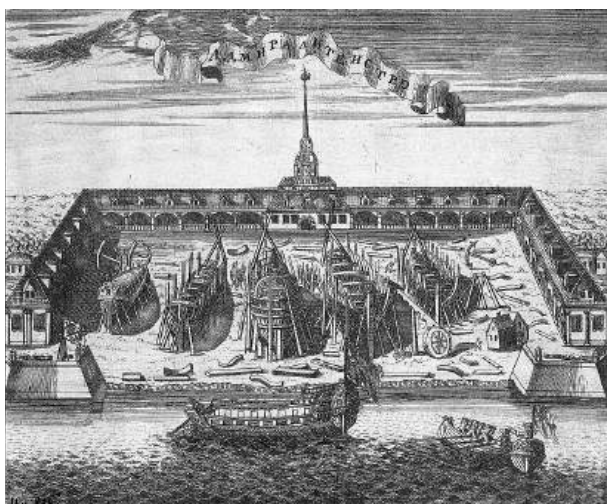
Хто був засновником династії Романових? Чим позначилося правління її представників? Навіщо цар Петро організував велике посольство в Західну Європу? З якою метою було розпочато церковну реформу? Хто такі старообрядці й чому їх переслідували?

4. Реформи Петра І. Поїздка Західною Європою справила на Петра І велике враження. Разючий контраст між побаченим і московською дійсністю посилив його наміри модернізувати всі сфери життя. Цар видав указ носити європейський одяг, голити бороди. Літочислення стали вести вже не від створення світу, а від Різдва Христового. Було сформульовано нові цілі зовнішньої політики Московської держави: вони полягали в боротьбі зі Швецією за вихід до Балтійського моря, що призвело до Північної війни (1700–1721).

Під час війни московське військо захопило гирло Неви. Тут у 1703 р. Петро заснував місто Санкт-Петербург – майбутню столицю,

Санкт-Петербург. Гравюра XVIII ст.

Адміралтейство. Гравюра 1716 р.

Петро I видав указ
голити бороди.
Карикатура XVIII ст.

морські ворота й символ нової держави. Здобувши перемогу над Швецією в Північній війні, Московія за умовами Ніштадтського миру отримала вихід до Балтійського моря. Петру I вдалося «прорубати вікно до Європи». У жовтні 1721 р. Московське царство було проголошено Російською імперією.

Реформи Петра I були здебільшого підпорядковані потребам ведення Північної війни. Найбільших змін зазнала промисловість. Виникло близько 200 нових мануфактур, особливо швидко розвивалися металургія і текстильне виробництво. Успішно працювали нові галузі – суднобудування, шовкопрядіння, виготовлення скла й порцеляни. Існування кріпацтва вкрай обмежувало використання в промисловості вільнонайманої праці. Власникам мануфактур доводилося купувати селян без землі й, залишаючи їх кріпаками, переселяти на заводи. Це гальмувало становлення в Росії капіталізму.

Петро I створив нові органи державного управління. Замість Боярської думи утворився сенат, який розробляв нові закони, кон-

тролював державні фінанси й адміністрацію. На зміну громіздкій і заплутаній системі приказів прийшли 11 колегій. Кожна з них управляла певною галуззю: Колегія закордонних справ – зовнішніми відносинами, Адміралтейська – флотом та ін. Країну було поділено на губернії, влада в яких цілком належала губернаторам.

Головною умовою для просування державною службою став принцип особистої вислуги, закріплений у «Табелі про ранги» 1722 р. Табелю поділяв усі посади на 14 рангів. Отримати кожний наступний можна було лише після проходження всіх попередніх, що відкривало шлях нагору людям здібним і заповзятливим. Посадовці отримували платню і повністю залежали від государя й держави. Своєрідною колегією став Синод – колегіальний орган управління церквою. Цар створив його, скасувавши посаду глави російської церкви – патріарха. Нагляд за діяльністю Синоду здійснював державний чиновник, що стало ще одним кроком на шляху підпорядкування церкви державі.

Унаслідок цих перетворень у Російській імперії склалася централізована система управління. Вирішальну роль у ній відігравав монарх, а його опорою було дворянство.

За часів Петра I російське військо та флот стали одними з найсильніших у Європі. Було введено рекрутську повинність: 20 селянських дворів виставляли на довічну службу одного рекрута. Так було створено регулярне військо, яке наприкінці петровського царювання досягло близько 200 тис. осіб. Його утримання вимагало величезних коштів. Саме на плечі простолюду ліг основний тягар петровських реформ, які проводилися з нечуваною жорстокістю і неодноразово супроводжувалися повстаннями.

Акт про піднесення Петру I титулу імператора всеросійського, 22 жовтня 1721 р.

У 20 день сього жовтня, за порадою в сенаті спільно з духовним Синодом... на показання своєї належної подяки, за високу його милість та батьківську опіку й старання, яке він про благополуччя держави в усі часи свого славетного правління й особливо під час минулої шведської війни проявити зволив, і всеросійську державу в такий сильний та добрий стан, і народ свій підданий у таку славу... привів... іменем всього народу російського просить, щоб [його величність] зволив прийняти... від них титул: батька вітчизни, імператора всеросійського, Петра Великого...

За яких обставин Петро I став єдиновладним правителем Московської держави? Які цілі мав перед собою Петро I у внутрішній та зовнішній політиці? Якою ціною вони досягалися?

Україна і світ

У протистоянні Речі Посполитої та Московського царства, а пізніше – Російської імперії, українські землі неминуче ставали ареною зіткнення. Ідеться не лише про завоювання території, а загалом про вибір історичного шляху. Традиції козацької вольниці, демократичні засади обрання гетьманів усіляко протирічили московському самодержавству. Після підписання Березневих статей 1654 р. москов-

ський царат розпочав поступовий наступ на автономію Гетьманщини. Реформи імператора Петра I мали на меті підпорядкувати всі сфери життя на величезних теренах імперії, зокрема й на українських. Відбувалося закріпачення селян (основного прошарку українського населення), вивезення культурних цінностей. Окремою трагедією стало примусове залучення українців до будівництва Санкт-Петербурга та каналів на Ладозі, яке коштувало життя тисячам козаків. 🇺🇦

Дізнайтеся!

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/BeKtk38B> або кодом, перегляньте відео. Обговоріть у загальному колі вплив подій Північної війни на українські землі. Свої висновки аргументуйте інформацією з відео та знаннями з курсу історії України.

Об'єднавшись у групи, обговоріть різні аспекти теми «Петро I та Україна»: *перша група* – політичні аспекти, *друга* – економічні, *третья* – військові, *четверта* – культурні. Результати обговорення презентуйте на загал, підсумувавши узагальненим висновком.

1. Скільки років минуло від проголошення Московського царства до його перетворення на імперію?
2. Як змінювалися кордони Московської держави впродовж правління династії Романових? Що зумовило ці зміни?
3. Як у Московській державі відбувалося формування абсолютизму?
4. У зошитах заповніть таблицю «Реформи Петра I» за поданим зразком.

Політична сфера	Військова сфера	Промисловість	Адміністративна сфера	Релігія

5. Які верстви населення мають більше прав за станово-представницької монархії, а які – за абсолютизму? Відповідь обґрунтуйте.

§23 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НАРОДІВ СХОДУ

Подумайте!

Розгляньте світлину із зображенням замка Хімедзі, що в Японії, відомого як «замок білої чаплі». Будівництво першої фортеці датують серединою XIV ст., а за доби раннього нового часу вона перетворилася на архітектурний комплекс із 83 споруд. Тоді ж довкола звели кілька оборонних ліній та лабіринт. Замок жодного разу не зазнав ворожих нападів, тож є одним із найкраще збережених у Японії. Які архітектурні особливості відрізняють замок Хімедзі від європейських замків, реконструкції яких бачили на сторінках підручника? Що, на вашу думку, зумовило ці відмінності? Як можна пояснити той факт, що найбільше реконструкції замку Хімедзі припадає саме на ранній новий час?

1. Імперія Сефевидів у Персії. На початку XVI ст. на території Персії існувало декілька самостійних утворень, де не вщухали внутрішні чвари. Один з правителів – шейх Ісмаїл Сефеві – силою зброї об'єднав ослаблені міжусобицями дрібні держави й оголосив себе шахом. Він заснував *династію Сефевидів* (1502–1736) і створив сильну державу, яку сьогодні називають Іраном.

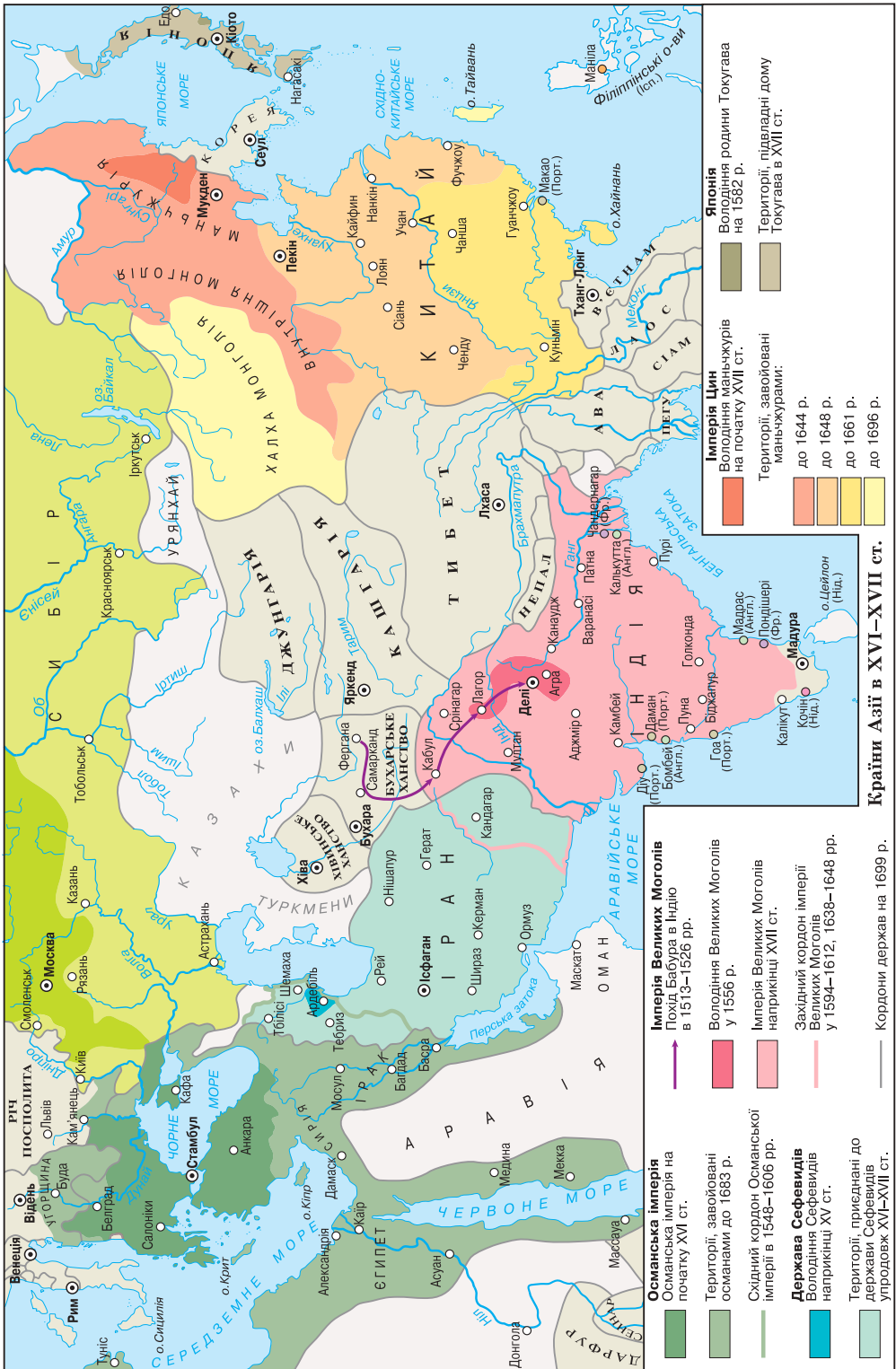
За часів правління Ісмаїла і впродовж усього XVI ст. майже безупинно тривали війни з Османською імперією. Але Сефевидська держава з її відсталою організацією війська та примітивною технікою не могла належним чином протистояти ворогу. Османи зайняли майже все Закавказзя, їхні кораблі контролювали судноплавство в Каспійському морі. Зовнішні поразки та ускладнення внутрішньої ситуації вели до занепаду економіки.

Відновлення могутності Сефевидської держави відбулося за шаха Аббаса I Великого (1587–1629). Готуючись до вирішальної війни з Османською імперією, Аббас створив величезну постійну армію із 120 тис. воїнів. Її ударною силою була 10-тисячна кіннота, яка складалася з гулямів – воїнів, подібних до османських яничар. Аббас спорядив своє військо вогнепальною зброєю та артилерією. Це забезпечило йому перемогу над османами та дало змогу повернути майже всі втрачені території.

Не менш важливою за військову була реформа державного управління. Персія, де утвердився шиїзм, фактично була теократією, без поділу релігійної та політичної влади. Державна рада, що складалася з представників знатних родів, перетворилася на дорадчий орган.

Шах Аббас I приймає Валі-Мухаммад-хана. Фреска. Ісфаган.
Близько 1650 р.

Аббас особисто звільняв та призначав вельмож, зосередивши владу в своїх руках. Перський землеустрій було змінено за османським зразком, причому величезні площі перейшли у власність держави або й самого шаха, що дедалі більше посилювало його позицію. За часів Аббаса в Персії почали карбувати власну монету.

Проте піднесення Персії тривало недовго. Ослаблення шахської влади за наступників Аббаса загостило серед знаті міжусобні чвари. Вирішальним для долі країни став вплив Великих географічних відкриттів, у результаті чого занепад торговельний шлях, що сполучав Європу й Азію через країни Середнього і Близького Сходу. Водночас підняли голови войовничі сусіди: із заходу посилили тиск османи, на сході виникла загроза з боку кочових племен афганців, на півночі з'явився новий суперник – Московія. У протистоянні з противниками Персія втратила значну частину своїх володінь.

Долю країни, яка, здавалося, стояла на краю загибелі, змінив талановитий полководець Надір-хан. Він відвоював майже всі втрачені території і став правителем під іменем *Надір-шаха* (1736–1747). Його не випадково прозвали «Завойовником світу» – за часів його правління до Персії приєднано окремі області Індії, Середньої Азії та Закавказзя. Головною опорою шаха була величезна армія, що вимагало великих коштів. Збільшення податків призвело до повсюдного невдоволення та численних заколотів. Під час одного з них шах загинув. Колись квітуча держава поринула в усобиці та релігійний розбрат і зрештою розпалася на окремі володіння.

Назвіть ключові події з історії держави Сефевидів. Визначте за картою на с. 125, як змінювалася її територія від початку XVI до кінця XVII ст.

2. Індія в епоху Великих Моголів. На початку XVI ст. Індія була однією з найбільших країн світу. Ще 1206 р. тут утворилася могутня держава зі столицею в м. Делі – Делійський султанат. Як і сотні років тому, тут зберігався кастовий поділ суспільства. Незмінною була й замкнутість сільської громади: усім необхідним її члени забезпечували себе самотужки.

Бабура.
Мініатюра
XVI ст.

Водночас у політичному житті Індії відбулися важливі зміни. Країна розпалася на окремі держави, правителі яких постійно ворогували між собою. Міжусобиці розорювали господарство й виснажували народ, що полегшувало вторгнення загарбників. У 1526 р. Північну Індію підкорив полководець *Бабура*. Він був праправнуком завойовника Тимура й далеким нащадком Чингісхана, тому його і всіх, хто прийшов з ним, стали називати моголами. Так виникла *держава Великих Моголів*, влада яких зберігалася в Індії, поки країну не завоювали англійці.

Наприкінці життя Бабура розділив свої володіння між синами. У країні спалахнули міжусобні війни. Спокій установився лише після приходу до влади онука Бабура – *Акбара* (1556–1605). Успадкувавши

лише декілька розорених війною провінцій, він поступово збільшив територію Могольської держави в кілька разів.

Акбар увів єдиний календар і чітку систему рангів на державній службі. Правитель підтримував ремесла й торгівлю, упорядкував податки, значно розширив іригаційну систему та мережу доріг. Усе це забезпечило йому славу великого реформатора. На момент воцаріння Акбара мусульмани володіли Індією вже декілька століть, причому більшість населення сповідувала індуїзм. На відміну від попередників, Акбар припинив гоніння на послідовників індуїзму та скасував особливий подушний податок – джизію, від сплати якого раніше звільняли лише мусульман. Саме за правління Акбара, який увійшов у народну пам'ять як Акбар Великий, держава Великих Моголів досягла найвищого розквіту й перетворилася на імперію.

Онук Акбара *Шах Джахан* (1628–1657) усе життя провів у війнах. Після того як він приєднав Південну Індію, територіальні межі імперії Великих Моголів максимально розширилися. Проте своє ім'я Шах Джахан увічнив не гучними перемогами на полях битв, а спорудженням у місті Агрі усипальниці для померлої дружини – мавзолею Тадж-Махал. Побудований із чудового білого мармуру, увінчаний вишуканими куполами та мінаретами, Тадж-Махал мальовничо віддзеркалюється в прозорій воді басейну, що розташований поруч. Ця дивовижної краси архітектурна пам'ятка є справжньою перлиною світового мистецтва.

Подорожі

Тадж-Махал. Сучасна світлина

З другої половини XVII ст. Великі Моголи стали втрачати колишню могутність. Переможець у черговій боротьбі за трон *Аурангзеб* (1658–1707) – людина сильна, але жорстока, затятий мусульманин, наказав зруйнувати індуїстські храми, а з каміння побудувати мечеті. Правитель заборонив живопис, музику й танці, навіть не дозволяв знатним індійцям їздити на слонах, що для них було страшенною образою. Загальне невдоволення такою політикою вилилося у хвилю народних повстань. Після смерті Аурангзеба імперія Великих Моголів фактично розпалася.

Невпинні міжусобиці остаточно підірвали сили держави й перетворили її на легку здобич для англійців. Вони спочатку розгорнули діяльність Ост-Індської компанії, а згодом взялися засновувати у великих містах торговельні поселення – факторії, укріпивши їх міцними фортецями. Головною суперницею англійців була французька Ост-Індська компанія, але економічна перевага Англії, кращі армія і флот змусили французів поступитися. У 1774 р. англійський парламент видав «Акт про управління Індією» і запровадив посаду генерал-губернатора, яку обійняв один з керівників Ост-Індської компанії. Так було узаконено перетворення торговельної компанії на господаря країни.

Коли постала держава Великих Моголів? Хто був її засновником? За яких умов вона перетворилася на імперію? Схарактеризуйте за картою на с. 125 територію володінь Великих Моголів від часу заснування до кінця XVII ст.

3. Маньчжурське завоювання Китаю. На початку XVI ст. у Китаї проживала найбільша в тогочасному світі кількість населення – понад 100 млн людей. Влада перебувала в руках династії Мін (1368–1644), за правління якої спостерігалось зміцнення китайської економіки. Далеко за межами Китаю цінували високоякісні бавовняні та шовкові тканини, папір, вироби з порцеляни, скла й металів. Постійний попит на зовнішніх ринках існував також на «китайський напій» – чай.

Обробка та приготування чаю. Художник Т. Аллом. Гравюра XIX ст.

На північних кордонах Китаю виникла нова загроза: завершили своє об'єднання і перейшли в наступ племена *маньчжурів* – корінного народу північно-східної області Китаю. Їхні грабіжницькі набіги на китайську територію стали звичайним явищем, але уряд Мін був неспроможний дати відсіч. Невдоволення імператорською владою охопило всю країну й зумовило широке повстання, яке очолив колишній сільський коваль Лі Цзичен. Він захопив низку провінцій та оголосив себе імператором. Налякана повстанням знать звернулася по допомогу до вчорашніх ворогів – маньчжурів. Ті з готовністю відгукнулись і разом з мінським військом розбили повстанців.

Після перемоги маньчжури відмовилися залишити країну. Так до влади прийшла маньчжурська *династія Цин* (1644–1911). Державу очолив спадковий монарх з необмеженою владою – маньчжурський імператор (богдохан). Привілейоване становище належало маньчжурській знаті. На знак покірності маньчжури змушували китайських чоловіків голити частину голови й носити довгу косу. Водночас маньчжури не утискали релігійних почуттів і прав місцевого населення, не втручалися в його традиції.

Екзотичні багатства Китаю – чай, шовк і порцеляна – здавна приваблювали європейців. Купці з Португалії, Голландії, Англії та Франції засновували у прибережних містах свої факторії. Із XVI ст. до країни стали приїжджати католицькі місіонери. Династія Цин протидіяла зростанню європейського впливу й перейшла до політики «закриття» своїх територій для іноземців.

Спочатку китайцям заборонили торгувати поза межами імперії. Під страхом смерті їм не дозволялося будувати великі судна, здатні виходити у відкрите море. Потім заборонили вивозити з країни метали та шовк, украй обмежили продаж чаю. Водночас із Китаю вислали місіонерів.

У 1757 р. за наказом богдохана було закрито для іноземної торгівлі всі морські порти Китаю, крім Гуанчжоу (Кантона). Так завершився процес «закриття» Цинської імперії, що приречило Китай на технічне, економічне й культурне відставання від Заходу.

Маньчжурський полководець Доргонь.
Мініатюра XVII ст.

Магазин порцеляни в Кантоні.
Акварель на шовку.
XVIII ст.

З давніх-давен у Китай проникали різні релігії, зокрема християнство та іслам. Але панівною релігією стало конфуціанство, назване так за ім'ям його засновника Конфуція, який жив у VI–V ст. до н. е.

Основу конфуціанства становлять високі моральні принципи: чесність, справедливість, вірність обов'язку, відданість. Його вимогами є шанування батьків, повага до старших, турбота про молодших, щирість і гуманність. До того ж велика роль належить навчанню, тому що воно вдосконалює людину.

Конфуціанство внесло в життя китайців чіткий порядок. Кожний мусив знати своє місце в суспільстві й не виходити за встановлені межі. Навіть одяг – вишиті на вбранні квіти чи тварини, головний убір чи пояс – мав підкреслювати становище людини. Пересічним китайцям (селянам, ремісникам, купцям) заборонялося носити коштовності, прикрашати свої будинки й навіть користуватися дорогим посудом. Покора імператору була беззаперечною.

Як до влади в Китаї прийшла династія Цин? Що було характерним для її правління? Що зумовило перехід Китаю до «закриття» для іноземців?

4. Сьогуна́т Токуга́ва в Япо́нії. Ще з кінця XII ст. в Японії склалася система влади, за якої державу формально очолював імператор, однак реальної влади він не мав. Вона перебувала в руках військових правителів – *сьогунів*, опорою яких були *самураї* – середні та дрібні феодали-воїни. У результаті тривалих міжусобних війн Японія розпалася на окремі князівства. Понад століття між ними тривала боротьба, яка виснажувала народ і супроводжувалася численними повстаннями.

Сьогу́н Ієясу Токуга́ва.
Близько 1650 р.

Повернути Японію до мирного життя могло тільки її об'єднання та зміцнення центральної влади. Перші успішні кроки в цьому напрямі зробив дрібний землевласник незнатного походження *Ода Нобунага* (1534–1582), який розгромив своїх головних противників і став фактичним главою Японії. Суворими наказами й жорстокими розправами Нобунага поклав край міжусобицям на значній частині країни, однак сам загинув.

Об'єднання країни продовжив його найближчий соратник *Тойотомі Хідейосі* (1536–1598), виходець із селян. Він став одноосібним правителем Японії і здійснив низку реформ, спрямованих на оновлення економічного життя та зміцнення держави.

Невдоволена таким результатом, знать вчинила заколот. Крапку в міжусобній війні поставив *Ієясу Токугава* (1542–1616). Розгромивши суперників, він у 1603 р. оголосив себе сьогуні. Новий правитель насамперед піклувався про зміцнення особистої влади: роздавав своїм прибічникам землі, відібрані у противників. Імператор, і без того позбавлений реальної влади, був повністю ізольований від політичного життя. Місцеперебування свого уряду Ієясу переніс з Кіото, де жив імператор, до Едо (майбутнього Токіо).

Ієясу лише два роки був сьогуні, відмовившись від титулу на користь сина, а сам заглибився у вивчення історії. Проте це було лише вдаваним кроком: жодне важливе рішення не ухвалювали без його участі. Епоха, коли правили спадкоємці Ієясу, тривала 264 роки й відома як *сьогунат Токугава* (1603–1867).

Сімейний храм Токуга́ва.
Гравюра 1857 р.

Сьогуни династії Токугава звели до мінімуму контакти з іноземцями, зокрема європейцями. Першими берегів Японії ще 1543 р. дісталися португальці, яких місцеві мешканці назвали південними варварами. Контакти з європейцями зумовили розвиток торгівлі, знайомство з винаходами, поширення вогнепальної зброї. Сьогуни заборонили не лише християнство, а й в'їзд іноземцям до Японії. Виняток зробили лише для голландців, які допомогли придушити потужне селянське повстання, і для сусідів-китайців. Їхні торговельні судна, хоча й у невеликій кількості, могли заходити в порт Нагасакі. Японцям під загрозою смертної кари не дозволяли залишати межі батьківщини, а також будувати великі, придатні для далекого плавання кораблі. Тож у 1639 р. Японія завершила перехід до політики самоізоляції від зовнішнього світу.

«Самозакриття» Японії тривало 215 років і врятувало її від європейського колоніального поневолення. Але в умовах, коли в Європі розгорталася індустріальна революція, ізоляція приречла країну на технічну відсталість.

Нідерландське торговельне представництво в Нагасакі.
Гравюра 1690 р.

Як було встановлено сьогунат Токугава? Із чим було пов'язано перехід Японії до політики самоізоляції? Які це мало наслідки?

Документ

Прочитайте уривок із «Заповіту» Ієясу Токугави. З якою метою Токугава наголошував на необхідності поширювати в Японії освіту? Дотримання яких правил і чому вимагав від своїх наступників перший сьогун Токугава?

Сьогун має остерігатися, щоб його не вводили в оману родичі... змушуючи користуватися послугами близьких їм осіб і нехтуючи послугами осіб заслужених.

Правителі повинні поводитися відповідно до своїх прибутків і не розкошувати.

У Японії... науки, порівняно з іншими країнами, ще стоять на низькому рівні. Впровадженням шкіл і поширенням освіти слід зробити Японію відомою.

Якщо правитель не знає труднощів свого народу, а народ не знає турбот свого правителя, то заворушення виникнуть самі по собі. Якщо правитель людинолюбний, то держава не має турбот.

Якщо хтось із моїх нащадків зрадить ці правила, то тим самим виявить свою нездатність бути сьогунієм. Це вже не буде мій гідний нащадок.

Дізнайтеся!

Українська та японська культури мають набагато більше спільного, ніж може здатися на перший погляд. Сьогодні в різних регіонах України існують культурні центри, де всі охочі можуть вивчати східні мови, зокрема японську, відвідувати курси традиційних мистецтв, долучатися до видовищних заходів.

Метою діяльності таких центрів є поглиблення взаєморозуміння між народами, взаємозбагачення культур і розвиток міждержавного співробітництва.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/veKtlLo1> або кодом, перегляньте відео та дізнайтеся, що спільного можна простежити в традиціях України та Японії. Як, на вашу думку, японська культура змогла завоювати популярність у всьому світі, навіть попри століття самоізоляції?

Об'єднавшись у пари, прочитайте одне з тверджень Конфуція: «Я часто цілими днями не їм і цілими ночами не сплю, усе думаю, але від цього немає користі. Краще вже вчитися. Вчитися і не розмірковувати – даремна праця; розмірковувати та не вчитися – небезпека». Обговоріть поданий уривок, відповідаючи на запитання: 1) у чому полягає повчальність поданого твердження? 2) чи можна вчитися, не розмірковуючи, та розмірковувати, не навчаючись? 3) як ви розумієте слова «...розмірковувати та не вчитися – небезпека»? 4) чи може твердження бути настановою в реальному житті?

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) прихід до влади маньчжурської династії Цин; б) утворення держави Великих Моголів; в) заснування династії Сефевидів; г) створення сьогунату Токугави.
2. Схарактеризуйте політичну карту Азії в XVI–XVII ст.
3. Чим конфуціанство відрізняється від відомих вам світових релігій?
4. Порівняйте процес самоізоляції в Китаї та Японії: що в них було спільного, а чим відрізнялися.
5. На прикладі релігійної політики Акбара та Аурангзеба висловіть думку про те, як життя пересічної людини залежить від особи правителя. Чи поділяєте думку Ієйсу Токугави «Якщо правитель людинолюбний, то держава не має турбот»? Відповідь обґрунтуйте.

§24 ВІЙНИ ЗА ПЕРЕДІЛ ЄВРОПИ І СВІТУ

Подумайте! Роздивіться картину та прочитайте замітку. Що зумовило появу постійних дипломатичних представництв? Чому європейських послів називали «почесними шпигунами»? Пригадайте, у якій середньовічній імперії було закладено основи європейської дипломатії. Яку роль виконує дипломатія в сучасному світі?

Розвиток відносин між європейськими державами зумовлював зміни в дипломатичній діяльності. Раніше кожне посольство відряджалося з конкретним дорученням та припиняло свою роботу одразу після його виконання. У XVI ст. така тимчасова форма дипломатичних зв'язків була вже недостатньою. Виникла потреба у створенні постійних дипломатичних представництв у інших країнах.

Тогочасного посла не випадково називали «почесним шпигуном»: пе-

Посланці. Художник
Г. Гольбейн Молодший. 1533 р.

ребуваючи в іншій країні, він збирав корисну для своєї держави інформацію та регулярно, інколи двічі на день, надсилав на батьківщину довгі звіти. Уряд отримував від послів повідомлення про стан військ, фінансові можливості, події внутрішнього життя інших країн. Усе це впливало на вибір союзників, дозволяло користатися зі слабкості противників, своєчасно коригувати зовнішню політику. Інколи після поразки у війні дипломати буквально рятували свого монарха від принизливого договору.

Дипломатія стає справжнім мистецтвом. Складається певний порядок прийому послів і надання їм необхідних почестей – дипломатичний церемоніал. За тим, як його дотримувалися, можна було скласти враження про відносини між країнами. Урочистий прийом означав повагу до країни, яку представляв посол; стриманий і холодний – зневагу чи неприховане невдоволення її політикою.

Виникнення постійної дипломатії зумовило появу спеціальних трактатів, які фіксували права та обов'язки посла, правила його поведінки. Загальноновизнаним став принцип посольської недоторканності. Важливими досягненнями позначився розвиток міжнародного права. Отримали наукове обґрунтування норми взаємовідносин між державами під час війни і миру, правила користування морями, поняття про непорушність міжнародного договору.

1. Тридцятилітня війна. На початку XVII ст. вибухнув збройний конфлікт, який, то затухаючи, то розгоряючись з новою силою, палав у Європі 30 років. Цей перший загальноєвропейський конфлікт увійшов в історію під назвою *Тридцятилітня війна (1618–1648)*.

Причиною війни був розбрат католицьких і протестантських князів Німеччини та створення у Європі двох ворожих військово-політичних таборів. Один із них – Католицьку лігу – утворили габсбурзькі Австрія та Іспанія спільно з німецькими католицькими курфюрстами. Вони прагнули придушити протестантизм у Німеччині та Нідерландах і поширити там свій вплив.

Суперницею Католицької ліги стала Протестантська унія (Англія, Швеція, Данія, Республіка Об'єднаних Провінцій та протестантські князі), до якої приєдналася католицька Франція. Усі країни мали територіальні претензії і не могли допустити, щоб Габсбурги встановили контроль над областю Рейну, Нідерландами й Північною Німеччиною.

Приводом до війни стало повстання у Празі, де у травні 1618 р. озброєні захисники чеської незалежності розігнали уряд, сформований із прибічників Габсбургів. У відповідь велике католицьке військо вирушило проти повстанців і в 1620 р. розгромило їх у битві біля Білої Гори.

Чехією прокотилася хвиля масових вигнань протестантів і жорстоких розправ над бунтівниками. Потім війна перекинулася на територію Німеччини, де перемагали також католики. Це створювало умови для встановлення панування Габсбургів на Балтиці та викликало занепокоєння у протестантських правителів Північної Європи. Воєнні дії проти Габсбургів почала Данія.

Альбрехт фон
Валленштейн.
Художник А. ван
Дейк. 1629 р.

Для боротьби з протестантами імператору Фердинанду II потрібна була власна армія. Її запропонував створити чеський дворянин Альбрехт Валленштейн – хоробрий воїн і талановитий полководець. Він набрав багатотисячне військо та завдав данцям декілька нищівних поразок. Справа протестантів здавалася програною, але тут у війну вступила Швеція.

У 1630 р. військо під командуванням видатного полководця короля Густава II Адольфа почало наступ. Переможним маршем воно пройшло всю Німеччину й у 1632 р. зійшлося з католиками у вирішальній битві біля містечка Лютцена поблизу Лейпцига. Під ударами шведів Валленштейн відступив, але в розпалі бою загинув Густав Адольф. Протестанти втратили свого кращого полководця, а невдовзі було вбито і Валленштейна.

Лише після цього Франція розпочала бойові дії, адже кардинал Рішельє чекав вигідного моменту. Під час війни він виявив неабиякий військовий талант. Разом зі шведами французи здійснили низку успішних операцій. Становище протестантів поступово покращилося, однак загалом війна велася мляво. Сили країн-учасниць були виснажені, землі Німеччини, Австрії та Чехії вкрай розорені, а їхнє населення скоротилось у декілька разів. Усією Європою дедалі голосніше лунали заклики до миру.

Коли розпочалася Тридцятилітня війна? Що було причиною та приводом до неї? Які країни брали в ній участь?

Документ

Прочитайте уривок з донесення французького дипломата Фанкана про міжнародне становище в Європі (1627 р.). Схарактеризуйте ставлення французького посла до Габсбургів. Як фраза «Отже, уся Німеччина, якщо вона буде підпорядкована Габсбургам... стане для них міцним п'єдесталом для того, щоб спорудити на ньому монархію» свідчить про причини війни?

Король Густав II
Адольф. Художник
Я. Хофнагель.
1624 р.

...Габсбурги знайдуть кошти створити та екіпірувати флот, щоб тримати в шорах північ, тривожити південь; у них знайдуться сили не лише для того, щоб перешкоджати торгівлі данців, англійців та французів, а й для того, щоб захопити те, що їм не належить, і повернути те, що вони втратили. Ось чому вони поводитимуться так уперто і з таким піднесенням атакують усіма своїми силами короля Данії, міста Нижньої Саксонії, більшу частину яких вони вже зайняли.

Трохи не вистачає їм для того, щоб стати власниками всього, і вони доб'ються цього, якщо дозволити їм діяти без перешкод і якщо король Данії капітулює. Отже, уся Німеччина, якщо вона буде підпорядкована Габсбургам, допоможе

підвестися останнім і стане для них міцним п'єдесталом для того, щоб спорудити на ньому монархію та взяти гору над усім християнським світом.

Україна і світ

Участь у подіях Тридцятилітньої війни брали лісовчики – так називали особливі підрозділи польської кінноти, до складу яких входили серед інших і запорозькі козаки. Вони були найманцями на службі в австрійського, іспанського та інших монархів. Свою назву отримали за прізвищем організатора – професійного вояка шляхетського походження Олександра-Йосипа Лісовського. До загонів обирали найкращих кавалеристів із бойовим досвідом, яких вирізняла хоробрість, рішучість. У різні роки лісовчики воювали в Чехії, Словаччині, Моравії, Німеччині, Франції, спільно з військами Габсбургів зайняли Мілан. Близько 1635 р. підрозділи було розформовано.

Лісовчик. Художник Рембрандт. 1655 р.

2. Вестфальська система міжнародних відносин. Мирний конгрес проходив у німецькій Вестфалії і тривав близько семи років. Нарешті в **1648 р.** в Мюнстері було підписано договір, який підбив підсумки Тридцятилітньої війни, – *Вестфальський мир*. Чи не вперше у світовій історії війна завершилася завдяки мирним переговорам, а не силі зброї.

Укладання миру в Мюнстері. Художник Г. Терборх. 1648 р.

Вестфальський мир закріпив нове співвідношення сил в Європі: переважання Іспанії та Священної Римської імперії відійшло в минуле, натомість посилилися Швеція і Франція. За умовами договору Швеція отримала низку територій у Північній Німеччині, що дозво-

лило їй посісти панівні позиції на Балтиці. Франція заволоділа більшою частиною багатих провінцій Ельзасу та Лотарингії та перетворилася на наймогутнішу в Європі державу. Європейські країни визнали незалежність Нідерландів і Швейцарії.

Найбільших збитків від війни зазнала Німеччина: частина її земель знелюдніла й буквально лежала в руїнах. Вестфальський мир остаточно закріпив самостійність окремих німецьких князівств, тобто політичну роздробленість країни. Співвідношення сил за Вестфальським миром визначило ситуацію в Європі на наступні десятиліття. Тривала й виснажлива війна забрала безліч людських життів, принесла горе та розорення цілим народам.

Отже, сформувалася *Вестфальська система міжнародних відносин*, що заклала основи сучасного світового порядку:

- поділ світу на національні держави;
- зрівняння в правах католиків і протестантів;
- утвердження принципу державного суверенітету – незалежності держави в міжнародних відносинах – і верховенства державної влади;
- з'явилося власне поняття «міжнародного права» як відносин між державами, а не правителями, – представниками династій;
- принцип балансу сил, щоб уникнути домінування однієї держави;
- зрівняння європейських монархів між собою (імператора, королів, князів);
- принцип невтручання однієї держави у внутрішні справи іншої.

Яким стало співвідношення сил у Європі за підсумками Тридцятилітньої війни? На яких засадах базувалася Вестфальська система міжнародних відносин?

Дізнайтеся!

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/aeH9omiD> або кодом, перегляньте відео. У загальному колі обговоріть наслідки Тридцятилітньої війни та Вестфальського миру.

В «Українській дипломатичній енциклопедії» (Київ, 2004 р.) зазначається, що Вестфальським мирним конгресом було «зафіксовано нове співвідношення сил у Європі, у якому провідну роль відігравали великі держави: Франція, Англія, Швеція, Австрія та Річ Посполита». Напишіть 5–10 речень, у яких розкрийте власне бачення поняття «велика держава». Чи залишаються тодішні великі держави такими й сьогодні?

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) битва біля містечка Лютцен поблизу Лейпцига; б) підписання Вестфальського миру; в) повстання в Празі; г) битва біля Білої Гори.
2. На контурній карті позначте держави – учасниці Тридцятилітньої війни, позначивши кольором коаліції, до яких вони належали.
3. Чому дипломатію називають мистецтвом? Як думаєте, чому попри розвиток дипломатії війни не стали надбанням минулого?
4. Укладіть блок-схему (ментальну карту) до поняття «Тридцятилітня війна».
5. Чи було питання рівності католиків та протестантів ключовою причиною Тридцятилітньої війни? Якими були інші причини?

§25 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «ДЕРЖАВИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ»

1. Мислимо просторово. Спираючись на знання про події Англійської революції, позначте на контурній карті різними кольорами: а) території, підконтрольні парламенту станом на 1643 р.; б) території, які перейшли під контроль парламенту в 1643–1645 рр.; в) території, які залишались вірними Карлу I. За потреби завантажте контурну карту за посиланням <https://cutt.ly/cel4B2wf> або кодом.

2. Мислимо хронологічно. Річ Посполита як держава припинила своє існування в 1795 р. в результаті третього поділу її територій між сусідніми державами. Визначте, скільки часу пройшло з моменту утворення Речі Посполитої до її розпаду. З'ясуйте, якими були сильні та слабкі сторони такої унікальної форми правління, як шляхетська республіка.

3. Мислимо критично. Проаналізувавши матеріали підручника, з'ясуйте, які причини вплинули на зростання могутності Османської імперії. Визначте головні напрямки завойовницьких походів турків-османів, заповнивши таблицю.

Дата	Напрямки походів

4. Мислимо системно. Спираючись на матеріал теми, продовжіть укладати в зошиті синхронізовану таблицю подій всесвітньої та української історії за поданим зразком.

Світ у добу раннього нового часу	
Світ	Україна

5. Проєктне завдання. Уявіть, що поселенці перших англійських колоній вели сторінки в соціальних мережах (інстаграм, фейсбук). Яку інформацію вони могли там висвітлювати? Створіть зразок такої сторінки та презентуйте свою роботу в класі.

6. Онлайн-тестування. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/wezQ3vMY> або кодом, виконайте контрольні тести до теми «Держави раннього нового часу».

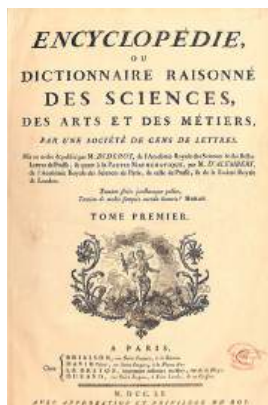
Розділ 4

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА ТА ЗАРОДЖЕННЯ МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА

§26 ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Подумайте! Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар. Що об'єднує подані зображення? Чи є енциклопедії у вашій домашній бібліотеці? Як саме? Як ви розмістите вислів «ходяча енциклопедія»? Про кого так кажуть?

Титульна сторінка першого тому видання «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел». 1751 р.

Обкладинка «Енциклопедії історії України» – багатотомного видання 2003–2013 рр., у якому висвітлено основні події української минувшини

Обкладинка «Великої дитячої енциклопедії». 2016 р.

Енциклопедія – науковий довідник, що об'єднує найістотніші відомості з усіх галузей знань чи якої-небудь однієї галузі, розміщені в алфавітному або тематичному порядку.

1. Сяйво Просвітництва. На межі XVII–XVIII ст. в Європі склалася нова ідейна течія – *Просвітництво*. Його виникнення було зумовлено суспільними змінами, які відбувалися під впливом розвитку капіта-

лізму, науково-технічного перевороту й поширення раціоналізму – віри в безмежні можливості людського розуму. Чи не головною причиною появи Просвітництва стала криза релігії, викликана падінням авторитету церкви в боротьбі католиків і протестантів у XVI–XVII ст.

Словник

Просвітництво – ідейна течія в різних країнах Європи в кінці XVII – XVIII ст., заснована на переконанні про вирішальну роль розуму та знань, природні права людей та їхні політичні свободи.

XVIII ст. увійшло в історію як *доба Просвітництва* – епоха змін та оновлення, для якої характерні такі особливості:

- якісні зміни в усіх сферах життя: релігії та політиці, освіті й вихованні, культурі й мистецтві, науці й техніці;
- нові суспільні ідеали: мир, ненасильство, віротерпимість, вільнодумство, свобода, добробут і щастя людей;
- політична стабільність і зростання економіки;
- поліпшення побутових умов і здобутки в культурі;
- поширення ідеалів Просвітництва як у Європі, так і в Новому світі.

Мислителі тієї епохи – *просвітники* – вірили в «природне світло розуму». На їхню думку, людина як істота розумна покликана перебудувати суспільство на розумних засадах, варто лише використати закладені в кожному здібності. Для цього людей потрібно виховувати й освічувати, а в суспільстві поширювати корисні знання та наукові відкриття. XVIII ст. у європейській історії не випадково називають «добою розуму».

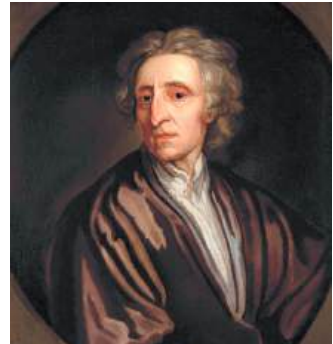

Коли зародилося Просвітництво? У чому полягали його ідеї? Які характерні особливості доби Просвітництва?

2. Нові ідеї. Головні ідеї Просвітництва зародилися в Англії, яка в XVII ст. помітно випередила більшість європейських країн в історичному розвитку й стала своєрідним зразком суспільного прогресу.

Основи англійського Просвітництва заклав видатний мислитель *Джон Лок* (1632–1704). Він стверджував, що від народження всі люди створені рівними, а тому мають природні права на життя, свободу і власність. Для забезпечення та захисту цих прав люди добровільно укладають між собою суспільний договір, який слугує підґрунтям для створення держави й виникнення державної влади. У разі порушення державною владою суспільного договору та зазіхання з її боку на особисту свободу і власність підданих народ має законне право змінити таку владу.

Дж. Лок замислювався над тим, як уникнути надмірного посилення державної влади. Так виникла ідея про її поділ: законодавча влада мала надаватися представницькому органу – парламенту, а виконавча – монарху й уряду.

Джон Лок.
Художник Г. Неллер.
1704 р.

Британія подарувала світові також економічну науку. Її батько, *Адам Сміт* (1723–1790) уважав працю джерелом багатства, а людину – основою суспільства. Учений сформулював поняття «невидима рука ринку»: окрема особистість, прагнучи до власної вигоди, незалежно від її волі і свідомого бажання, сприяє досягненню економічної вигоди та користі для всього суспільства. Теорія А. Сміта мала вплив на економічну політику більшості держав.

Найчисленніше коло талановитих просвітників сформувалося у Франції. Завдяки цьому країна перетворилася на центр європейського інтелектуального життя. Звідси дух Просвітництва поширився всією Європою. Одним із засновників французького Просвітництва був *Шарль Монтеск'є* (1689–1755). Він критикував французький абсолютизм і з повагою ставився до англійської парламентської монархії. Услід за Локом Монтеск'є у творі «Про дух законів» розробляв теорію поділу влади на законодавчу (парламент), виконавчу (монархія) і судову владу з тим, щоб кожна з них могла бути противагою іншій. Цей принцип Монтеск'є вважав ключовим у справі забезпечення законності.

Найпомітніша постать французького Просвітництва – *Марі Франсуа Аруе*, більш відомий під псевдонімом *Вольтер* (1694–1778). Різнобічно талановита людина, він був філософом, істориком, письменником. Роки, проведені в Англії, зміцнили його прихильність до політичної свободи та релігійної терпимості. Засуджуючи могутність та багатство католицької церкви, Вольтер вважав релігію опорою моралі, необхідною для суспільства, але водночас рішуче виступав за свободу віросповідання і прославляв ідею віротерпимості. Він мав такий вплив на сучасників, що XVIII ст. й тепер нерідко називають добою Вольтера.

Вольтер. Художник
М. К. де Латур.
Близько 1736 р.

Шарль де Монтеск'є.
Невідомий художник.
1728 р.

Новий етап у розвитку французького Просвітництва пов'язаний з ім'ям *Жана-Жака Руссо* (1712–1778). Він поділяв загальну ідею просвітників про те, що природа є величезною гармонійною системою, а людина – її складовою частиною. Але, на відміну від них, Руссо був переконаний: люди самі зруйнували цей «природний стан», оточивши себе різними установами, створення яких суперечить закону природи.

Мислитель не визнавав позитивних наслідків прогресу й закликав повернутися до життя на лоні природи. Виховання в розумінні Руссо – це розвиток природних здібностей. Його ідеал – тихе й розмірене сільське життя за повсякденною працею, невігядливий побут і дозвілля. Руссо не просто протиставляв природу й тогочасну цивілізацію, а стверджував, що розвиток науки й мистецтва псує суспільство. Це спричинило обурення в середовищі просвітників і дошкульну критику з боку Вольтера.

Свій погляд мав Руссо й на державну владу. Найдосконалішим йому здавалося суспільство, засноване на договорі всіх громадян. Це мала бути держава вільних і об'єднаних у могутній колектив рівних людей – республіка.

Жан-Жак Руссо.
Художник
М. К. де Латур.
XVIII ст.

Чому, на вашу думку, ідеї Просвітництва зародилися саме в Англії? У чому полягали погляди А. Сміта на розвиток економіки? Чому Монтеस्क'є надавав великого значення поділу влади на три гілки? Чому XVIII ст. називають добою Вольтера? Чим погляди Ж.-Ж. Руссо відрізнялися від ідей інших просвітників?

Прочитайте уривок з трактату Жана-Жака Руссо «Про походження і причини нерівності серед людей». Як в уривку відображено погляди мислителя на право приватної власності та її вплив на суспільство? Як ви розумієте термін «громадянське суспільство»? Чи може воно існувати без привласнення землі та інших багатств окремими особами?

Перший, хто, огородивши ділянку землі, сказав: «Ця земля моя» і знайшов людей, достатньо наївних, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Скількох нещастів і жахів позбавив би рід людський той, хто крикнув би, вириваючи кілки й засипаючи рови: «Бережіться, не слухайте цього ошуканця! Ви загинете, якщо забудете, що плоди землі належать усім, а земля – нікому».

3. Енциклопедисти. Справжнім шедевром епохи Просвітництва стала «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» – універсальне довідкове видання, яке склали найвідоміші просвітники (енциклопедисти). Її перший том вийшов у 1751 р. з-під пера двох авторів – філософа *Дені Дідро* (1713–1784) і математика *Жана д'Аламбера* (1717–1783). Вони вірили, що знання та освіта здатні перетворити світ, а тому прагнули донести до читача найновішу інформацію про стан науки, мистецтва та розвитку ремесел.

На запрошення Дідро й д'Аламбера статті для «Енциклопедії» писали справжні знавці своєї справи – відомі вчені та письменники. Чимало з них висловлювали надто сміливі судження, через що видавців звинуватили в поширенні небезпечних ідей. Д'Аламбер залишив

Символ масонства – всевидяче око на Аахенському соборі. Сучасна світлина

«Енциклопедію», а Дідро навіть потрапив на деякий час до королівської в'язниці. Але попри всі негаразди «Енциклопедія» продовжувала виходити. Загалом було видано 35 томів, які містили не лише статті, а й ілюстрації та таблиці.

«Енциклопедія» швидко розповсюджувалася, замінюючи багатьом підручники й навіть цілі бібліотеки. Вона сприяла поширенню знань серед незмірно більшої, ніж раніше, кількості людей, укоріненню релігійної терпимості й здорового глузду. Їй належала чимала заслуга у формуванні нової людини – активної, заповзятливої, спрямованої в майбутнє, яка прагнула особистого й суспільного добробуту.

Помітним явищем історії Європи XVIII ст. стало **масонство** (від франц. *вільний каменярь*) – релігійно-етичний рух, що зародився та оформився на початку століття в Англії. Свою назву, організацію (масонські ложі), статут та символи масони запозичили із середньовіччя – від цехових майстрів та чернечо-рицарських орденів. Найвищою метою «каменярів» було створення таємної світової організації, яка об'єднала б людство в мирному братському союзі. Знаряддям у цьому мала бути не зброя, а наука та розум.

Хто й коли видав першу енциклопедію? Що це було за видання? Який вплив мала «Енциклопедія» на освіту та розвиток читацької аудиторії? З якою метою було створено організацію масонів?

4. Формування сучасного світського світогляду. Якщо за доби середньовіччя панував релігійний світогляд, то гуманісти здійснили перші спроби поставити в центр буття людину. Що ж до просвітників, то для них був властивий світогляд, заснований на науці, розумі, доказах і різноманітності.

Віра в силу знань, у досягнення науки й техніки дала поштовх для виникнення ідеї *прогресу* – неухильного просування людства вперед, до кращого життя, а не до кінця світу, як вважалося раніше.

Науковий прогрес сприяв формуванню нової картини світу. Вчені дійшли висновку, що в природі панує гармонія, світ існує і розвивається за чіткими законами. Вони вважали, що наука може приносити практичну користь, а її основним інструментом є розум.

З кінця XVII ст. вчені дедалі частіше порушували питання, чи можна застосувати методи, якими послуговується наука, до суспільства. Тоді його, як і природу, можна було б перетворювати та покращувати.

Просвітники не лише показали людям ідеал, до якого варто прагнути. Вони були готові боротися з тими, хто перешкоджав цьому ідеалу забобонами, невіглаством, протистояти недосконалим правителям та навіть церкві, яка ошукує людей. Вважаючи її поганим посередником між людьми та Богом, Вольтер навіть закликав «Розчавити гадину!».

Що таке ідея прогресу і в чому полягає її значення для суспільства? Як науковий прогрес впливав на формування світогляду?

Україна і світ

2022 р. Україна та світ відзначали 300-річчя від дня народження видатного українського гуманіста-просвітника Григорія Сковороди (1722–1794). Багатогранність таланту мислителя вражає: він був мандрівником, письменником, музикантом, знавцем Святого Письма. І все ж заслуга Г. Сковороди насамперед у тому, що він створив викінчену філософську систему («про дві натури та три світи»), у центрі якої щастя людини та шляхи його досягнення.

Своєю творчістю Г. Сковорода посприяв становленню нової української літератури, чи не вперше ввівши в неї самобутні образи пересічних українців. Освіту та відродження духовності українського народу він уважав запорукою державності. Г. Сковорода посідає чільне місце в історії української та світової культури. 🇺🇦

Григорій
Сковорода.
Невідомий
художник.
XVIII ст.

Дізнайтеся!

Переїшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/zeKA2NtN>, перегляньте відео про Дені Дідро. Що нового дізналися про видатного мислителя та його роботу над виданням енциклопедії? Що у відео зацікавило найбільше? Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, підготуйте біографічну довідку про художника, пензлю якого належить поданий портрет Дідро.

Дені Дідро.
Художник
Д. Левицький.
1773 р.

Проведіть гру. Об'єднайтеся в групи по двоє-четверо та оберіть просвітника, погляди якого хотіли б презентувати: Дж. Лока, А. Сміта, Ш. Монтеск'є, Вольтера чи Ж.-Ж. Руссо. Розподіливши між собою ролі, мислителі по черзі знайомлять аудиторію зі своїми головними ідеями. Інші учні та учениці ставлять їм запитання, оцінюючи відповідь оплесками. Перемогу здобуде той чи та з класу, хто отримує найгучніші овації.

1. Хто з перелічених діячів міг читати перший том видання «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел», який вийшов друком 1751 р.: а) Людовік XIV; б) Вольтер; в) Сулейман I Пишний; г) Монтеск'є; г) Олівер Кромвель; д) Григорій Сковорода?
2. Покажіть на карті країни, де ідеї Просвітництва були найбільш поширені.
3. Чому XVIII ст. в європейській історії називають «добом розуму»?
4. Порівняйте погляди на державу і суспільство провідних мислителів доби Просвітництва Дж. Лока, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, взявши до уваги їхні ідеї про державний устрій, поділ державної влади та права людей.
5. Як Вольтер ставився до релігії та ідеї віротерпимості?

§27 КУЛЬТУРА І МИСТЕЦТВО ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Подумайте! Роздивіться репродукцію картини «Портрет інфанти Маргарити» з колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, що в Києві. Тривалий час полотно приписували пензлю видатного іспанського живописця Дієго Веласкеса. Утім, згідно з останніми дослідженнями, автором вважають Мартінеса дель Масо. Картину придбано в Берліні 1912 р., і відтоді вона є окрасою Музею Ханенків. Подумайте, як поява портрета як жанру живопису пов'язана з гуманістичним рухом та зміною світогляду в ранній новий час.

Інфанта Маргарита.
Художник
М. дель Масо.
1665 р.

1. Епоха бароко. Разючі зміни, що відбувалися у світосприйнятті людей на межі XVI–XVII ст., не могли не вплинути на мистецтво. На зміну врівноваженому й гармонійному мистецтву Відродження приходить новий художній стиль – *бароко* (від італ. – *вигадливий, дивний*). Він виник в Італії та стрімко поширився всією Європою.

Словник

Бароко – стиль, що переважав у мистецтві Європи з кінця XVI до середини XVIII ст. Його характерними ознаками є особлива пишність і велич, підкреслена декоративність і насиченість.

Справжній переворот у живописі здійснив італієць *Мікеланджело да Караваджо* (1573–1610). Він перший зобразив світ неприкрашеним, начебто зупинивши на своїх картинах мить реального життя. Надзвичайної достовірності персонажів художник досягав за допомогою улюбленого мистецького ефекту – світлового контрасту, гри світла й тіні.

Вечеря в Еммаусі. Художник М. да Караваджо. 1599–1602 рр.

Неперевершеним «королем живописців» по праву вважається фламандець *Пітер Пауль Рубенс* (1577–1640). Він надав мистецтву бароко нового подиху, внісши в нього традиції античності та Відродження – зображення оголеного тіла й радості буття. Його картини нібито випромінюють життєву силу. Рубенс був прекрасним колористом і вмів напрочуд точно передавати всі відтінки кольору. Як нікому, йому вдавалося виписати фактуру тканин, блиск прикрас, пухнастість хутра. Великий фламандець створив також свій напрям у портретному живописі – парадний портрет, тобто зображення видатної особи в ореолі слави й величі.

Вершиною іспанського живопису є творчість *Дієго Веласкеса* (1599–1660). У 24 роки він став придворним художником короля Філіппа IV і, залишаючись ним до кінця життя, переважно писав портрети. Веласкес створив галерею зображень членів королівської сім'ї та їхнього оточення, відзначених глибоким проникненням у внутрішній світ і психологію персонажів.

Пітер Пауль Рубенс.
Автопортрет
з Ізабеллою Брант.
1609 р.

Філіпп IV.
Художник
Д. Веласкес.
Близько 1632 р.

Повернення блудного
сина. Художник
Рембрандт.
1668–1669 рр.

У Голландії художники відмовилися від релігійних сюжетів. У пошуках нових тем вони звернулися до навколишньої дійсності: малювали портрети, сценки з повсякденного життя, пейзажі, натюр-морти.

Найяскравішою постаттю голландської школи був *Рембрандт ван Рейн* (1606–1669). З глибокою любов'ю і теплом малював він портрети дружини й сина, інших близьких людей. Художник залишив понад 60 автопортретів, дивлячись на які, можна уявити світ його думок і почуттів у різні періоди життя. Творчий шлях Рембрандта завершує картина «Повернення блудного сина» – розповідь художника про любов, яка все прощає, і щире каєття.

Де й коли зародився стиль бароко? У чому полягає його своєрідність? Назвіть найяскравіших представників цього напрямку в живописі.

Видатним представником мистецтва бароко був архітектор і скульптор *Джованні Лоренцо Берніні* (1598–1680). Найяскравіший твір майстра – ансамбль перед собором Святого Петра у Ватикані. Безліч різномовних прочан, які збиралися перед головним храмом католицького світу, повинні були відчувати тут свою духовну єдність. Для втілення цієї ідеї Берніні знайшов геніальне рішення. Перед собором він спорудив величну площу з обеліском і фонтанами й надав їй форму овалу, який обрамляли дві колонади. Загальний обрис ансамблю нагадує ключ, що мало символізувати слова Христа, звернені до першого єпископа Риму апостола Петра: «І дам тобі ключі Царства Небесного».

Площа Святого Петра. Ватикан. *Сучасна світлина*

Україна і світ

Відгомін європейського бароко долинув і до українських земель, де під впливом місцевих традицій витворився самобутній мистецький стиль – українське, або козацьке, бароко. Перлинами української барокової архітектури є Успенський собор та Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, дзвіниця собору Софії Київської, Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві, церква Катерини та будівля колегіуму в Чернігові. Бароковий храм був однаковим з усіх боків, не маючи чітко вираженого фасаду. Найбільше таких споруд зведено за гетьманування Івана Мазепи. 🇺🇦

Чернігівський колегіум. *Сучасна світлина*

2. Французький класицизм. У Франції в середині XVII ст., із розквітом абсолютної монархії, утвердився новий художній стиль – *класицизм*. Назва «класицизм» означає «заснований на класиці», тобто на творах, визнаних вершиною досконалості. Такими для митців класицизму були пам'ятки античності та мистецтва Відродження. Інші європейські країни відчували на собі вплив класицизму, але загалом зберігали вірність бароко.

Словник

Класицизм (від італ. – *зразковий*) – напрям європейської літератури та мистецтва XVII – початку XIX ст., зразком для якого було мистецтво доби античності та Відродження.

Творці класицизму вірили, що мета мистецтва полягає в перетворенні світу й людини, у втіленні ідеалів краси в життя. Однак на службі монархії новий стиль дедалі більше набував ознак пишної та холодної урочистості.

Головне гасло класицизму – «Розум і порядок у всьому». Його теоретики були переконані, що основу краси в мистецтві закладають чіткі правила. Кожний жанр, кожний витвір мистецтва потрібно створювати за певними законами, не виходячи за їхні межі.

Вищі досягнення класицизму пов'язані з театром. Першорядна роль належала драматургії, яка ґрунтувалася на правилі трьох єдностей – часу, місця та дії. Це означало, що всі події класичної п'єси повинні були вкладатися в одну добу, відбуватися в одному місці й розвиватися в рамках лише однієї сюжетної лінії з невеликою кількістю персонажів. Актори піднесено декламували, герої та героїні, яких вони зображували, завжди залишалися величними.

Репертуар французького театру доби класицизму містив як трагедії, так і комедії. Найвідомішим автором комедій був *Мольєр* (1622–1673). У своїх п'єсах він тісно поєднав комічне й трагічне, висміював вади тогочасного суспільства: нахабне лицемірство священників («Тартюф»), безглузде прагнення розбагатілого буржуа бути подібним до дворянина («Міщанин-шляхтич»), дурість і жадібність вельмож («Витівки Скапена»).

Вершиною французького класицизму в живописі стала творчість *Нікола Пуссена* (1594–1665). Сюжети його картин переважно навіяні античними образами та мають літературну основу. Чимало полотен – це пейзажі, завжди населені міфічними й біблійними героями. Пуссен оспівував могутній розум, прекрасний світ і досконалих героїв, вірних своєму громадянському обов'язку.

Утіленням нового стилю в архітектурі став Версаль – плід спільної праці числен-

Мольєр у ролі Цезаря
в опері «Смерть
Помпея».
Художник
Н. Міньяр. 1658 р.

Вознесіння
Богородиці.
Художник
Н. Пуссен. 1650 р.

них архітекторів, скульпторів і садівників. У королівській резиденції класична архітектура поєдналася з розкішним інтер'єром – медальйонами, арками й колонами, виготовленими з бронзи, мармуру й цінних порід деревини, а також із художнім розписом стін і склепінь, скульптурою й меблями, ландшафтом і парком.

У чому полягали особливості класицизму? Чим цей стиль відрізнявся від стилю бароко? Які досягнення стилю класицизм у різних галузях мистецтва?

3. Світ мистецтва рококо. З приходом епохи Просвітництва нові віяння проникали й у мистецтво. На зміну строгому класицизму прийшов художній стиль *рококо*. Його улюблений мотив – витончений завиток, схожий на вигадливий силует морської мушлі. Це надавало мистецтву легкості й опатності. Увага митців була прикута до почуттів людини. Навіть про серйозні речі вони прагнули говорити невимушено й дотепно, оспівуючи радість життя.

Словник

Рококо (франц. – *мушля*) – напрям у європейському мистецтві XVIII ст., який пов'язаний з аристократичною культурою. В архітектурі для нього властива вишукана складність форм і вигадливі орнаменти, у музиці – граціозність, в образотворчому мистецтві – манірність образів.

У живописі запанувало вічне свято безтурботних персонажів. Французький художник *Антуан Ватто* (1684–1721) створив новий, далекий від непривабливої дійсності світ – світ, сповнений чистоти, кохання, світлого смутку й радості.

Актори французького театру. Художник А. Ватто. Близько 1711–1718 рр.

Із середини XVIII ст. на зміну рококо прийшов неокласицизм, тобто новий класицизм. Поштовхом до його виникнення стали досягнення археології. Знайдені пам'ятки неперевершеної краси й досконалості викликали величезний інтерес до античної культури. Вона більше, ніж грайливе рококо, відповідала ідеям служіння батьківщині та громадянського обов'язку, які щодалі голосніше лунали в суспільстві. У XVIII ст. різко зменшилася залежність художника від замовників. Головним суддею творів мистецтва стала громадська думка.

Які нові художні стилі з'явилися в європейському мистецтві в епоху Просвітництва? Якими були їхні характерні особливості?

4. Музика і театр XVIII ст. Під впливом загальних змін у суспільстві новим змістом наповнювалася музика. З'явилися твори на релігійні сюжети, які можна було виконувати не обов'язково в церкві. Вони отримали назву «духовні». Ораторії – великі твори для соліста, хору та оркестру – німецького композитора *Георга Фрідріха Генделя* (1685–1759) передавали велич певної біблійної події та її значення для людства. Кантати (подібні до ораторій, але коротші твори) *Йоганна Себастьяна Баха* (1685–1750) звучали з дивовижною емоційною силою. Вони допомагали людині краще зрозуміти окремі епізоди біблійної історії, викликали в неї глибокі переживання, пов'язані з вірою в Бога.

Водночас зросло значення світської музики. Вона звучала при дворах монархів, у салонах аристократів, у театрах, доступних для всіх прошарків суспільства. В Італії основним різновидом музичного мистецтва стала опера. Цьому сприяло те, що італійські співаки й музиканти отримували професійну підготовку в спеціально відкритих навчальних закладах – консерваторіях.

Написана у XVIII ст. музика надавала можливість виявити талант не лише композитору, а й виконавцю. Цінували насамперед віртуозність, тобто вміння виконувати складні твори, що висувало високі вимоги до якості музичних інструментів. В Італії майстри родин Амати, Гварнері, Страдіварі розробили і як велику таємницю передавали з покоління в покоління традиції виготовлення дивовижних за звучанням скрипок.

Виняткове місце в музиці XVIII ст. належить геніальному австрійському композитору *Вольфгангу Амадею Моцарту* (1756–1791).

Г. Ф. Гендель.
Художник Б. Деннер.
1726 р.

Портрет шестирічного
Моцарта. Невідомий
художник. 1763 р.

Королівський театр
у Лондоні.
Худ. В. Капон. 1783 р.

Його особливо приваблювала опера, адже вона давала можливість показати стосунки людей, їхні почуття і прагнення. Одним із перших Моцарт почав використовувати для написання опер літературні джерела. Будучи феноменально обдарованою людиною, він написав перший твір ще в п'ятирічному віці. Його опери, симфонії, концерти сповнені глибоких емоцій.

Театр доби Просвітництва суттєво відрізнявся від попередніх епох. Найбільшу популярність мали комедії та легкі п'єси для відпочинку й розваги публіки. Водночас вони возвеличували людську гідність, рівність усіх людей, незалежно від титулів та походження. Чи не найвідомішою п'єсою того часу стала «Божевільний день, або Одруження Фігаро» П'єра Огюста Бомарше, яку полюбив народ, але заборонив король Франції.

Як музика та театр XVIII ст. відображали тогочасну дійсність? Назвіть найяскравіших композиторів доби. Чи знайомилися з їхніми творами на уроках мистецтва?

Дізнайтеся!

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/HeKA9oIs> або кодом, перегляньте відео про масштабну реставрацію полотна Рембрандта «Нічна варта». Вважають, що ця картина зробила митця «кращим серед рівних» художників портретного жанру. Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, дізнайтеся більше про роботу реставраторів. Яким є їхній внесок у збереження історичних пам'яток і шедеврів мистецтва як джерел для вивчення минулого?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/yeZQ71r> або кодом, перегляньте фрагмент концерту, який відбувся під час Лондонського фестивалю барокової музики. Які емоції у вас викликало відео? Чи сподобався танець, який виконують під музику Г. Ф. Генделя? Чи хотіли б відтворити придворний бал у вашій школі? Поміркуйте, як вдалося зберегти хореографію танцю до сьогодні.

1. Розташуйте художні стилі за хронологією їх появи: а) рококо; б) класицизм; в) бароко; г) неокласицизм.
2. Покажіть на карті найвідоміші центри культури та мистецтва доби Просвітництва.
3. Які проблеми хвилювали митців епохи Просвітництва? Як це відображено в їхніх творах?
4. Складіть у зошити таблицю та порівняйте особливості різних художніх стилів.

Бароко	Класицизм	Рококо	Неокласицизм

5. Поясніть, як ви розумієте вислів: «У XVIII ст. головним суддею творів мистецтва стала громадська думка».

§28 ПОЧАТОК ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Подумайте!

Роздивіться світлину. На ній зображено модель парової машини, яку 1776 р. створив шотландець Джеймс Ватт. Парова машина працювала на вугіллі, що дозволяло зменшити залежність виробництва від водяних млинів та інших природних джерел енергії. Поміркуйте, як винайдення парового двигуна вплинуло на розвиток промисловості та інші сфери життєдіяльності людини.

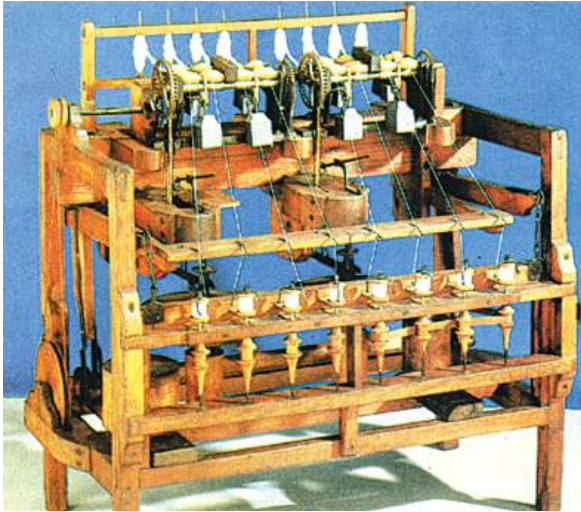
Парова машина Ватта

1. Науково-технічні досягнення. Упродовж XVI–XVIII ст. в Англії практично зникли вільні селяни й майже вся земля опинилась у руках великих землевласників – лендлордів. Вони віддавали її в довгострокову оренду фермерам і підприємцям. Ті використовували працю найманих робітників – учорапніх селян, позбавлених землі та згодних найматися на роботу за будь-яку платню. Так в Англії була здійснена аграрна революція. Водночас заповзятливі банкіри, торговці та підприємці накопичили величезні капітали та прагнули розширювати виробництва. Проте на заваді цьому стояв слабкий рівень розвитку промисловості.

Так склалися умови для *індустріальної (промислової) революції* – винайдення й широкого впровадження у виробництво машин, здатних замінити ручну працю. До того ж мануфактури поступалися фабрикам з майже повністю механізованою працею.

Почалася індустріальна революція в найстарішій галузі англійської промисловості – текстильному виробництві. Ще із XVII ст. серйозним конкурентом англійських тканин став красивий і дешевий індійський ситець. Згодом англійці зрозуміли, що витримати конкуренцію вони зможуть, лише збільшивши випуск власних тканин і зробивши їх дешевшими. У 1765 р. тесля і ткач *Джеймс Харгрівс* виготовив механічну прятку «Дженні» (майстер назвав її так на честь своєї дочки),

за допомогою якої один робітник міг приводити в рух 18–20 веретен. Колишній перукар і спритний ділок Річард Аркрайт привласнив чужий винахід і вдало його використав – пристосував до «Дженні» водяне колесо. Ба більше, у 1771 р. енергійний Аркрайт звів спеціальну будівлю для своїх машин – першу в Англії фабрику.

Прядильна машина Аркрайта (модель)

Винаходи з'являлися один за одним також і в інших галузях промисловості. Колосальні наслідки для розвитку фабричного виробництва мала поява парового двигуна, який, на відміну від водяного, можна було використовувати будь-де. Створив його шотландець *Джеймс Ватт*. Парова машина працювала на вугіллі, і це дало поштовх розвитку вугільної промисловості. Застосування парового двигуна зумовило появу нових фабрик.

Металургія теж перейшла на використання кам'яного вугілля. Плавити залізо, як раніше, на деревному вугіллі ставало дедалі складніше, тому що великі лісові масиви було знищено. Нестача палива гальмувала розвиток металургії і змушувала Англію ввозити метал з-за кордону. Тепер ситуація цілком змінилася: Англія стала виробляти багато якісного металу і сама продавала його в інші країни. А головне – збільшення виплавки металу дало змогу розширити випуск машин. Подальші технічні винаходи не тільки сприяли росту виробництва металів, а й дозволили зробити їх дешевшими.

Широке застосування машин зумовило зниження заробітної плати. Частина працівників узагалі втратила роботу. Умови праці були дуже важкі, робочий день тривав 14–18 годин. Хазяї охоче використовували працю жінок і дітей, яким платили вдвічі чи втричі менше, ніж чоловікам. Урядові закони насаджували на фабриках сувору дисципліну, жорстоко карали за найменші порушення, що викликало обурення серед працівників.

Основні наслідки індустріальної революції стануть відчутними лише в XIX ст., а у XVIII ст. виявилось головне – перевага фабрично-

го виробництва над мануфактурою, машинної праці над ручною. Індустріальна революція заклала економічний фундамент для нового буржуазного суспільства, стала одним з найважливіших проявів кризи старого ладу. Усе це зумовило становлення нової, індустріальної, цивілізації.

Із статті про умови праці на фабриці в місті Манчестері. XVIII ст.

Бавовняні фабрики розміщено у великих будинках й влаштовано так, щоб у них можна було розмістити якомога більше людей. Аби не залишити невикористаного місця, фабрики будують на кілька поверхів, переважно невисоких. Більшість приміщень заставлено машинами... Через специфічний характер промисловості в повітрі постійно літає бавовняний пил, який у з'єднанні з маслом... дає особливо неприємний запах...

Кількість тих, хто працює на фабриці, залежить від її розмірів. На одній фабриці... працювало кілька сотень осіб. Фабрики часто працюють удень і вночі. Для цього використовується багато свічок, але майже нічого не робиться для вентиляції, через що постійно бракує свіжого повітря... Яких наслідків можна чекати від таких згубних умов?

Чому вважається, що аграрний переворот заклав основи індустріальної революції? Які технічні винаходи сприяли поширенню індустріальної революції? Схарактеризуйте умови праці на фабриці в Манчестері у XVIII ст.

Індустріальна революція та зміни у сфері виробництва вимагали вдосконалення транспорту й шляхів сполучення. Англія довго потерпала від жахливих доріг. Тим часом великі вантажі вугілля, заліза, бавовни та іншої сировини треба було доставляти від копалень та портів на фабрики. Готова продукція також чекала відправки на далекі ринки. Розв'язати цю проблему взявся Джон Меткар – «Сліпий Джек». Шестирічним хлопчиком він захворів на віспу і втратив зір, але, ставши дорослим, навчився прекрасно орієнтуватись і знаходити найкращі напрямки для прокладання шляхів. Саме Меткар перший зробив опуклу дорогу і проклав уздовж неї канами для стоку води. Такі дороги можна було використовувати протягом усього року.

Утім, перевезення суходелом коштувало досить дорого. Вихід знайшли у прокладанні каналів. Невдовзі їх мережа вкрила всю країну. Канали дозволяли легко й дешево перевозити великі вантажі вугілля, металів та інших громіздких товарів.

2. Повсякденне життя. Індустріальна революція дала поштовх *урбанізації* – так називають збільшення кількості міст та їх населення, поширення міського способу життя та культури. Потужним фактором для цього стало зубожіння селян, змушених шукати кращої долі. Кількість міських жителів стрімко зростала, особливо в Англії, Пруссії, Нідерландах, де містяни складали близько чверті всього населення. Найбільшими містами Європи XVIII ст. стали Лондон (близько 1 млн людей на кінець століття), Париж та Мадрид. У містах зосереджувалася наука, мистецтво, вирувало політичне життя, поставали театри та університети.

Панорама Лондона 1754 р.

Важливі зміни принесло XVIII ст. і в побут населення Європи. Звичними напоями стали чай і кава, а численні кав'ярні перетворилися на справжні осередки суспільного життя. Тут завжди можна було дізнатися про політичні та економічні новини. У сім'ї вже більше не їли з однієї миски, кожному належала своя тарілка й чашка, у вжиток увійшли виделки.

Поліпшився стан медицини: відкривалися лікарні та пологові будинки, удосконалювалося медичне обслуговування, знижувалася смертність. Не лише багатії, а й люди середнього статку створювали власні бібліотеки. Відчинялися також двері загальнодоступних бібліотек, де книжки видавали додому. Освічені люди створювали клуби, збиралися в салонах – приватних будинках, щоб провести час у цікавих бесідах.

У середині XVIII ст. друкована періодична преса повністю витіснила рукописні новини. Газети й журнали поширювали інформацію про події міжнародного життя, зміст дебатів в уряді, стан економіки. На їхніх шпальтах розміщували рекламні оголошення, повідомлення про концерти та театральні вистави, обговорювали книжкові новинки. Під впливом просвітитів журналісти критикували політику власних урядів, поступово знімаючи з неї завісу таємничості й роблячи надбанням гласності. Чимало місця відводилося публікації листів читачів, де вони висловлювали свої судження щодо різних проблем. Так склалися умови для формування громадської думки.

Комфортнішим стало житло. У європейських помешканнях стали зникати прохідні кімнати, стелі ставали вищими, кімнати краще провітрювали та освітлювали. Кожна кімната отримувала певне призначення: спальня, кухня, вітальня, кабінет. Стару скриню замінили комоди з шухлядами, та й загалом меблів ставало більше, а їхній дизайн ставав вишуканішим і різноманітнішим.

На улюблену деталь інтер'єру перетворилися різних форм дзеркала в красивих рамах, зріс попит на настінні годинники з маятником і картини. Попри дорожнечу збільшилося ввезення китайської порцеляни – декоративних ваз, столового посуду, витончених статуеток. Згодом виробництво вишуканих виробів з порцеляни було налагоджено і в Європі.

Стіл-секретер із майстерні
Рьонтгенів. XVIII ст.

Майсенська порцеляна.
XVIII ст.

Нові смаки потребували створення простішого і зручнішого костюма, практичних аксесуарів. Складні жіночі зачіски початку століття поступово відходили в минуле. Водночас верхівка суспільства зберігала вірність розкоші. Кравчиня французької королеви Марії-Антуанетти Роза Бертен, яку в ті часи називали «міністром моди», ввела моду на силует роброн – із дуже широкою, ошатною спідницею. Звичайним стало використання спідньої білизни. Англійці ввели в ужиток парасольку від дощу, яку раніше вважали жіночим аксесуаром для захисту від сонця.

Подружжя Бардетт. Художник Дж. Райт. 1765 р.

Які зміни відбулися в повсякденні містян у XVIII ст.? Як поява періодичної друкованої преси впливала на формування громадської думки?

3. Зміни в родинних відносинах. Досягнення індустріальної революції та ідеї Просвітництва досить швидко проникли в тогочасне суспільство. Під їхнім знаком відбувалися зміни в освіті й традиціях сімейного виховання. Помітно потеплішали стосунки всередині сім'ї, зокрема ставлення до дітей. Навіть на сімейних портретах замість

маленьких леді й джентльменів, яких раніше зображували у строгих позах, з'явилися малюки, які граються.

У XVIII ст. люди вже прагнули мати стільки дітей, скільки були в змозі прогодувати й виховати, що свідчить про глибокі зміни у свідомості людини. Батьки почали приділяти більше уваги вихованню дітей і розвитку їхніх розумових здібностей. Дбаючи про добробут своїх нащадків, вони прагнули дати дітям якісну освіту. Розширення мережі шкіл, зокрема й для бідняків, сприяло зростанню числа освічених людей. Дівчатка здебільшого вчилися грамоти та ведення хатнього господарства у своїх матерів, але чимало з них уже відвідували школи. У заможних сім'ях досить звичним було запрошення для доньок домашніх учителів. Дедалі голосніше лунали голоси тих, хто намагався переконати батьків і вчителів у шкідливості тілесних покарань. Джон Лок стверджував: «З дітей, яких часто б'ють, рідко виходять хороші люди».

Діти доктора Грехема. Художник В. Хогарт. 1772 р.

Сім'я поступово перестає бути місцем роботи та центром виробництва. Дедалі частіше тепер чоловік працював поза домом, а жінка залишалася вести домашнє господарство та доглядати за дітьми. Навіть якщо жінка працювала нарівні з чоловіками, її працю цінували нижче, а тому часто жінки працювали лише до заміжжя.

Яких змін зазнали відносини в сім'ї під впливом ідей Просвітництва? Що свідчить про зміни у свідомості тогочасних людей?

Україна і світ

Відома українська історикиня Наталія Полонська-Василенко (1884–1973) у книзі «Видатні жінки України» так писала про українське жіноцтво XVIII ст.: «XVIII століття не освітлюють постаті видатних українських жінок. Багато таких, імена яких збереглися в спогадах, але вони не мають інтересу. Це жінки колишньої старшини, нових “дворян російської імперії”, що стихійно протестують проти русифікації, що розмовляють тільки українською мовою,

що не хочуть змінити української ноші на модні роброни. Це ті матері, що свято бережуть звичаї українські у всьому хатньому побуті й не дають загаснути цьому вогникові. Величезну роль відіграють у цій справі – справі збереження старих традицій – духовні родини на всьому просторі України». 🇺🇦

Дізнайтеся!

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/leZOP4hN>,

перегляньте відео про історію моди та стилю XVIII ст. Поміркуйте над тим, як історичні події та зміни впливають на формування світогляду, а результатом цього стають серед іншого й модні тенденції. За бажання намалюйте ескіз жіночого вбрання XVIII ст., спираючись на інформацію з відео.

Портрет Наталії Розумовської.
Художник
Г. Готліб.
1746 р.

Щоб підсумувати, чи добре засвоїли матеріал уроку, розіграйте в загальному колі сценку, взявши за основу сюжет на гравюрі. Відтворіть діалоги відвідувачів кав'ярні, обговоривши новини тогочасного життя. За бажання об'єднайтеся з однокласниками та однокласницями у дві-три команди та позмагайтеся, чия сценка найповніше відтворить дух епохи Просвітництва.

Лондонська кав'ярня. Гравюра XVIII ст.

1. Розташуйте технічні винаходи в хронологічній послідовності: а) будівництво першої фабрики; б) винахід парової машини Ватта; в) створення прядки «Дженні».
2. Покажіть на карті країни, де кількість міських жителів складала майже чверть населення.
3. Наведіть аргументи на користь твердження про те, що промисловий переворот заклав основи формування нової індустріальної цивілізації.
4. Складіть у зошитах таблицю технічних винаходів і нововведень у сфері виробництва та побуту.
5. Як змінювалася роль жінки в сім'ї протягом періоду раннього нового часу?

§29 ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ

Подумайте! Роздивіться зображення. Що їх поєднує? Що пам'ятаєте з курсу історії стародавнього світу про засновану Платоном першу філософську школу – *Академію*? Припустіть, з якою метою Людовік XIV заснував 1666 р. академію наук у Франції. Як гадаєте, чому і вищий навчальний заклад, і наукові установи, завданням яких є розвиток наук або мистецтва, називають *академіями*? Кого називають освіченим?

Академія Платона.
Мозаїка з Помпеїв.
I ст.

Заснування академії наук Людовіком XIV.
Художник Ш. Лебрен. XVII ст.

1. Ідея «добре впорядкованої держави». У другій половині XVIII ст. у Європі абсолютизм з його необмеженою монархічною владою перебував у кризовому становищі. Поступово володарі Австрії, Пруссії, Росії та деяких інших країн стали провадити політику, спрямовану на зміцнення влади дворян в умовах становлення капіталізму.

На світогляд цих монархів вплинули ідеї Просвітництва. Правителям подобалася думка про державу на чолі з освіченим государем, який радиться з філософами і перетворює суспільство на нових, розумних засадах. Вони запровадили помірковані реформи, аби створити сприятливі умови для розвитку своїх країн і водночас укріпити власні позиції.

Нова державна політика, спрямована на перетворення застарілих феодальних порядків і модернізацію шляхом реформ, отримала назву *освічений абсолютизм*.

У різних країнах політика освіченого абсолютизму мала багато спільного; вона передбачала:

- активне впровадження політики меркантилізму;
- увагу до розвитку освіти, науки та мистецтва;
- намагання обмежити станові привілеї знаті та полегшити становище селян;
- привласнення державою церковних земель та майна ордену єзуїтів;
- поступове утвердження віротерпимості;
- припинення «полювання на відьом».

Разом із тим на ідею просвітників про суспільний договір монархи дивилися як на угоду, за якою народ повинен був повністю їм підпорядковуватись. Така держава вважалася б «регульованою» або «добре впорядкованою», схожою на величезний годинник, у якому всі коліщатка рухаються за єдиним задумом. На першому місці мала стояти загальна користь – вища за особисті прагнення окремої людини.

З якою метою проводилася політика освіченого абсолютизму? Якими були її основні засади?

2. Особливості абсолютизму у володіннях австрійських Габсбургів.

У 1740 р. у Відні помер імператор Священної Римської імперії та ерцгерцог Австрії Карл VI. Єдиною його спадкоємицею залишилася донька – 23-річна Марія-Терезія.

Молодій правительці довелося силою зброї доводити свої законні права на австрійський престол. Після закінчення воєнних дій в імператриці *Марії-Терезії* (1740–1780) з'явилася можливість зайнятися реформами в дусі освіченого абсолютизму. Їхнім результатом стало створення в Австрії нових, нестанових органів влади. До держави перейшло стягування податків, до того ж податкові пільги для дворян і духовенства було скасовано.

Імператриця провела перший в історії країни перепис населення і земельних володінь. Вона також полегшила становище кріпосного селянства, скоротивши панщину до трьох днів на тиждень. Держава отримала нове військо, сформоване з набраних на довічну службу рекрутів. Марія-Терезія заборонила середньовічні тортури та обмежила застосування смертної кари. Величезне прогресивне значення мала шкільна реформа, яка заклала фундамент народної освіти. Унаслідок її здійснення виникла розгалужена система освіти – від сільських шкіл до університетів.

Імператор *Йосиф II* (1780–1790) услід за своєю матір'ю Марією-Терезією намагався обмежити привілеї знаті й духовенства. Він керувався принципом «одне право для всіх» і встановив рівність підданих перед законом, незалежно від їхньої станової належності. Недворянам дозволялось обіймати будь-яку державну посаду, що відкривало широкі можливості перед здібними вихідцями з народу.

Важливе значення для багатонаціональної імперії Габсбургів мало оголошення віротерпимості. Припинилося переслідування протестантів і зневажання православної церкви, було ліквідовано єврейське гетто (місце, куди виселяли євреїв, відокремлене від інших територій). Йосиф II розпустив релігійні ордени й монастирі, які не займалися корисною діяльністю – лікуванням хворих або навчанням дітей.

Марія-Терезія. Художник
М. ван Мейс Молодший.
Після 1745 р.

Йосиф II. Художник
А. фон Марон. 1772 р.

Багатства монастирів він передав на потреби освіти. Імператор запровадив обов'язкову безкоштовну початкову освіту для народу.

Реформи Йосифа II були важливими, але часто не до кінця продуманими. Скасувавши кріпосне право, імператор звільнив селян від особистої залежності, але зберіг їхні повинності. Він прагнув створити в багатонаціональній імперії зразок освіченого абсолютизму, але при цьому не брав до уваги інтереси окремих народів. Йосиф II хотів удосконалити управління своєю державою і тому зробив німецьку єдиною державною мовою. «Мрійник на троні» сподівався, що це допоможе різним народам його держави стати єдиною нацією. Проте така політика наразилася на протест населення «клаптикової імперії» і спричинила рух, спрямований на розвиток національних культур.

ви стати єдиною нацією. Проте така політика наразилася на протест населення «клаптикової імперії» і спричинила рух, спрямований на розвиток національних культур.

Палац Шенбрунн у Відні. Художник Б. Беллотто. 1759 р.

Реформи освічених монархів позитивно впливали на становище в державі. Вони сприяли демократизації порядків і розвитку підприємництва. Проте зазвичай нововведення мали тимчасовий характер і закінчувалися зі зміною правителя. Після смерті Йосифа II майже всі перетворення були скасовані його братом і наступником Леопольдом.

Чому Йосифа II називали «мрійником на троні»? Які наслідки мали реформи Марії-Терезії та Йосифа II для Священної Римської імперії?

Україна і світ

Дух реформ відчули на собі й мешканці західно-українських земель, які перебували в складі імперії Габсбургів, – Галичини, Буковини й Закарпаття. Зокрема, було зрівняно в правах греко- та римо-католиків. Діти отримали право навчатися в початко-

вій школі «материнською» мовою. У Львові замість закритої єзуїтської академії в 1784 р. відновив діяльність університет, при ньому до 1809 р. діяв Руський інститут, де на філософському і богословському факультетах навчалися українці. Водночас посилювався німецький вплив. 🇺🇦

3. Королівство Пруссія. Королівство Пруссія виникло на початку XVIII ст. Його перший король *Фрідріх I Гогенцоллерн* (1701–1713) створив одну з найчисленніших і найкращих у Європі армій. За *Фрідріха Вільгельма I* (1713–1740) було остаточно встановлено абсолютну монархію та модернізовано армію. Гідним продовжувачем династії став *Фрідріх II* (1740–1786). Він був високоосвіченою людиною і листувався з Вольтером, який навіть приїздив погостювати до короля в Берлін. Найближче оточення називало Фрідріха II «філософом на троні» і створило легенду, начебто його головна турбота полягала в постійному піклуванні про свій народ.

Насправді ж прусський король прагнув насамперед укріпити становище дворян. Вони переважали у війську й державному апараті, більшість з них було звільнено від податків. Селянам Фрідріх II заборонив скаржитися на утиски з боку панів і надав лише обмежені судові права. Водночас, пам'ятаючи, що саме селяни є основними платниками податків, король намагався полегшити їхнє становище. Він обмежив панщину і не дозволяв дворянам зганяти селян із землі.

Фрідріх II активно заохочував розвиток виробництва й торгівлі: сприяв створенню нових мануфактур і банків, прокладанню доріг і розвитку внутрішнього ринку, забудові міст. Він запровадив загальну початкову освіту й налагодив професійне навчання ремесел, торгівлі, державної служби та ведення сільського господарства. У Пруссії було введено свободу друку й віросповідання. Велику увагу король приділяв війську, через що здобув ще одне прозвання – «фельдфебель на троні». За його правління чисельність пруської армії зросла до 150 тис., а її утримання важким тягарем лягло на народ.

Фрідріх II.
Художник
В. Кампхаузен.
1870 р.

Коли виникло Пруське королівство? Чим позначилося в історії країни правління Фрідріха I та Фрідріха II? Що давало сучасникам підстави одночасно називати Фрідріха II «філософом на троні» і «фельдфебелем на троні»?

Документ

Прочитайте уривок із заповіту прусського короля Фрідріха II. У чому він бачив своє покликання як короля? Чи можна застосувати до прусського короля слова, які колись сказав про себе інший монарх – Людовік XIV: «Держава – це я»? Якщо ні, то чому? Яку державу прусський король уважав зразковою?

Я жив філософом і хочу бути похованим, як такий, – без розкоші і помпезності... Я ніколи не був ані скупим, ані багатим; не мав великих сум – на державні прибутки я дивився як на святиню, торкнутися якої не сміє жодна нечестива рука; ніколи громадські прибутки не потрапляли в моє особисте користування...

Моє управління не порушувало спокою моєї совісті, і я б не побоювся звітувати про нього публічно.

Мої останні бажання в момент смерті будуть спрямовані на користь держави. Нехай завжди нею управляють із справедливістю, мудрістю і твердістю! Нехай буде вона найщасливішою з держав через м'якість законів, найсправедливіше управління фінансами, доблесний захист солдатом, який прагне лише честі та воєнної слави. Нехай живе вона, процвітаючи до кінця віків!

Катерина II. Художник
Й. Б. Лампі Старший.
1790-ті роки

4. Російська імперія. Після смерті імператора Петра I у 1725 р. розпочалася нещадна боротьба за володіння російською короною. Епоха палацових переворотів протягом 37 років супроводжувалася придворними інтригами та заколотами. Спадкоємицею трону стала донька Петра I *Єлизавета Петрівна* (1741–1761). Державні справи вона передовірила фаворитам – братам Розумовським, Шуваловим та Воронцовим. Російські вельможі розширили привілеї дворянства: тільки йому дозволялося володіти землею і селянами. Водночас було створено сприятливі умови для розвитку російської промисловості й торгівлі, науки та культури.

Російський трон Єлизавети заповіла своєму небожу Петру III, який виріс у Німеччині й не любив чужої для нього Росії. Менше ніж за рік під час чергового державного перевороту Петра вбили.

На престол зійшла його дружина *Катерина II* (1762–1796) – донька дрібного володаря одного з німецьких князівств, учасниця змови проти свого чоловіка.

За взірць Катерина II вважала царя-реформатора Петра I. Імператриця листувалася з просвітниками, радилася з ними про державні справи й відповідно до умов нового часу намагалася втілювати політику освіченого абсолютизму.

Однією з перших реформ став поділ сенату на департаменти. Це покращило управління країною, однак позбавило сенат законодавчої влади, яка перейшла до імператриці. У 1764 р. скасовано гетьманство в Україні. Катерина II ліквідувала автономію України, стверджуючи, що вся країна повинна мати єдине управління. Імператриця також секуляризувала церковне майно, яке в результаті реформи перейшло до держави, і запровадила віротерпимість.

Повстання 1773–1775 рр. під проводом донського козака Омеляна Пугачова продемонструвало глибокі протиріччя в російському суспільстві. Пугачовщина змусила Катерину II впроваджувати реформи, спрямовані на зміцнення системи державного управління. Маючи на меті укріпити адміністративний апарат і полегшити нагляд за населенням, імператриця збільшила кількість губерній до 50. На чолі їх стояли губернатори, підпорядковані безпосередньо монархині. У губерніях виникли нові органи місцевого управління, сформовані переважно з дворян, що посилювало роль дворянства в державі.

Водночас із заснуванням губерній було створено становий суд. Для дворян, містян і вільних селян вводили окремі судові заклади, але кріпаки залишилися під судовою владою поміщика, який розпоряджався їхньою долею на свій розсуд.

У 1785 р. Катерина II підписала ще два важливих документи – Жалувані грамоти дворянству й містам. Перша з них закріплювала за російським дворянством свободу вирішувати – відбувати державну службу чи ні, звільняла його від особистих податків та тілесних покарань, надавала право займатися торгівлею та підприємництвом і присвоювала назву «благородне». Друга грамота визначала права та обов'язки міського населення й фактично оголосила про наявність у Росії третього стану – містян.

Катерина II замислила ввести в країні загальну освіту й виховати «нову породу людей». У Петербурзі було створено Учительську семінарію, де вперше в Росії почали готувати вчителів. Невдовзі за наказом Катерини II в містах було відкрито загальноосвітні й доступні для всіх школи – народні училища.

Катерина II не встигла здійснити всі свої проекти, однак її правління вважається доленосним для історії різних народів, зокрема українського.

Які заходи Катерини II дають підстави вважати, що вона провадила політику освіченого абсолютизму?

У народних училищах у Російській імперії уроки починалися взимку о 8-й, а влітку о 7-й ранку і тривали до 11-ї години. Потім робили перерву, а від 14-ї до 16-ї знову вчилися. Раніше вчитель займався з кожним учнем окремо, через що в приміщенні стояв безперервний галас. Тепер він працював з усім класом. У класній кімнаті з'явилася дошка, на якій писали крейдою; на початку уроку робили перекличку. Хто хотів відповідати або щось запитати – підіймав ліву руку. З того часу дійшли до нас класний журнал, іспити, канікули.

Підтриби

Дізнайтеся!

Короля Пруссії Фрідріха II вважають центральною фігурою освіченого абсолютизму. І водночас цей правитель казав: «...народові, мов малій дитині, треба вказувати, що він повинен їсти та пити». Як думаєте, чи означало це рівність усіх людей як громадян однієї держави, чи навпаки свідчило про бажання короля втримати абсолютну владу над усіма сферами життя?

Використовуючи текст параграфа та додаткові джерела, складіть історичний портрет правителя або правительки, які провадили свою політику на засадах освіченого абсолютизму.

1. Що означає «ідея добре впорядкованої держави»? Коли й де вона зародилася?
2. Визначте за картою на с. 165 території: а) Священної Римської імперії на кінець правління Марії-Терезії; б) Пруського королівства за правління Фрідріха II; в) Російської імперії на кінець правління Катерини II.
3. Які наслідки мала політика освіченого абсолютизму для країн Європи?
4. Порівняйте реформи, проведені у Священній Римській та Російській імперіях за часів Марії-Терезії та Катерини II.
5. Права якої верстви населення фактично були узаконені завдяки політиці освіченого абсолютизму?

§30 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У XVIII ст.

Подумайте! Роздивіться карикатуру другої половини XVIII ст., на якій зображено правителів Росії, Пруссії, Австрії та Польщі, які щось жваво обговорюють над картою Речі Посполитої. Поміркуйте, як малюнок, що має назву «Поділ польського пирога», відображає міжнародні відносини в Європі XVIII ст. Кого з європейських монархів зображено на карикатурі? За якими ознаками ви їх упізнали? Як карикатура свідчить про зовнішню політику цих країн у зазначений період?

1. Війна за іспанську спадщину. Характерною ознакою міжнародних відносин XVIII ст. став пошук рівноваги та балансу сил. На зміну визначальному для долі Європи суперництву Бурбонів та Габсбургів приходить діалог «великих держав» – Франції, Англії, Пруссії, Австрії та Росії. Водночас монарх залишався втіленням своєї держави, тому часто династичні конфлікти перетворювалися на загальноєвропейські війни. Відтепер боротьба йшла не лише за європейські території, а й за величезні володіння в Новому світі.

Поряд із Тридцятилітньою війною переламною для долі Європи стала *війна за іспанську спадщину (1701–1714)*.

У 1700 р., не залишивши прямих спадкоємців, помер король Іспанії Карл II. Він заповів свій трон онуку короля Франції Людовіка XIV, за умови, що іспанська і французька корони ніколи не з'єднаються в одних руках. Проте Людовік XIV не збирався дотримуватися цього застереження. Тільки-но його онука було оголошено в Іспанії королем Філіппом V, він заявив: «Піренеїв більше не існує!». Адже в Іспанії і Франції тепер правила одна династія – Бурбонів, володарів велетенських володінь у Європі, Азії та Америці.

Надмірне посилення Франції спричинило спротив антифранцузької коаліції у складі Австрії, Пруссії, Англії, Нідерландів та інших держав. Загальноєвропейська війна супроводжувалася важкими поразками Франції, яка не мала сильних союзників. *Утрехтський мирний договір*, підписаний після закінчення війни, не випадково вважали «рятівним». За його умовами іспанський престол зберігався за Філіппом V, але йому довелося відмовитися від прав на французьку корону. Австрія отримала територію сучасної Бельгії та володіння в Італії; Англія – важливу фортецю Гібралтар і декілька заокеанських колоній. Переважанню Франції в Європі було покладено край.

Філіпп V.
Художник
Ж. Ранк. 1723 р.

Назвіть причини війни за іспанську спадщину. Які країни брали в ній участь? Скільки років вона тривала і чим завершилася?

2. Війна за австрійську спадщину. Імператор Священної Римської імперії та ерцгерцог Австрії Карл VI, який помер у 1740 р., не залишив сина – спадкоємця престолу. Європою полетіла фраза «Габсбургів більше немає». Сусіди-монархи вже давно чекали нагоди, щоб поділити володіння австрійського правителя. Проте в нього залишилась дочка – 23-річна Марія-Терезія. Ще до її народження імператор змінив закон про престолонаслідування, за яким його володіння в разі відсутності сина мали перейти до старшої дочки.

Проти передачі влади Марії-Терезії виступив курфюрст Баварії. Він висунув абсолютно необґрунтовані претензії на австрійський престол, однак Франція та Іспанія підтримали його зазіхання. Це стало сигналом для інших країн напасти на Австрію, яка здавалася їм легкою здобиччю. У суперечку втрутилася також Пруссія – головна суперниця Австрії за головування на німецьких землях. Пруський король Фрідріх II без оголошення війни захопив багату австрійську провінцію Сілезію. Почалася *війна за австрійську спадщину (1740–1748)*.

Битва біля Фонтенуа. Художник П. л'Енфан. 1745 р.

У війні Пруссію підтримала Франція. Ніхто й думки не припускав, що юна правителька відважиться на відсіч противникам. Проте Марія-Терезія несподівано виявила стійкість, її енергія та рішучість викликали подив усієї Європи. Від загибелі Австрію врятувала Угорщина, яка надала десятки тисяч досвідчених воїнів і необхідну суму грошей. Згодом у війну, підтримавши Австрію, вступили Велика Британія та Росія. За підсумками війни Марія-Терезія домоглася визнання свого права на австрійський трон. Однак Сілезія залишилася за Пруссією, частина італійських володінь відійшла Іспанії. Імператриця не змирилась із втратою найрозвиненішої області Австрії і заявила, що поверне її, «навіть якщо заради цього доведеться віддати останню спідницю!».

Що спричинило війну за австрійську спадщину? Які риси характеру виявила Марія-Терезія, даючи відсіч ворогам? Яким був підсумок війни?

3. Семилітня війна. Марія-Терезія не примирилась із втратою Сілезії. Імператриці вдалося створити антипруську коаліцію, куди ввійшли Франція та Росія. Англія, прагнучи не допустити посилення Франції, уклала союз із Пруссією. Після виникнення двох ворожих угруповань вибухнула *Семилітня війна (1756–1763)* – третя загальноєвропейська. Вона почалась як війна за Сілезію. Пруський король Фрідріх II напав на Австрію, але вже скоро воєнні дії перекинулися на територію Пруссії. Її столицю противник брав двічі: спочатку росіяни з австрійцями, потім – угорські гусари. Англія у воєнних діях участі не брала, обмежившись фінансовою підтримкою прусського короля. Театр бойових дій розкинувся як у Європі, так і за її межами: в Індії, Північній Америці, на островах Карибського моря.

Від остаточного розгрому Фрідріха II врятував раптовий вихід з війни Росії після смерті імператриці Єлизавети Петрівни. Пруссія зуміла зберегти за собою Сілезію, тож Семилітня війна не принесла територіальних змін у Європі. Поза її межами тривало запекле суперництво між Англією та Францією за колонії. Англійський флот виявився сильнішим і вирішив результат боротьби: Франція змушена була поступитися своїми володіннями в Америці, включно з Канадою, та в Індії.

Що призвело до Семилітньої війни? За картою на с. 165 прокоментуйте, які країни сформували військові блоки, що брали участь у війні. Які були наслідки Семилітньої війни для європейських держав?

Україна і світ

У складі російських військ, які брали участь у Семилітній війні, перебували й українські козаки Гетьманщини та Слобожанщини. У військових кампаніях було задіяно як окремі військові підрозділи, так і цілі полки: Київський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Стародубський. Крім цього, у війні брали участь Охтирський, Сумський, Харківський, Ізюмський та Острогозький полки. Козаки діяли на території Німеччини, у складі російської армії в жовтні 1760 р. ввійшли в Берлін. До бойових дій залучали компанійців – вільнонаймані полки Гетьманщини, створені в 60–70-х роках XVII ст. До їх складу входила кіннота, укомплектована переважно із заможних містян Правобережної України, запорожців та всіх охочих служити за грошову винагороду. За своїми функціями вони нагадували гетьманську гвардію.

4. Поділи Речі Посполитої. Важливі події відбувалися в географічному центрі Європи. Російська імператриця Катерина II сприяла тому, що польський трон посів її ставленик Станіслав Август Понятовський. Згодом вона висунула перед ним вимогу зрівняти у правах православних і католиків. Король, пам'ятаючи, кому він зобов'язаний короною, погодився. Поляки повстали проти російського втручання у справи своєї країни. У відповідь Росія, Пруссія та Австрія підписали в **1772 р.** договір про *перший поділ* Речі Посполитої. Австрія отримала Західну Україну, Пруссія – частину польського Помор'я, Росія – частину Білорусі.

Станіслав Август
Понятовський.
Художник
Й. Б. Лампі
Старший.
XVIII ст.

Тадеуш Костюшко.
Художник
К. Г. Швайкарт.
Після 1802 р.

Утративши чимало земель, Річ Посполита намагалася врятувати те, що лишилося. У країні проводилися прогресивні реформи, почалося економічне піднесення, поширилися ідеї Просвітництва. Польський сейм у 1791 р. ухвалив Конституцію – основний закон держави, який визначав її політичний устрій, принципи організації влади, права і свободи громадян. Противники реформ звернулися за підтримкою до Петербурга, армія Катерини II вторглася в Річ Посполиту. У **1793 р.**, після короткої війни з Росією, відбувся *другий поділ* Речі Посполитої. Росія отримала Правобережну Україну та центральні області Білорусі з містом Мінськом, до Пруссії відійшла вся Західна Польща.

Відчайдушну спробу врятувати державу здійснив Тадеуш Костюшко. Повстання, яке він підняв, російське каральне військо втопило в ріках крові. У **1795 р.** Росія, Австрія і Пруссія підписали договір про *третій поділ* Речі Посполитої. Австрія захопила південні області країни, Пруссія – її центральну частину з Варшавою, до Росії відійшли Литва, Західна Білорусь і Волинь. Польська держава зникла з європейської карти.

Як Росія, Пруссія та Австрія знищили польську державність? Які наслідки це мало для українських земель?

5. Початок боротьби за спадщину Османської імперії. Після поразки біля стін Відня в 1683 р. турки-османи більше не загрожували Європі. Колись могутня Османська імперія вступила в період занепаду та втрат. До анти-турецької коаліції Австрії та Речі Посполитої приєдналася Венеція – так утворилася *Священна ліга*. Країни-учасниці прагнули кожна на свою користь вирішити долю османських володінь у Європі. Занепад Османської імперії сприяв національно-визвольному піднесенню поневолених народів, зокрема на Бал-

канах. Водночас Франція та Англія прагнули не допустити посилення позицій тут Московії та Австрії.

У 1686 р. після вдалого австрійського наступу на Угорщину Османська імперія вперше у своїй історії ініціювала мирні переговори. Слабкість тогочасних султанів, розбрат у панівній верхівці та негаразди в економіці визначили майбутнє колись непереможних османів.

Велика Турецька війна завершилася в 1699 р. підписанням Карловицького миру, за яким Туреччина назавжди втратила угорські

землі та Трансильванію на користь Австрії; Речі Посполитій відійшло Поділля.

XVIII ст. позначилося цілою низкою війн Османської імперії з Росією. За їхніми результатами Росія здобула переконливі перемоги, захопивши Крим та значно розширивши свої території та вплив.

Чому з кінця XVII ст. Османська імперія стала втрачати свої європейські завоювання? Як це впливало на становище українських земель?

Підтрибиці

Дедалі більше мусульманська Османська імперія ставала ближчою до Європи. У європейські столиці було відправлено тимчасові посольства. Турків вабила культура та досягнення, усе «європейське» – книги, меблі, мода та стиль – набувало все більшої популярності. Духом епохи бароко просякнута архітектура Османської імперії XVIII ст. Книгодрукування вдалося приладнати під арабський шриф та налагодити випуск і розповсюдження книг, виходило й багато перекладів творів європейських авторів. Величезною була роль західних досягнень у розвитку медицини, реформуванні армії та промисловості. Сьогодні цей період турецької історії називають «добом тюльпанів», які стали символом династії Османів.

Фонтан Ахмеда III. 1728 р. Сучасна світлина

Дізнайтеся!

Об'єднавшись у пари або групи, позмагайтеся у вмінні працювати з історичною картою як джерелом інформації. Роздивившись карту на с. 170 та прочитавши її легенду, прокоментуйте: 1) як змінювалися кордони Речі Посполитої в XVII–XVIII ст.; 2) з якими країнами Річ Посполита укладала угоди і як це відображено на карті; 3) як постання Української козацької держави змінило карту Речі Посполитої.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/qeZO9HPh> або кодом, перегляньте відео про Тадеуша Костюшка. Використовуючи матеріал підручника та інформацію з відео, дайте відповідь на питання, чому Тадеуш Костюшко є національним героєм Польщі. Що, на вашу думку, призвело до поразки його повстання? З ким із українських історичних діячів ви могли б його порівняти?

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) початок війни за австрійську спадщину; б) завершення Семилітньої війни; в) підписання Карловицького миру; г) перший поділ Речі Посполитої.
2. Скориставшись картою на с. 165, визначте, які території належали до володінь Габсбургів, а які – Бурбонам.

3. Що визначало суперництво провідних країн Європи в другій половині XVIII ст.?
4. Порівняйте умови Утрехтського та Карловицького мирних договорів. Які країни отримали територіальні надбання, а які – поступилися територіями?
5. Схарактеризуйте причини, які призвели до занепаду таких колись могутніх держав, як Річ Посполита та Османська імперія.

§31 ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США

Подумайте!

Роздивіться світлину, на якій зображено сучасну реконструкцію англійського корабля «Мейфлауер», який у 1620 р. доставив до берегів Північної Америки групу англійських протестантів. Як гадаєте, що змусило людей вирушити в далеку мандрівку? Пригадайте, чим відрізнялися іспанські та англійські колонії в Новому світі.

Мейфлауер II. Сучасна світлина

1. Колонії Великої Британії в Північній Америці. Відкриття Америки та її скарби не залишили європейців байдужими. Потік переселенців у Новий світ постійно зростав, сягнувши в 1790 р. 3,9 млн осіб. Ці люди покидали батьківщину з різних причин. Одні прагнули розбагатіти, інші рятувалися від релігійних переслідувань, дехто втікав від правосуддя.

У Новому світі англійців приваблювало не зайняте іспанцями Атлантичне узбережжя Північної Америки. Його головним багатством були не дорогоцінні метали, а родючі землі, заселені численними індіанськими племенами. Ще в XVI ст. перші англійські колоністи спробували оселитися тут, однак не змогли вижити в суворих умовах.

Початком справжньої колонізації став травень 1607 р., коли 120 англійців заснували перше постійне поселення – форт Джеймстаун. Його назвали на честь короля Якова (Джеймса) I Стюарта, і він став центром першої англійської колонії в Америці – Вірджинії. До 1700 р. більшу частину Атлантичного узбережжя вже освоїли колоністи. На цій великій території виникли перші 13 колоній, її почали називати Новою Англією.

Стосунки колоністів із місцевим населенням склалися по-різному. Одні індіанські племена були налаштовані миролюбно, інші – укрای вороже. Проте кровопролитні війни закінчилися поразкою індіанців. Їх відтіснили в глиб країни, а поселення зруйнували.

Англійські колонії в Америці розвивалися двома шляхами. На Півночі переважали дрібні фермерські господарства, процвітали промисловість і торгівля. На Півдні на величезних плантаціях, які обробляли раби, вирощували бавовну, тютюн і рис.

Спроби поневолити індіанців виявилися невдачливими: від незвичного навантаження вони хворіли й помирали. Тоді на плантаціях почали використовувати працю європейців – переважно жебраків, які прагнули потрапити до Нового світу, але не мали на це грошей. Капітани кораблів безкоштовно перевозили їх і продавали американським землевласникам.

Невдовзі їм знайшли дешевшу альтернативу – сильних і витривалих чорношкірих рабів. Перших невільників-африканців у 1619 р. завезли в Новий світ жителі Джеймстауна. Люди стали товаром, а работоргівля – прибутковим бізнесом. В Африку споряджали спеціальні судна, команди яких полювали на людей, як на диких тварин.

Раннє американське суспільство було досить строкатим. Його верхівку утворювали багаті землевласники, мануфактуристи, купецтво й банкіри. До середнього прошарку належала основна частина торговців, фермерів та ремісників, а також учителі, лікарі, судді, священники. На нижчій сходинці соціальної драбини перебували дрібні селяни й ремісники, а також найбідніші та найбезправніші групи населення – білі кабальні слуги й чорношкірі раби. На чолі кожної з колоній стояв губернатор, якого призначала англійська корона. Водночас діяли асамблеї – представницькі органи, обрані повноправними білими чоловіками. Жінки, індіанці та чорношкірі політичних прав не мали.

Важливою особливістю американського суспільства із самого початку його існування було те, що тут люди

Північноамериканські індіанці ловлять рибу.
Художник Дж. Вайт.
XVI ст.

могли успішніше, ніж у Старому світі, користуватися результатами своєї праці. Переселенців приваблювала відсутність феодального способу виробництва та швидкий розвиток мануфактур. Протестантська віра привчала їх до працьовитості та ощадливості. Чесно накопичене багатство вважалося ознакою Божої милості. Тому більшість американців здобувала майно наполегливою працею.

Як відбувалася колонізація англіцями Атлантичного узбережжя майбутніх США? Як розвивалися англійські колонії в Новому світі? Схарактеризуйте структуру раннього американського суспільства.

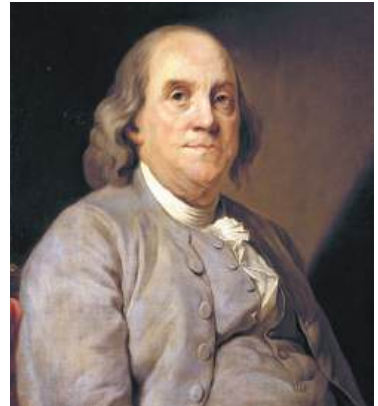
2. Війна і проголошення незалежності. У середині XVIII ст. населення англійських колоній збільшилося до 1 млн осіб, виросли міста, процвітала торгівля. Розвивалися також освіта й культура: почали виходити власні газети, відкрилися школи й коледжі, з'явилися видатні мислителі американського Просвітництва Бенджамін Франклін, Томас Джефферсон, Джон Адамс.

Колонії володіли величезними запасами родючої землі й лісу, мали власний флот і виплавляли 1/7 світового виробництва чавуну. Вони були здатні забезпечити себе продовольством, виготовляли одяг, меблі, посуд. «Мати-Британія» отримувала з колоній хутро, пшеницю, деревину, тютюн, рибу й відводила їм роль «ферми, лісу та рудника імперії». Англійська корона навіть заборонила американцям вільно торгувати з іншими країнами і розвивати обробну промисловість.

Після перемоги над Францією в Семилітній війні Англія приєднала колишні французькі землі в Канаді на захід від Аллеганських гір і стала повновладною господаркою Північної Америки. Під час війни колоністи активно допомагали англіцям проти французів і сподівалися отримати в нагороду самоврядування та право самостійно визначати податки. Але сталося інакше – король Георг III заборонив американцям самоправно переселятися за Аллеганські гори. Додатковим тягарем на плечі колоністів лягло утримання англійських військ, які після закінчення воєнних дій не повернулися додому, а залишилися в Америці.

Американці вимагали: або вони матимуть своїх депутатів у палаті громад, або парламент відмовиться від оподаткування колоній. Особливе роздратування колоністів викликало введення мита на ввіз товарів з Англії. Американці відмовлялися купувати їх і налагодили контрабандну торгівлю з іншими європейськими країнами.

У грудні 1773 р. мешканці Бостона не дали розвантажити прибулий з Англії корабель із чаєм. Уночі декілька чоловіків перевдяглися індіанцями, проникли на судно й потопили тюки із чаєм у морі. Подія отримала назву «бостонське чаювання». Британський парламент запровадив у Бостоні надзвичайний стан, губернатора замінили військовим комендантом, а королівський флот блокував порт.

Бенджамін Франклін.
Художник
Ж. Дюплессі. 1785 р.

Бостонське чаювання. Гравюра В. Д. Купера. 1789 р.

Восени 1774 р. представники колоній зібрались у Філадельфії на Перший Континентальний конгрес. Вони заявили, що залишаються вірними підданими англійського короля, але виступають проти зазіхань метрополії на самоврядування, «життя, свободу та власність» американців. Американці таємно збирали зброю і створювали загони добровольців. Це викликало тривогу в англійців, які спробували роззброїти декілька загонів і заарештувати їхніх командирів. 19 квітня 1775 р. неподалік Бостона відбулися перші сутички – так почалася *війна за незалежність США (1775–1783)*.

Спочатку перевага була на боці англійців. Проте колоністи вдало використовували запозичену в індіанців тактику розсипного строю. Вони атакували англійців з укриттів, а потім миттєво зникали, аби зненацька напасти вже в іншому місці.

У травні 1775 р. у Філадельфії відкрився Другий Континентальний конгрес. Він ухвалив рішення про створення регулярного війська і призначив його головнокомандувачем досвідченого офіцера *Джорджа Вашингтона* (1732–1799). Із розрізненного натовпу колоністів Вашингтон створив дисципліноване боєздатне військо, яке навесні 1776 р. звільнило Бостон.

Атака англійським флотом американських позицій біля Банкер-Гілла.
Гравюра 1775 р.

Війна за незалежність англійських колоній у Північній Америці. Утворення США

ДЕЛАВЕР Англійські колонії в Північній Америці на середину XVIII ст.

Межа, що на захід від неї колоністам заборонялося займати землі за королівським указом 1763 р.

Проголошення Конгресом Декларації незалежності (4 липня 1776 р.), утворення США

Дії ворогуючих сторін у 1776–1781 рр.:

американського війська

англійського війська

французького флоту на підтримку американців

англійського флоту

Місця і роки найважливіших битв

Місце капітуляції головних сил англійської армії в 1781 р.

Кордони Сполучених Штатів Америки за Версальським миром 1783 р.

ІРОКЕЗИ Індіанські племена

Важливим кроком на шляху до самостійності стала **Декларація незалежності**. Основну частину її тексту написав наймолодший з депутатів, 33-річний Томас Джефферсон (1743–1826) – палкий шанувальник європейського Просвітництва. Декларація звинувачувала англійського короля та парламент у тиранії, оголошувала об'єднання колоній, їхнє відокремлення від Англії і перетворення на «вільні та незалежні штати». **4 липня 1776 р.**, коли Декларацію схвалив конгрес, стало днем народження Сполучених Штатів Америки, головним святом американського народу – Днем незалежності.

Ухвалення Декларації не означало закінчення війни. Англійський уряд скерував до Америки численне військо, яке мало «вогнем і мечем» привести до покори бунтівні колонії. Під час важких боїв англійці захопили Нью-Йорк. Американські солдати стали масово залишати армію, пояснюючи це наміром повернутися додому й захищати «свої» штати. Тоді конгрес ухвалив рішення: після закінчення війни кожному з її учасників буде надано ділянку землі. Під знамена Вашингтона знову почали сходиться добровольці, його армія швидко зросла.

Тим часом противник продовжував утримувати Нью-Йорк і першу столицю США – Філадельфію. Для остаточної перемоги американцям потрібна була допомога сильних союзників. Найкращим з них виявилася Франція, яка прагнула укріпити власні позиції шляхом ослаблення давнього ворога – Британії. Вона підписала зі США договір про торгівлю та військову допомогу, після чого французький флот почав морські дії проти англійців. Невдовзі проти «володарки морів» на боці американців виступили Іспанія та Голландія. В американському війську з'явилися солдати та добровольці майже з усіх країн Європи.

Солдати Континентальної армії США. Художник Ж.-Б. де Вергер. 1781 р.

Вступ союзників у війну круто змінив її хід. Англійці самі запропонували американцям почати переговори. Вони тривали досить довго та завершилися 3 вересня 1783 р. підписанням мирного договору. Британія визнала Сполучені Штати Америки самостійною, незалежною державою та заявила про повне виведення з їхньої території свого війська. Західний кордон США встановлювався по річці Міссісіпі, тобто територія молодії республіки збільшилася майже втричі.

Що стало причиною та приводом до війни за незалежність американських колоній? Яке значення мало ухвалення Декларації незалежності? За картою на с. 175 проаналізуйте перебіг військових дій та їх завершення.

Прочитайте уривок з Декларації незалежності США. Цей документ вважають першою практичною спробою втілити в життя права людини в дусі ідей Дж. Лока і французьких просвітників. Пригадайте, у чому полягали погляди Дж. Лока, і з'ясуйте, чи справді його ідеї перегукуються з положеннями Декларації.

Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними й усі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав серед людей установлені уряди, джерелом справедливої влади яких є злагода тих, ким вони управляють. Якщо ж ця форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її та створити новий уряд...

Наші колонії також довго й терпляче витримували різні утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою колишню форму управління... Оголошуємо від імені народу, який уповноважив нас, що наші об'єднані колонії є і по праву повинні бути надалі вільними та незалежними штатами...

3. Конституція США. Проект першої американської конституції в 1775 р. склав Бенджамін Франклін. На його доопрацювання знадобилося майже шість років. Коли документ набув чинності, стало зрозуміло, що він уже не відповідає вимогам часу. Штатам, які діяли порізно, не вдавалося налагодити торгівлю та фінанси. Подолати післявоєнний економічний занепад можна було лише за наявності міцної центральної влади.

Улітку **1787 р.** представники всіх штатів зібралися на конвенті (з'їзді) у Філадельфії та розробили нову конституцію. Її ухвалення засвідчило, що США перейшли до *федерації* – тісного союзу штатів, кожен з яких зберігав досить широке самоврядування.

Вищим органом законодавчої влади став Конгрес. Він складався з двох палат: верхньої – сенату і нижньої – палати представників. Кожний штат, незалежно від своїх розмірів, обирає по два сенатори. До палати представників депутатів обирали пропорційно кількості населення того чи іншого штату. Виконавча влада належала обраному на чотири роки президенту.

Першим президентом США став *Джордж Вашингтон*, який залишався на цій посаді два терміни. Закон, за яким американський президент може перебувати при владі лише два терміни, діє й до сьогодні.

Які органи управління існують у Сполучених Штатах Америки відповідно до їхньої конституції? Хто був першим президентом США?

Конституцію США, ухвалену 1787 р., ніколи не скасовували. Вона діє й донині, але час від часу до неї вносили поправки. У 1791 р. Конгрес включив у конституцію важливі демократичні поправки, які отримали назву «Білль про права». Вони гарантували американцям свободу слова, друку, союзів і зборів, недоторканність особи, житла і приватної власності, свободу віросповідання, право на носіння зброї.

Підписання Конституції США. Художник Г.-Ч. Крісті. 1940 р.

Україна і світ

Одночасно із народженням США відбулася одна з найтрагічніших сторінок української історії – ліквідація Запорозької Січі. Попри те що запорожці допомогли російській армії здобути перемогу у війні проти Османської імперії в 1774 р., імператриця Катерина II віддала наказ знищити осередок козацтва. 15 червня 1775 р. російські війська повністю зруйнували Січ. Козацька рада, яку скликав останній кошовий отаман Петро Калнишевський, ухвалила утриматися від пролиття крові й скласти зброю. Усе майно та документи було відправлено до Петербургу, земельні володіння перейшли до наблжених до двору. Частина козаків перейшла на землі Османської імперії, утворивши в гирлі Дунаю Задунайську Січ. 🇺🇦

Дізнайтеся!

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/veZPqTgc> або кодом, перегляньте відео про Бенджаміна Франкліна. Що в біографії науковця зацікавило найбільше? Спираючись на матеріал уроку та інформацію з відео, підтвердьте або спростуйте тезу про те, що Б. Франклін є одним із «батьків-засновників» Сполучених Штатів. У чому полягає його внесок у творення нової незалежної держави?

Використовуючи додаткові джерела, напишіть есе про одного з видатних мислителів американського Просвітництва: Бенджаміна Франкліна, Томаса Джефферсона або Джона Адамса. Запропонуйте своїм однокласникам та однокласницям оцінити вашу роботу.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) ухвалення Конгресом Декларації незалежності; б) ухвалення конституції, яка закріпила федеративний устрій США; в) ухвалення «Білля про права»; г) завершення війни за незалежність.

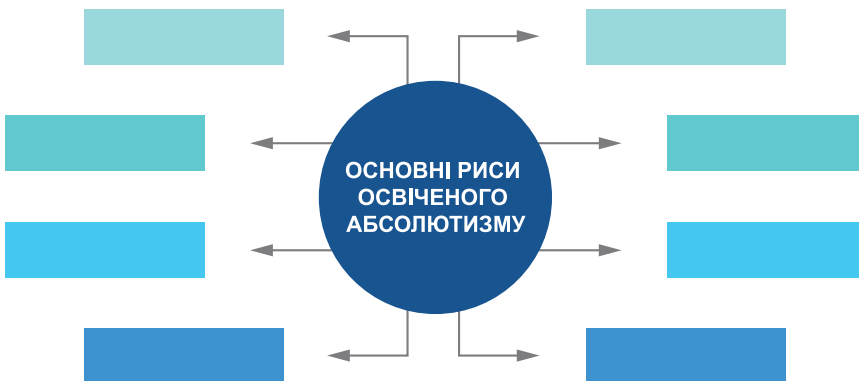
2. Позначте на контурній карті першу столицю США та місто, яке пов'язане з подіями, відомими як «бостонське чаювання».
3. Як впливав релігійний чинник на економічний розвиток колоній?
4. Будучи прихильниками ідей Просвітництва, творці Сполучених Штатів трансформували їх у взірць демократії. Водночас європейські монархи втілювали ті самі ідеали в політиці освіченого абсолютизму, а фактично – у поліційній державі. Чому, на вашу думку, так сталося?
5. Які головні права людини було зафіксовано в Декларації незалежності та «Біллі про права»?

§32 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА ТА ЗАРОДЖЕННЯ МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА»

1. Мислимо просторово. Позначте на контурній карті різними кольорами: а) кордони Священної Римської імперії та інших держав станом на 1763 р.; б) володіння австрійських Габсбургів; в) володіння іспанських Бурбонів; г) межі поділу Речі Посполитої. За потреби завантажте контурну карту за посиланням <https://cutt.ly/5eZOQdLc> або кодом.

2. Мислимо хронологічно. На лінії часу нанесіть дати встановлення освіченого абсолютизму в Австрії, Пруссії, Російській імперії. Визначте основні риси освіченого абсолютизму.

3. Мислимо критично. Проаналізувавши матеріали підручника, визначте, як індустріальна революція вплинула на повсякденне життя населення; заповніть таблицю.

Науково-технічні досягнення	Повсякденне життя	Родинні стосунки

4. Мислимо системно. Спираючись на матеріал теми, завершіть укладати в зошиті синхронізовану таблицю подій всесвітньої та української історії за зразком.

Світ у добу раннього нового часу	
Світ	Україна

5. Проектне завдання. Скориставшись матеріалом підручника та інших додаткових джерел, створіть лепбук, присвячений темі «Епоха Просвітництва». Нагадаємо, що лепбук – це «книжка-складанка», усередині якої можна розмістити різноманітні матеріали за обраною темою. Пригадати алгоритм створення лепбуку можна, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/zeZTJEYv> або кодом.

Презентуйте результат своєї групової проектної роботи класу. Поясніть, чому зробили саме такий лепбук, яку інформацію з нього можна отримати, та поділіться своїми враженнями від роботи.

6. Онлайн-тестування. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/8ezQ9Pge> або кодом, виконайте контрольні тести до теми «Епоха Просвітництва та зародження модерного суспільства».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ: ЗДОБУТКИ РАННЬОМОДЕРНОЇ ЄВРОПИ

Ось і завершилася ваша мандрівка в минуле – на цілий рік ви поринули в три сторіччя бурхливої ранньомодерної історії. Прихід нової епохи відбувався поступово: ще в XVI–XVII ст. зміни були не такими помітними, а вже у XVIII ст. люди в багатьох країнах усіяло підкреслювали, що живуть у новий час – цивілізований та просвітлений, порвавши з «темними віками» середньовіччя.

Ранньомодерна доба – це час революцій. Тепер, озираючись у минуле, ми бачимо, як змінювався світ. Аграрна революція зробила господарство товарним, що дозволило прогодувати населення, що стрімко зростало. Англійська та нідерландська революції принесли парламентарям перемогу над монархами. Поява професійних армій назавжди змінила традиції ведення війни. Наукова революція та промисловий переворот забезпечили Європі беззаперечне лідерство на світовій арені.

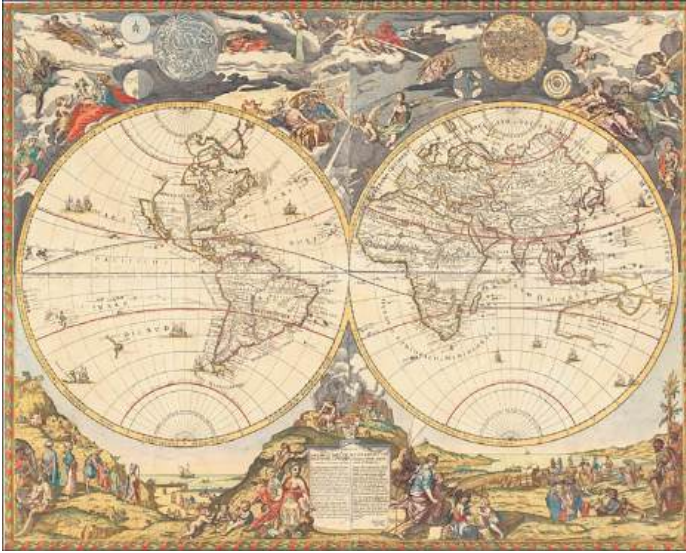

Портрет Джиневри
де Бенчі.
Художник Л. да Вінчі.
1474–1476 рр.

Японський торговельний корабель.
Гравюра 1634 р.

Середньовічна людина мислила себе лише частиною спільноти – церковної громади, цеху чи сім'ї, однак тепер гуманістичний ідеал людини та її гідності не викликав сумнівів. Змінилася роль держави, яка тепер стояла на варті економіки, промислового розвитку та благополуччя своїх громадян.

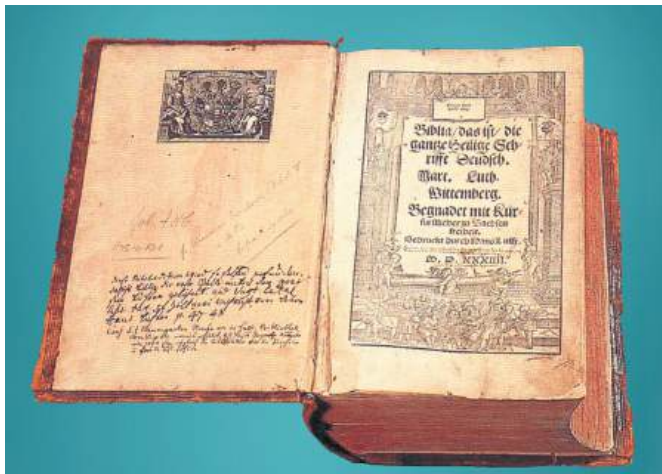
Карта світу. 1700 р.

Великі географічні відкриття змінили тогочасні кордони. Колоніальна мережа охопила весь світ, війни між великими державами відтепер велися й на інших континентах. Доколумбові цивілізації було знищено, заморські колонії стали для Європи джерелом збагачення та могутності. У Північній Америці переселенці створили особливу спільноту, що в 1776 р. привело до народження нової держави – США.

Декларація незалежності США. Художник Дж. Трамбулл. 1817–1819 рр.

Зростала грамотність населення, газети й книги завойовували популярність серед різних верств. Поряд із цим відбувалося зменшення ролі церкви та поява докорінно нової гілки християнства – протестантизму. Розвиток капіталізму породжував новий тип людини – запозитливої та беручкої, яка прагне не безсмертя душі, а збагачення й соціального зростання.

Біблія Лютера – переклад Біблії німецькою мовою Мартіна Лютера та його сподвижників

На завершальному уроці пропонуємо повернутися до тих моментів з історії раннього нового часу, які запам'яталися найбільше, пригадати видатні постаті, досягнення науки й техніки, нетлінні шедеври культури. Поділіться в загальному колі думками та враженнями від знайомства з розмаїтим світом ранньомодерної доби.

Щоб підсумувати знання з курсу історії раннього нового часу, виконайте одне або кілька завдань (на вибір).

1. Уявіть, що вам випала нагода перенестися в епоху раннього нового часу. У якій країні хотіли б побувати? Свідком яких подій хотіли б стати? З ким із тогочасних діячів вам цікаво було б познайомитися? (Свою відповідь оформте у вигляді есе.)

2. Поділіться думками, чому видатні постаті раннього нового часу часто залишалися неоціненими та незрозумілими для своїх сучасників.

3. Створіть колаж, присвячений періоду раннього нового часу. Поясніть вибір ілюстрацій, які використали в роботі.

4. Намалуйте або створіть за допомогою відомого вам графічного редактора дудл-малюнок, присвячений одному з діячів раннього нового часу. Презентуйте роботу в класі та запропонуйте своїм однокласникам та однокласницям оцінити її.

5. Створіть сторінку в соціальній мережі (інстаграм, фейсбук) одного з правителів, про якого дізналися впродовж навчального року. Якими могли б бути пости на його сторінці? Хто б міг бути серед його віртуальних друзів? Відповідь обґрунтуйте.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Абсолютизм (від лат. *безумовний, необмежений*) – форма державного правління, за якої верховна влада повністю належить монархові (королю, князеві, імператорові, цареві); необмежена монархія.

Аграрна революція – реформування сільського господарства з метою збільшення його товарності й прибутковості.

Аристократична (шляхетська) республіка – політична система Речі Посполитої, що характеризувалася широкими правами шляхти в управлінні країною.

Асиміляція – злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови та звичаїв; уподібнення.

Бароко (від італ. – *вигадливий, дивний*) – стиль, що переважав у мистецтві Європи з кінця XVI до середини XVIII ст. Його характерними ознаками є особлива пишність і велич, підкреслена декоративність і насиченість.

Буржуазія – суспільна верства, до якої належать власники капіталів і засобів виробництва.

Великі географічні відкриття – найбільші відкриття європейських мореплавців та землепроходців XV – середини XVII ст.

Великі Моголи – династія правителів Могольської держави (Індія), яку 1526 р. заснував полководець Бабур.

Високе Відродження – період в історії мистецтва Італії кінця XV – першої третини XVI ст., позначений злетом живопису, архітектури, літератури. Найяскравіші представники – Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаель Санті.

Відродження (франц. Ренесанс) – епоха в історії європейської культури XIV–XVI ст., що ознаменувала собою прихід нового часу.

Гуманізм – світський світогляд, у центрі якого була людина, сила її розуму і творчих здібностей.

Джентрі – нетитуловане середнє й дрібне дворянство в Англії в XVI–XVII ст., яке стало провідником капіталізму.

Енциклопедисти – представники групи передових мислителів XVIII ст., філософи, письменники та публіцисти, які брали участь у виданні «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» 1751–1780 рр. за редакцією французьких учених Дені Дідро й Жана д'Аламбера.

Євангелізм – одна з основних течій протестантизму, прихильники якої вважають Євангеліє єдиним джерелом віровчення.

Зустріч цивілізацій – знайомство європейців із населенням земель, відкритих під час Великих географічних відкриттів.

Індульгенція (від лат. – *милість, прощення*) – спеціальна грамота, придбання якої дарувало часткове або повне відпущення гріхів.

Індустріальна (промислова) революція – винайдення й широке впровадження у виробництво машин, здатних замінити ручну працю.

Кальвінізм – напрям протестантизму, заснований Ж. Кальвіном, за яким визнавалося лише Священне Писання.

Капіталізм – суспільний устрій, сформований на основі приватної власності, найманої праці та ринкової економіки.

- Класицизм** (італ. – *зразковий*) – напрям європейської літератури та мистецтва XVII – початку XIX ст., зразком для якого було мистецтво доби античності та Відродження.
- Колоніалізм** – підкорення однією країною іншої з метою використання її ресурсів, праці місцевого населення та його культурної асиміляції, а також політичного контролю.
- Колоніальна імперія** – держава, що має колоніальні володіння в різних куточках світу.
- Колонія** – територія чи країна, що позбавлена незалежності та знаходиться під владою іншої держави.
- Конкіста** (від ісп. – *завоювання*) – загарбницькі походи іспанців кінця XV – XVI ст.
- Конституція** – основний закон держави, який визначає її політичний устрій, принципи організації влади, права й свободи громадян.
- Контрреформація** – церковно-політичний рух у Західній Європі в XVI–XVII ст., спрямований на припинення та викорінення реформаційних ідей та зміцнення панівного становища католицької церкви.
- Лендлорди** – великі землевласники, представники старого родовитого дворянства в Англії.
- Лютеранство** – найбільший напрям протестантизму, який заснував М. Лютер у XVI ст.
- Мануфактура** (від лат. *manus* – *рука*, *facture* – *виріб*) – перше ранньо-капіталістичне підприємство, засноване на розподілі праці та ручній ремісничій техніці.
- Масонство** – релігійно-етичний рух, що сформувався в Англії на початку XVIII ст. Найвищою метою його послідовників було створення таємної світової організації, яка об'єднала б людство в мирному союзі на засадах науки та розуму.
- Меркантилізм** – економічна політика, що полягала в активному втручанні державної влади в господарське життя країни з метою накопичення грошей як основного багатства держави.
- Метрополія** – держава, що володіє колоніями.
- Модернізація** – процес осучаснення, вдосконалення та оновлення відповідно до вимог часу.
- Найманий працівник** – особа, яка виконує роботу за наймом та отримує за це заробітну плату.
- Національно-визвольна війна** – боротьба пригніченого народу проти іноземного володарювання.
- Новий час** – період, що тривав у Європі від епохи Великих географічних відкриттів кінця XV ст. до початку Першої світової війни в 1914 р.
- Олігархічна (бюргерська) республіка** – форма правління, за якої влада в державі належить найзаможнішій верхівці (олігархії).
- Опричнина** – система заходів Івана IV Грозного для боротьби з непокірною та підозрюваною в зраді знаттю.
- Орден єзуїтів** – католицький чернечий орден, який у 1540 р. заснував І. Лойола.
- Освічений абсолютизм** – політика деяких монархічних європейських держав XVIII ст., яка здійснювалася під впливом ідей Просвітництва

й була спрямована на перетворення застарілих феодальних порядків і модернізацію країн шляхом реформ.

Парламентська монархія – форма правління, за якої влада монарха обмежена повноваженнями парламенту.

Північне Відродження – мистецтво країн Північної Європи, що склалося під впливом італійського Відродження в кінці XV – XVI ст.

Політика самоізоляції – державний курс на самозакриття через обмеження міжнародних контактів, кораблебудування та морських перевезень.

Просвітництво – ідейна течія в різних країнах Європи в кінці XVII – XVIII ст., заснована на переконанні про вирішальну роль розуму та знань, природні права людей та їхні політичні свободи.

Протекторат – режим одноосібної військової диктатури лорда-протектора О. Кромвеля в Англії в 1653–1658 рр.

Протестантизм – один із основних напрямів християнства, що відколовся від католицизму під час Реформації.

Ранній новий час (ранньомодерна доба) – період європейської історії від епохи Великих географічних відкриттів кінця XV до кінця XVIII ст., верхньою межею якого прийнято вважати Французьку революцію 1789 р.

Революція – докорінний переворот у житті суспільства, який супроводжується зміною влади; різкі зміни в якій-небудь галузі, що приводять до істотних перетворень, удосконалення чого-небудь.

Революція цін – значне підвищення цін на товари внаслідок зростання видобутку цінних металів та падіння їхньої вартості.

Релігійні війни – збройні конфлікти між представниками різних релігійних течій.

Реформація (від лат. – *перетворення, перебудова*) – суспільно-політичний та ідейний рух у Європі XVI – середини XVII ст., що набув релігійної форми боротьби проти католицької церкви та папської влади.

Самодержавство – форма правління в Московській державі, за якої вся повнота влади належала цареві.

Самураї – середні та дрібні феодали-воїни в Японії.

Сейм – станово-представницький орган у Польщі та деяких інших державах Центральної Європи.

Секуляризація – повне або часткове вилучення церковної і монастирської власності та перетворення її на світську, державну.

Соціальний конфлікт – відкрите протистояння різних верств населення через відмінності в інтересах і цінностях.

Султан – титул правителя в мусульманських країнах.

Сьогунат – військовий уряд у Японії, який очолював воєначальник (сьогун).

Унія – союз, об'єднання.

Федерація – тісний союз територіальних одиниць держави зі збереженням за кожною з них широкого самоврядування.

Фільварок – багатогалузеве шляхетське господарство, зорієнтоване на виготовлення продукції на продаж.

Шляхта – привілейований дворянський стан у Речі Посполитій.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1492

Перша експедиція Колумба,
відкриття Америки

1498

Відкриття Васко да Гамою
морського шляху до Індії

1502–1736

Правління в Персії династії
Сефевидів

1517

«95 тез проти індульгенцій»
Лютера, початок
Реформації в Німеччині

1519–1522

Перша навколосвітня
подорож Магеллана

1524–1525

Селянська війна в Німеччині

1526

Початок формування
Австрійської монархії

1526–1857

Існування держави Великих
Моголів

1534

«Акт про супрематію» англій-
ського короля Генріха VIII

1545–1563

Триденський собор

1547

Прийняття Іваном IV
титулу царя

1555

Підписання Аугсбурзького
релігійного миру

1562–1598

Релігійні війни у Франції

1566–1648

Національно-визвольна війна
в Нідерландах

1569

Люблінська унія

1579

Утрехтська унія

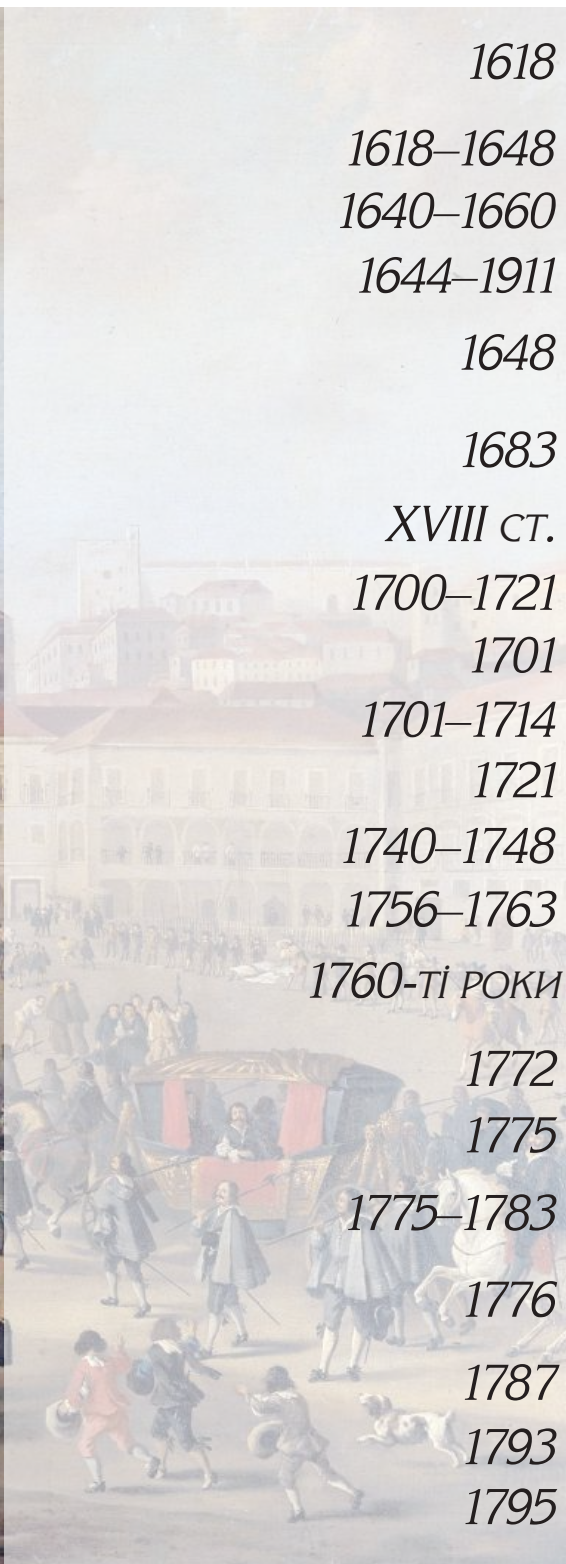
1598

Ухвалення Нантського едикту

1603–1867

Епоха сьогунату Токугава
в Японії

1618

Виникнення об'єднаного князівства Бранденбург-Пруссія

1618–1648

Тридцятилітня війна

1640–1660

Англійська революція

1644–1911

Епоха правління династії Цин

1648

Підписання Вестфальського миру

1683

Облога Відня, припинення османської експансії в Європі

XVIII ст.

Доба Просвітництва

1700–1721

Північна війна

1701

Утворення Королівства Пруссія

1701–1714

Війна за іспанську спадщину

1721

Проголошення Росії імперією

1740–1748

Війна за австрійську спадщину

1756–1763

Семилітня війна

1760-ті роки

Початок індустріальної революції в Англії

1772

Перший поділ Речі Посполитої

1775

Ліквідація Запорозької Січі

1775–1783

Війна за незалежність у Північній Америці

1776

Ухвалення Декларації незалежності США

1787

Ухвалення конституції США

1793

Другий поділ Речі Посполитої

1795

Третій поділ Речі Посполитої

ЗМІСТ

<i>Дорогі восьмикласники та восьмикласниці!</i>	3
---	---

ВСТУП

§ 1. Середні віки в історії Європи та України.	4
§ 2. Новий час в історії людства	8

РОЗДІЛ 1. Економіка і суспільство раннього нового часу

§ 3. Великі географічні відкриття	12
§ 4. Створення колоніальних імперій.	20
§ 5. Модернізація	25
§ 6. Зародження капіталістичних відносин.	30
§ 7. Повсякденне життя європейців раннього нового часу	36
§ 8. Суспільні конфлікти раннього нового часу.	42
§ 9. <i>Узагальнення до розділу «Економіка і суспільство раннього нового часу»</i>	47

РОЗДІЛ 2. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі

§ 10. Епоха Відродження	48
§ 11. Високе Відродження	54
§ 12. Розвиток науки та техніки	62
§ 13. Реформація у християнській церкві	68
§ 14. Контрреформація.	76
§ 15. Релігійні війни	80
§ 16. <i>Узагальнення до розділу «Високе Відродження. Реформація в Західній Європі»</i>	84

РОЗДІЛ 3. Держави раннього нового часу

§ 17. Абсолютні монархії у Європі	86
§ 18. Іспанська колоніальна імперія	91
§ 19. Англійська колоніальна імперія	98
§ 20. Річ Посполита – шляхетська республіка	106
§ 21. Держави Габсбургів і Османів	111
§ 22. Московська держава: від царства до імперії	116
§ 23. Особливості розвитку народів Сходу	123
§ 24. Війни за переділ Європи і світу	132
§ 25. <i>Узагальнення до розділу «Держави раннього нового часу»</i>	137

РОЗДІЛ 4. Епоха Просвітництва та зародження модерного суспільства

§ 26. Доба Просвітництва у європейській історії	138
§ 27. Культура і мистецтво доби Просвітництва	144
§ 28. Початок індустріальної революції	151
§ 29. Освічений абсолютизм	158
§ 30. Міжнародні відносини у XVIII ст.	164
§ 31. Війна за незалежність США	171
§ 32. <i>Узагальнення до розділу «Епоха Просвітництва та зародження модерного суспільства»</i>	179
<i>Узагальнення до курсу: здобутки ранньомодерної Європи</i>	180
Словник термінів і понять	183
Хронологічна таблиця	186

Навчальне видання

ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна

ЛУКАЧ Ілона Бейлівна

ІВЧЕНКО Ольга Степанівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Редактор *Наталка Пазюра*

Обкладинка *Олександра Павленка*

Художній редактор *Олена Мамаєва*

Комп'ютерна верстка *Олександра Павленка*

Коректори *Олена Симонова, Алла Кравченко*

У підручнику використано ілюстративний матеріал з відкритих джерел інтернету, зокрема сайтів vecteezy.com, depositphotos.com. Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою відповідно до законодавства України про авторське право і суміжні права.

Обкладинки «Енциклопедії історії України» та «Великої дитячої енциклопедії» на с. 138 розміщено з навчальною метою.

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 14,04.

Тираж 16 777 пр. Вид. № 0085.

Зам. № 25-04-2303.

ТОВ «Генеза»,

вул. Генерала Алмазова, 18/7 (літ. В), офіс 404, м. Київ, 01133, Україна.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 7692 від 24.10.2022.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ»,

вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024, Україна.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.